

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXXIX (81) 2022/2

ZALOŽEN 1906

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

Bulletin d'ethnologie

Založen 1906

Ročník XXXIX (81), 2022, číslo 2

Vydává Česká národopisná společnost, z. s., za grantové podpory
Rady vědeckých společností České republiky.
Adresa vydavatele: Národní třída 3, 117 20 Praha 1

Národopisný věstník je recenzovaný vědecký etnologický časopis vycházející
dvakrát ročně.

Pravidla pro publikování a veškeré informace pro autory jsou zveřejněny na
internetových stránkách České národopisné společnosti:
<http://www.narodopisnaspolecnost.cz/index.php/narodopisny-vestnik>

Vedoucí redaktor: doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Redaktor: Mgr. Aleš Smrčka, Ph.D.

Redakční rada: PhDr. Karel Altman, CSc., PhDr. Helena Beránková,
doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., dr hab. Anna Droždž (Cieszyn), prof. Gero
Fischer (Wien), doc. PhDr. Hana Hlôšková, CSc., (Bratislava), PhDr. Markéta
Holubová, Ph.D., Mgr. Marta Kondrová, PhDr. Sandra Kreisslová, Ph.D.,
PhDr. Helena Mevaldová, Małgorzata Michalska, Ph.D., (Wrocław), Mgr. Markéta
Palowská, Miloš Rašić, MA, (Beograd), Mgr. Aleš Smrčka, Ph.D., Dr. Marketa
Spiritova (München), PhDr. Tereza Šlehoferová, Ph.D., doc. PhDr. Miroslav
Válka, Ph.D., (předseda redakční rady)

Jazykové korektury: doc. PhDr. Josef Štěpán, CSc.

Překlad do angličtiny: PhDr. Zdeňka Šafaříková

Grafické zpracování, tisk: Metoda spol. s r. o., Brno

Národopisný věstník je zapsán do evidence periodického tisku pod evidenčním
číslem: MK ČR E 18932. Časopis je evidován v mezinárodních bibliografických
databázích Scopus, EBSCO, ERIH PLUS (European Reference Index
for the Humanities), AIO (The Anthropological Index Online of the Royal
Anthropological Institute), CEJSH (Central European Journal of Social Sciences
and Humanities).

Číslo vychází 20. prosince 2022

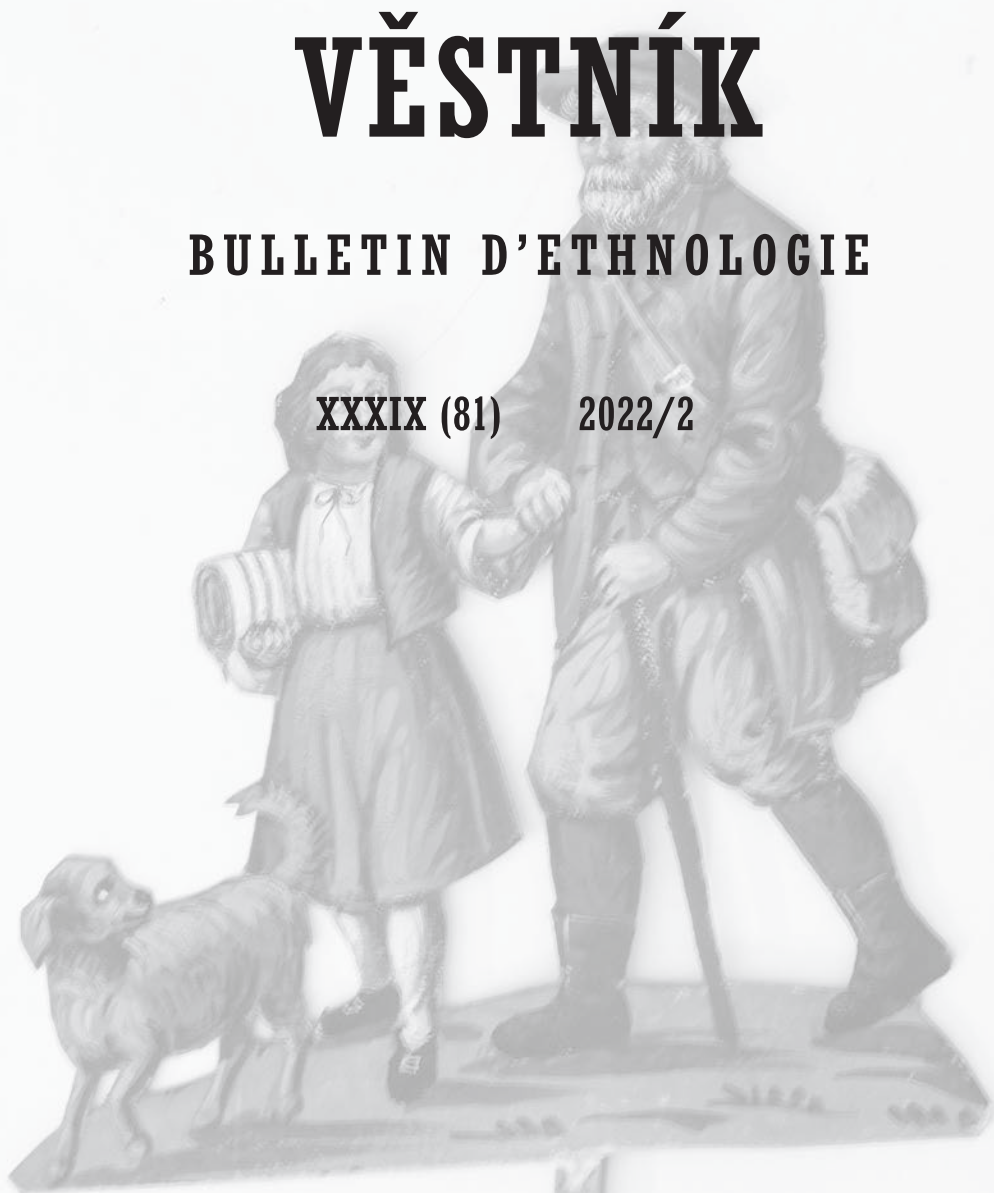
ISSN 1211-8117 (Print)

ISSN 2571-0982 (Online)

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXXIX (81) 2022/2

Obsah

Studie

Alena Křížová: <i>Autoři krojových vyobrazení z Čech, Moravy a Slezska v kompendiu „Kronprinzenwerk“</i>	5
Petr Lozoviuk: <i>Veselka v Šumici. Komunitní aktivita zanikajícího světa české enklávy (2. část)</i>	25
Radovan Nečas – Martin Novotný – Dalibor Všíanský: <i>Ultramarín – výrazný pigment tradiční lidové architektury (panonského typu domu)</i>	39
Michal Uhrin: <i>Kooperácia, príbuzenstvo a susedstvo v súčasnom rurálnom prostredí na Slovensku</i>	52
Oleh Bolyuk – Jan Pohunek: <i>Religious Objects in František Řehoř's Ethnographic Collection: An Analysis of Wooden Works of the Byzantine Rite</i>	75

Materiály

Daniela Záveská: <i>Orlickoústecký betlém Františka Štancla ze sbírek Národního muzea. Tradice stavění betlému v rodině Jiřího a Zory Štanclových</i>	93
---	----

Personalia

<i>PhDr. Soňa Švecová, CSc., 3. 3. 1929 – 28. 8. 2022</i>	
(Jiří Langer, Martin Novotný)	105
<i>Etnoložce a balkanistce Heleně Bočkové na rozloučenou</i>	
(Barbora Navrátilová Machová)	108
<i>Rozloučení se Zdenkou Chocholáčovou, roz. Markovou (Alice Hradilová)</i>	112
<i>Za Evou Romanou Melmukovou Šašecí (Lia Ryšavá)</i>	114
<i>Pozdrav jubilantce Jiřině Kosíkové (Jana Pospíšilová)</i>	115

Knihy

<i>Lidový a zlidovělý šperk v českých zemích (Alena Kalinová)</i>	118
<i>Co roztáčel vítr. Historie a současnost větrných mlýnů, mlýnků a čerpadel (Miroslav Válka)</i>	121
<i>Lidová kultura na Moravě v zrcadle času (Daniel Drápala)</i>	123
<i>Doudlebsko v kuchyni a u stolu (Eva Večerková)</i>	125

Zprávy

<i>Družební setkání na Velké Javořině (Helena Beránková)</i>	128
--	-----

Autoři krojových vyobrazení z Čech, Moravy a Slezska v kompendiu „Kronprinzenwerk“¹

Prof. PhDr. Alena Křížová, Ph.D.

Ústav evropské etnologie FF MU, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, CZECH REPUBLIC
krizova@phil.muni.cz

Pro poznání lidové kultury na území českých zemí v 19. století nelze opomenout žádné písemné, obrazové či hmotné prameny, i když je jejich přínos rozdílný. Zvláště pro studium lidového oděvu nutno ocenit tzv. krojová alba, která vycházela od počátku století.² Účelem byla nejen dokumentace, ale především popularizace a propagace „bezproblémového“ soužití různorodých kultur v rámci mnohonárodnostní Rakouské monarchie. Proto není nijak překvapivé, že popud k vytvoření některých prací o geografických a hospodářských poměrech a specifčnosti etnik obývajících rozsáhlé území střední a jižní Evropy vyšel přímo z císařského dvora. Jedním z takových počínů se stalo monumentální vlastivědné kompendium *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*.³ Iniciátorem byl v roce 1884 korunní princ Rudolf (1858–1889), avšak prvotní idea vyšla od jeho vrstevníka a blízkého přítele z lotrinské větve habsburského rodu arcivévody Jana Nepomuka Salvátora Toskánského, který se vzdal svého postavení a titulu a žil pod civilním jménem Jan (Johann) Orth (1852–1890). Oba aristokraty pojily obdobné zájmy o vědu a kulturu, pokrokové liberální smýšlení o evropské politice a budoucnosti Rakousko-Uherska. Historickým paradoxem je skutečnost, že vydávání kompendia bylo uzavřeno posledním svazkem věnovaným Chorvatsku a Slavonii v roce 1902, až po smrti obou původců.

Politickým cílem tohoto „mírotvorného“ projektu bylo vytvoření encyklopedie, která by prokázala rovnoprávnost jednotlivých zemí v rámci Rakousko-Uherska, a to v době silících národnostních svárů a odstředivých tendencí. Dvaceti čtyřsvazkové dílo vycházelo v letech 1886–1902 v německé a maďarské verzi. Vídeňskou

1 Studie vznikla v rámci realizace projektu *Interetnické vztahy ve střední Evropě: soužití – konflikty – migrace* z programu Specifického výzkumu Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity Brno (reg. č. projektu MUNI/A/1432/2021).

2 KŘÍŽOVÁ, Alena – ŠIMŠA, Martin: *Lidový oděv na Moravě a ve Slezsku I. Ikonografické prameny do roku 1850*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2012.

3 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1886–1902.

redakcí byl pověřen spisovatel, historik a geograf Joseph Weil von Weilen (1828–1889),⁴ budapešťskou redakci vedl spisovatel a novinář Mór Jókai (1825–1904).⁵ Na zpracování tematických kapitol se podílelo více než čtyři sta autorů, ke spolupráci byly oslovovány významné osobnosti z řad spisovatelů, vlastivědných pracovníků i odborníků činných v posledních dvou desetiletích 19. století. Kapitoly v jednotlivých dílech nejsou koncipovány zcela shodně, jejich zaměření bylo zjevně přizpůsobeno dostupnosti autorů a jejich specializaci. Kromě popisů krajiny, historie a hospodářství je velký prostor věnován lidové kultuře,⁶ nejen po textové, ale i obrazové stránce.

Tisk kompendia byl svěřen císařské a královské dvorní a státní tiskárně ve Vídni, jejíž důležitou součástí bylo xylografické oddělení pod vedením Wilhelma Hechta (1843–1920) zajišťující převod ilustrací do tištěné podoby. Hecht pocházel z Bavorska, studoval grafiku v Norimberku a v Lipsku, poté působil v Mnichově a od roku 1884 na uměleckoprůmyslové škole ve Vídni. Jeho grafické schopnosti byly oceněny o rok později, když se stal vedoucím xylografického oddělení dvorní a státní tiskárny. Pro obrazový doprovod rozsáhlého díla byla použita technika xylografie,⁷ konkrétně tónovaného dřevorytu. Podkladem byly autorské malby nebo lavírované kresby, které grafik převáděl pomocí rydla do dřevěné destičky. Vrypy hlubokými pouze jeden milimetr lze dosáhnout velmi jemného šrafování, kterým se vytváří modelace v púltónech.⁸ Pozitivní stránkou dřevorytu je možnost detailního převedení předlohy, avšak na druhé straně se přece jen stírá autorský rukopis. Potvrzují to četné ilustrace v rakouském kompendiu, které mají téměř jednotný

4 Joseph Weil pocházel z chudé židovské rodiny, byl narozen v Tetíně u Berouna a díky podpoře příbuzných mohl vystudovat gymnázium v Praze. Po několika letech strávených s kočovným divadlem zakotvil v Lublani. Další vzdělání získal v armádě, učil na vojenské akademii v louckém klášteře ve Znojmě, posléze opustil armádu, pracoval ve dvorní knihovně ve Vídni a jako pedagog na několika školách. V roce 1874 byl povýšen do rytířského stavu. Viz *Österreich Lexikon in zwei Bänden*. Band II. Wien: Verlagsgemeinschaft Österreich-Lexikon, [1995], s. 600.

5 Vlastním jménem Ásvay Jókay Móric se narodil v Komárně do šlechtické rodiny, navštěvoval německou školu v Bratislavě, vystudoval práva v Kecskemétu. Jeho přítelem byl básník Sándor Petöfi, s nímž se zapojil do revolučních událostí roku 1848. Rozhodl se pro dráhu spisovatele historicko-romantických románů a redaktora, založil časopis *Velké zrcadlo*. Byl členem Maďarské akademie věd. Po rakousko-uherském vyrovnání se stal členem horní komory Říšské rady. Díky známosti s korunním princem Rudolfem byl pověřen redakcí maďarské verze kompendia, která má jen 21 svazků a některé obsahové odlišnosti.

6 FIKFAK, Jurij – JOHLER, Reinhard (eds.): *Ethnographie in Serie. Zu Produktion und Rezeption der „Österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild“*. Wien: Institut für Europäische Ethnologie, 2008. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie. Band 28.

7 Xylografie (z řeckého xylon = dřevo, grafos = písmo) je technika tisku z výšky využívající dřevěný štoček. Od středověku rozšířený dřevorez používající dřevěné destičky z měkkého dřeva řezané podélně po vlákněch byl nahrazován od konce 18. století dřevorytem, který využívá příčně řezané destičky z tvrdého dřeva, nejčastěji zimostrázu, hrušky, švestky, jabloně nebo buku. Tuto techniku vynalezl v roce 1771 anglický rytec Thomas Bewick (1743–1828).

8 KREJČA, Aleš: *Techniky grafického umění*. Praha: Artia, 1981, s. 39.

charakter, jakoby je zhotovil jeden umělec. Ačkoli technika xylografie vyžaduje velmi zdatného rytce, zůstávali grafici v pozadí, často v anonymitě, a ilustrace byla publikována pouze pod jménem malíře předlohy. Originály vyobrazení jsou dochovány, neboť byly uloženy ve dvorní knihovně, dnešní Rakouské národní knihovně ve Vídni.

Čechy

Českým zemím byly věnovány tři svazky. Čechy jsou zpracovány ve 14. (1894) a 15. (1896) dílu, Morava a Slezsko následovaly v 17. dílu (1897). Lidové kultuře Čech byl vyhrazen poměrně velký rozsah, a to 240 stran ve 14. dílu, ovšem podkapitoly jsou rozděleny na německé a slovanské etnikum. Kroje českých obyvatel jsou zahrnuty do podkapitoly o charakteru, pověstech, krojích, sídlech a bydlení, jejímž autorem je Alois Jirásek (1851–1930).⁹ Život Němců v západních, severních a východních Čechách, na Šumavě a německé dialekty jsou popsány na závěrečných sto stranách čtrnáctého svazku.¹⁰

Obrazový doprovod prochází celou kapitolou o lidové kultuře, postavy v krojích jsou zachyceny na téměř třech desítkách ilustrací, dalších deset tvoří výjevy s figurální stafáží v místním oděvu, které však nejsou lokalizovány (svatba, pout', jarmark apod.). Zajímavé je zastoupení jednotlivých regionů: Chodsko (8), Plzeňsko (6), Chebsko (3), Turnovsko (3), Jindřichohradecko (3), Litomyšlsko (2), Blata (1), severovýchodní Čechy (1) a Krušnohoří (1). Na obrazovém doprovodu obou svazků se podílelo pět desítek malířů, krojová vyobrazení pocházejí od šesti autorů, navíc byly využity kresby Josefa Mánesa (1820–1871) k nápěvům písní *Vzdálená* (Horo, horo, vysoká jsi) a *Potěcha* (Staral se chudej s chudou). Podobně jako u pisatelů tematických kapitol by se u tvůrců ilustrací dalo očekávat, že budou osloveni výtvarníci, kteří se v té době zabývali regionálními náměty včetně postav v místním oděvu, někdy až dokumentačního charakteru. Malíři, jako například Václav Kroupa (1825–1895) a Augustin Němejc (1861–1938), kteří zachytili Plzeňsko, Ferdinand Velc (1864–1920) a Jaroslav Špillar (1869–1917), kterým učarovalo Chodsko, byli v devadesátých letech 19. století dostatečně známí.

Vídeňská redakce kompendia však nebrala ohled na tyto přímé vazby, ale využila nevelký okruh osvědčených umělců. Z českých malířů je zastoupen Luděk Marold

9 *Volkskunde Böhmens*, s. 363–604; *Charakter, Sagen, Trachten, Ortsanlagen und Wohnungen der Slaven*, s. 392–438; vvl [Vlastimil VÁLEK]: Jirásek Alois. In: Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Biografická část*. Praha: Mladá fronta, 2007, s. 100.

10 *Volksleben der Deutschen in West-, Nord- und Ostböhmen; Volksleben der Deutschen in Böhmerwald; Die Dialecte der Deutschen*, s. 496–604.

Obr. 1. *Starý muž z Turnovska*. Kresba Franz Rumpler. *Monarchie in Wort und Bild* 14, Čechy, s. 375.

(1865–1898),¹¹ a to scénou pomlázky.¹² František Ženíšek (1849–1916)¹³ zhotovil barevnou ilustraci zařazenou před titulní list se ženou z Blat a mužem z Chodska a postavy v krojích ze západních, jižních a východních Čech.¹⁴ Josef Douba (1866–1928)¹⁵ nepatří v dnešní době k příliš známým autorům, ale jeho výjevy s venkovskými postavami byly ve své době zpopularizovány prostřednictvím pohlednic. V kompendiu je zařazena Svatojánská pouť na pražském mostě a scéna s tancem v šenku.¹⁶

Autorem většího počtu, celkem deseti scén z venkovského života (pouť, obžínky, jarmark, stínání kohouta, přástky apod.), je Adolf Liebscher (1857–1919).¹⁷ Adolf i jeho starší bratr Karel (1851–1906) byli sice narozeni v Praze, ale dobře znali celé Čechy. Začátkem osmdesátých let 19. století je vyzval nakladatel Jan Otto (1841–1916)

11 Luděk Marold studoval na akademii v Praze a v Mnichově, během pobytu v Paříži se spřátelil s Vojtěchem Hynaisem. Kromě volné tvorby se živil ilustracemi do českých (*Světovzor*, *Zlatá Praha*), francouzských a německých časopisů (*Fliegende Blätter*) a plakátovou tvorbou. V roce 1898 vytvořil panorama Bitvy u Lipan pro Výstavu architektury a inženýrství v Praze. Viz *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. Praha: Academia, 1995, s. 493–494; BRABCOVÁ, Jana: *Luděk Marold*. Praha: Odeon, 1988.

12 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 14. Böhmen*, c. d., s. 443.

13 František Ženíšek studoval na akademii v Praze a ve Vídni, ve své tvorbě navazoval na Josefa Mánesa. Byl úspěšným portrétistou, autorem historických maleb a alegorií (fresky v Národním divadle a v Národním muzeu). Viz *Nová encyklopedie českého výtvarného umění. Dodatky*. Praha: Academia, 2006, s. 874.

14 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 14. Böhmen*, c. d., předsádka, s. 409, 417, 419, 421.

15 Josef Douba studoval na pražské akademii, působil v Praze, Českých Budějovicích a v Domažlicích. Zaměřoval se na historickou malbu a výjevy z českého venkova, především Chodska. Ilustroval jedno vydání *Babičky* a přispíval do *Zlaté Prahy*. Jeho popularitu zvyšoval velký počet pohlednic s malbami z venkova. Viz TOMAN, Prokop: *Nový slovník československých výtvarných umělců*. Praha: Rudolf Ryšavý, 1947, s. 172.

16 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 14. Böhmen*, c. d., s. 457, 473.

17 Adolf Liebscher studoval na uměleckoprůmyslové škole ve Vídni a na pražské akademii. Náležel ke generaci Národního divadla, zaměřil se na historickou, alegorickou a žánrovou malbu. Viz *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*, c. d., s. 450–451.

k ilustrování prvních svazků čtrnáctidílné řady *Čechy*¹⁸ a v téže době se podíleli na ilustrování rozsáhlého patnáctidílného souboru Augusta Sedláčka (1843–1926) o českých hradech, zámcích a tvrzích.¹⁹ Adolf spolupracoval na druhém až devátém svazku, které vycházely v letech 1883–1893. Volný čas trávil v této době na místech, která si obzvláště zamiloval, na Valašsku v Novém Hrozenkově a poté v Potštejně nad Orlicí, kde zemřel.²⁰ Pozůstatky tradiční kultury jej zjevně okouzly, v Novém Hrozenkově namaloval triptych Valašská Madona pro kapli sv. Cyrila a Metoděje na Radhošti (dnes v kostele sv. Martina ve Frenštátě pod Radhoštěm) a u příležitosti Národopisné výstavy československé v roce 1895 vyšel soubor listů *Národní kroje slovanské*. Romanticky laděné výjevy z historie, z českého venkova i s postavami v tradičním oděvu, série 24 památek (hradů apod.) se šířily na pohlednicích. Pro kompendium vytvořil kromě zmiňovaných výjevů kresby se skupinami charakteristických typů obyvatel z Krušnohoří, z Turnovska a Polabí a ze západních Čech od Plané.²¹

Zbývajícími ilustracemi byli pověřeni dva autoři, kteří z Čech jen pocházeli. Franz Rumpler (1848–1922) se narodil v rodině řezbáře v Tachově, vystudoval vídeňskou akademii, kde se v roce 1890 stal profesorem historické malby, ale věnoval se také žánrům a scénám z venkova.²² Pro kompendium vytvořil osobité mužské a ženské typy německých i „slovanských“ obyvatel z Chebska, od Jindřichova Hradce, z Turnovska, z Domažlic, od Plzně a ze severovýchodních Čech.²³ Druhým autorem

Obr. 2. Muž. Foto Jan Šimon. Muzeum Českého ráje Turnov, inv. č. A-FA 845.

18 *Čechy*. 14. dílů. Praha: J. Otto, 1883–1908.

19 SEDLÁČEK, August: *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. Praha: F. Šimáček, 1882–1897.

20 O odkaz rodiny Liebscherů pečuje Sdružení Liebscher, které dokumentuje tvorbu všech členů a pořádá výstavy. Vydalo také publikaci DLÁBKOVÁ, Markéta: *Adolf Liebscher. Sláva a zapomnění*. Praha: Sdružení Liebscher, 2007.

21 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 14. Böhmen*, c. d., s. 439, 445, 447, 449, 453, 455, 499, 501, 503, 559.

22 Franz Rumpler, viz TOMAN, Prokop: *Nový slovník československých výtvarných umělců*, c. d., s. 381.

23 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 14. Böhmen*, c. d., s. 365, 371, 375, 377, 379, 381, 383, 385, 387, 389.

Obr. 3. *Dívka z Turnovska*. Kresba Franz Rumpler. *Monarchie in Wort und Bild* 14, Čechy, s. 377.

děli fotografie do kresby nebo do malířské podoby a grafici je následně přetvářeli do tónovaného dřevorytu. Tuto teorii lze doložit konkrétními příklady. Na straně 375 se nachází vyobrazení s poprsím starého muže z okolí Turnova signované Franzem Rumplerem. Usmívající se muž má na hlavě koženou čapku s kožešinovým lemem, šátek kolem krku, dvouřadový kabátek s límcem a svrchní kabát s klopami. Pod ním je viditelná zastrčená fajfka v kapsičce. Toto vyobrazení bylo zjevně zhotoveno překreslením fotografie z ateliéru Jana Šimona z Turnova, která pochází ze starého fondu Muzea Českého ráje v Turnově.²⁷ Na straně 377 je ilustrace dívky z okolí Turnova od téhož malíře. Prostovlasé děvče se dvěma dlouhými copy, v košilce s baňatými rukávy, ležatým vyšivaným límcem a v tmavém živůtku je ozdobeno dvěma mincemi zavěšenými na krku a v rukou drží malou kytičku. I v tomto případě posloužila jako

byl Friedrich Wahle (1860–1927) narozený v Praze v kupecké rodině.²⁴ Studoval pražskou a mnichovskou akademii a pracoval jako ilustrátor pro humoristický časopis *Fliegende Blätter*. V prvním svazku Čech jsou tři vyobrazení z jeho pera, a to starší a nové kroje z Úterý na Plzeňsku a výjev ze hry Adam a Eva.²⁵

U malířů českého původu nemusely být pochybnosti o jejich znalosti domácího prostředí a o vysoké pravděpodobnosti, že jejich ilustrace vycházejí z autopsie. Spíše panovala nejistota u autorů žijících ve Vídni, popř. v Mnichově. V poslední čtvrtině 19. století nebylo nic neobvyklého, když ilustrátoři pracovali podle fotografií.²⁶ Dá se tedy předpokládat, že stejně postupovali ilustrátoři kompendia, kteří v podstatě jen převáděli fotografie do kresby nebo do malířské podoby a grafici je následně přetvářeli

24 Friedrich Wahle, viz TOMAN, Prokop: *Nový slovník československých výtvarných umělců*, c. d., s. 682.

25 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 14. Böhmen*, c. d., s. 573, 579, 583.

26 Tento způsob práce máme potvrzen například u Míkoláše Alše, který doprovodil článek Jana Herbena o Hanáckém Slovácku kresbami postav v krojích, aniž by tento region navštívil. Viz HERBEN, Jan: *Kus jižní Moravy. Květy. List pro zábavu a poučení s časovými rozhledy* 5, 1883, č. 5, s. 688–701; č. 8, s. 199–210; č. 10, s. 432–440; č. 11, s. 555–560. Podobně Karel Vitězslav Mašek zpodobnil slováckou nevěstu z Velké u Strážnice ve sborníku *Národopisné výstavy československé* podle kolorované fotografie Josefa Klvani z alba, které se nachází ve sbírkách Etnografického ústavu Moravského zemského muzea (inv. č. F 3334). Jde o dvacetiletou Annu Mičkovou z Velké.

27 Muzeum Českého ráje Turnov, inv. č. A-FA 845. Za poskytnutí fotografií děkuji PhDr. Vladimíře Jakoubčové.

předloha dodnes dochovaná fotografie Jana Šimona.²⁸

V případě autorů působících mimo české země je podobné převzetí fotografického modelu pochopitelné, ale překvapivější je u Adolfa Liebschera. Na straně 501 je vyobrazena skupina osmi postav v krojích (3 muži a 5 žen) popsaná jako *Lidové typy z Turnovska a Polabí*. A opět lze mezi nimi identifikovat tři postavy z fotografií Jana Šimona. Jedním je starý muž v beranici a kožichu s kožešinovým šalovým límcem.²⁹ Další je mladá žena v čepci s dlouhými stuhami ve špenzru s širokým límcem a šunkovými rukávy, vyfotografovaná ze tříčtvrtečního profilu, v muzeu určená jako žena v hedvábném kroji a zlatohlavu z Českodubsku.³⁰ Naproti ní stojící žena v čepci s bílým šátkem překříženým na hrudi a zasunutým za pás byla též zachycena Janem Šimonem, opět její kroj pochází z Českodubsku.³¹

Obr. 4. *Dívka*. Foto Jan Šimon, 1891. Muzeum Českého ráje Turnov, inv. č. A-FA 838.

Kolekce fotografií z ateliéru Jana Šimona v Turnově je cenným pramenem pro místopis Českého ráje, osobnosti a lidovou kulturu kraje. Jan Šimon (1851–1918)³² pocházel z Hořic, kde se také vyučil. Pracoval nejprve pravděpodobně u fotografa v Hořicích nebo v Josefově u Jaroměře a v roce 1882 si založil vlastní ateliér v Turnově. Zaměřoval se především na portrét, často dokumentoval místní obyvatele v tradičním oděvu, ale pod vlivem Jana Prouška (1857–1914) se zajímal též o lidové stavitelství v Pojizeří, dokumentoval i sbírkové předměty pro místní muzeum. Fotografie Turnovska a jeho pamětihodností byly publikovány v topografických pracích a zároveň se prodávaly turistům na památku. Využití několika snímků jako předloh pro ilustrace v rakouském kompendiu upřesňuje jejich dosud nejasné datování, a to před rok 1894.

28 Muzeum Českého ráje v Turnově, inv. č. A-FA 838.

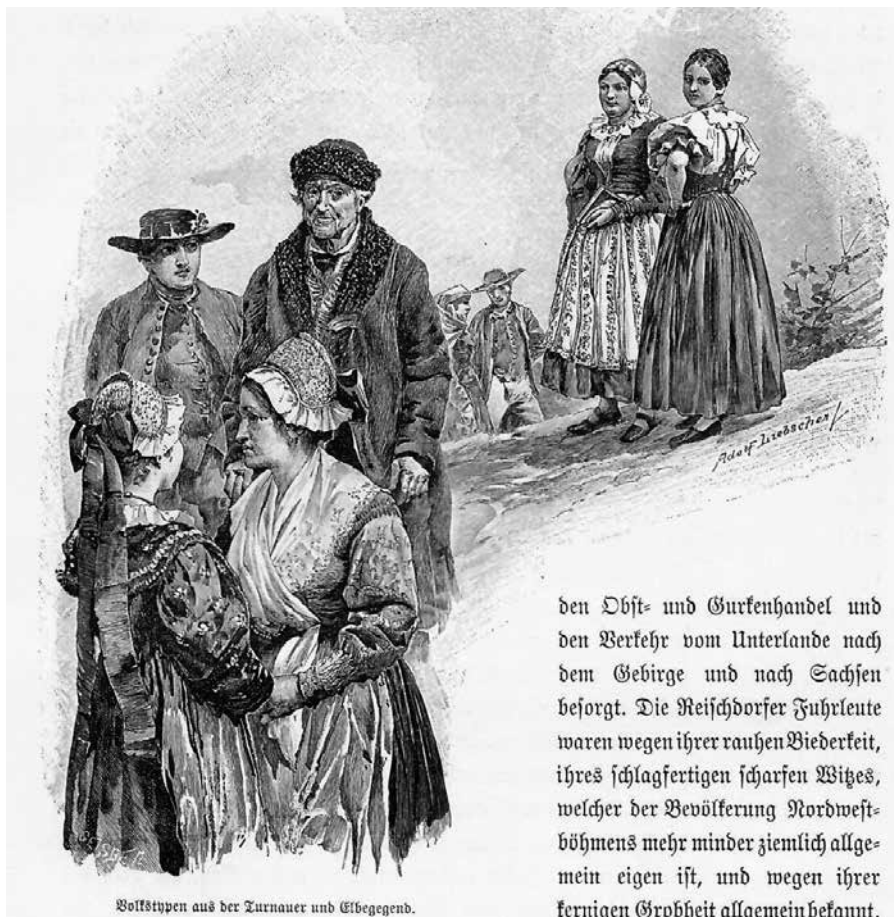
29 Muzeum Českého ráje v Turnově, inv. č. A-FA 844.

30 Muzeum Českého ráje v Turnově, inv. č. A-FA 834.

31 Muzeum Českého ráje v Turnově, inv. č. A-FA 830.

32 SCHEUFLER, Pavel: *Osobnosti fotografie v českých zemích do roku 1918*. Praha: Akademie múzických umění, 2013, s. 353–355.

den Obst- und Gurkenhandel und den Verkehr vom Unterlande nach dem Gebirge und nach Sachsen besorgt. Die Reischdorfer Fuhrleute waren wegen ihrer rauhen Biederkeit, ihres schlagfertigen scharfen Witzes, welcher der Bevölkerung Nordwestböhmens mehr minder ziemlich allgemein eigen ist, und wegen ihrer kernigen Grobheit allgemein bekannt,

Obr. 5. Lidové typy z Turnovska a Polabí. Kresba Adolf Liebscher. Monarchie in Wort und Bild 14, Čechy, s. 501.

Tato zjištění mohou vysvětlit také další skutečnost, kterou je disproporční zastoupení regionů. V prezentaci Čech by se dal očekávat vyšší počet ilustrací z jižních Čech, především atraktivní Blata a Táborsko, a z východních Čech, např. poměrně archaické Litomyšlsko. Pokud se jako podklad využívaly fotografie, v každém větším městě byly na konci 19. století profesionální ateliéry. Například v Táboře sídlila významná firma rodiny Šechtů.³³ Sbírky současného fotografického muzea Šechtů a Voseček dokládají celé série vizitek s postavami v krojích. Jak se ukazuje,

³³ Tamtéž, s. 344–349.

výběr ilustrací pro kompendium byl tedy do jisté míry náhodný a řídil se momentální dostupností podkladů.

Morava a Slezsko

Sedmnáctý svazek *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* věnovaný Moravě a Slezsku vyšel v roce 1897. Lidová kultura Moravy je rozdělena na část týkající se Němců a pak teprve Slovanů. V oddílu o německém etniku není zařazen samostatný text o lidovém oděvu, nevelkou podkapitolou o kroji moravských Slovanů napsal Josef Klvaňa (1857–1919).³⁴ Na rozdíl od Aloise Jirásky byl nepochybně povolanejším autorem.³⁵ V devadesátých letech 19. století intenzivně shromažďoval podklady pro syntetické dílo o lidovém oděvu na Moravském Slovensku³⁶ a pro sborník Národopisné výstavy československé napsal ucelenou kapitolu o krojích na Moravě.³⁷

Oč skromnější je textová část na pouhých čtrnácti stranách, o to bohatší je obrazový doprovod, který čítá čtyři desítky vyobrazení, částečně kreseb, částečně celostránkových výjevů procházejících celou kapitolou. K textu o Moravě přispělo dvacet ilustrátorů, ale na vyobrazeních z venkovského života se podílelo jen dvanáct z nich. Na úvodní chromoxylografii, která se však nevyskytuje ve všech vydáních, je namalována aranžovaná kompozice stojících mužů Jacka a Hanáka a sedící Jihlavanky s dívkou. Autor není uveden, pouze grafik Hermann Paar (1838–1899).³⁸

Obr. 6. Muž v kožichu. Foto Jan Šimon. Muzeum Českého ráje Turnov, inv. č. A-FA 844.

34 *Volkskunde*, s. 115–282; *Die Tracht der mährischen Slaven*, s. 221–235.

35 jjč+rj [Josef JANČÁŘ, Richard JEŘÁBEK]: Klvaňa Josef. In: Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Biografická část*, c. d., s. 112–113.

36 KLVAŇA, Josef: Lidové kroje na Moravském Slovensku. In: Niederle, Lubor (ed.): *Moravské Slovensko*. Svazek I. Praha: Národopisná společnost československá, 1923, s. 97–252.

37 KLVAŇA, Josef: Kroj moravský a slezský. In: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Praha: J. Otto, [1897], s. 170–191.

38 Hermann Paar se narodil v Linci, vyučil se dřevorytce, spolupracoval s časopisem *Neue Illustrierte Zeitung*, pracoval pro Albertinu díky známosti s jejím ředitelem. Viz *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. 26. Band. Leipzig: E. A. Seemann, 1932, s. 111.

Obr. 7. Žena v čepci se stuhami. Foto Jan Šimon. Muzeum Českého ráje Turnov, inv. č. A-FA 834.

V šesti případech byly využity známé kresby Josefa Mánesa (postavy z Jihlavska, Hané a Slovácka). Valaško je zastoupeno jednou postavou valašského ženicha od Rožnova od Adolfa Liebschera, která byla reprodukována v souboru *Národní kroje slovanské* z roku 1895. Dalších devět umělců přispělo samostatnými kresbami postav nebo celostránkovými výjevy z jednotlivých regionů Moravy v různém rozsahu: Hugo Charlemont (7), Josef Kinzel (6), Rudolf Otto Ritter von Ottenfeld (4), Josef Köpf (4), Moriz Ledeli (3), Gottlieb Kempf (3), Eduard Veith (2), Julius Victor Berger (2), Karl Ritter von Siegel (1).

Velký počet ilustrací zpracoval Josef Kinzel (1852–1925), narozený v rakouském Slezsku v obci Úvalno (Lobenstein).³⁹ Po studiích na vídeňské a mnichovské akademii se usadil

ve Vídni a věnoval se malování žánrů ze života venkovanů, především v Dolním Rakousku (Wachau, Spitz an der Donau apod.). Pro kompendium *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* vytvořil poprsí Hanáka a Hanačky, muže a ženy z Moravského Slovenska a scény s průvodem chasy a hanáckého práva.⁴⁰ Dva autoři pocházeli z Kravařska, konkrétně z Nového Jičína, ale jejich ilustrace dokumentují lidovou kulturu na Hané a na Moravském Slovensku. Starší z nich je Julius Victor Berger (1850–1902),⁴¹ který studoval na vídeňské akademii a již ve svých dvaceti čtyřech letech byl oceněn zlatou medailí a třiletým studijním pobytem v Itálii za skicu císaře Ferdinanda I. V osmdesátých letech učil na uměleckoprůmyslové škole ve Vídni, ale v roce 1887 se stal nástupcem Hanse Makarta (1840–1884) ve figurální škole na akademii. Podílel se na freskové výzdobě veřejných budov, maloval žánrové scény, krajiny i portréty. V Rakouském kompendiu jsou

39 Josef Kinzel, též Joseph Kienzel, viz *Nová encyklopedie českého výtvarného umění. Dodatky*, c. d., s. 366.

40 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 121, 122, 125, 127, 185, 187.

41 Julius Victor (Viktor) Berger, viz *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*, c. d., s. 64; SCHENKOVÁ, Marie: Malířská rodina Bergerů v Novém Jičíně. *Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín* 28, 1982, s. 18–29.

publikována dvě vyobrazení: mladý pár Hanáků od Holešova a muž z Kaňovic u Uherského Brodu s chlapcem z Hrubé Vrbky z Hornácka.⁴² Mladším z novojičínských rodáků je Eduard Veith (1858–1925),⁴³ jenž pocházel z rodiny malíře pokojů a také se tomuto řemeslu vyučil. Po studiích na uměleckoprůmyslové škole a akademii výtvarných umění ve Vídni spolupracoval s architektonickou kanceláří Fellner a Helmer, která projektovala divadelní domy po celé Rakouské monarchii a některé budovy na vídeňské Okružní třídě. Veith se podílel na vnitřních výmalbách, návrzích opon a dekoracích. V Novém Jičíně měl vazby na rodinu majitele továrny na klobouky Johanna Hückla. Pro kompendium zachytil královničky a pouť na Velehradě, kde mladá žena obdarovávala žebračka.⁴⁴

Obr. 8. Žena z Československa. Foto Jan Šimon. Muzeum Českého ráje Turnov, inv. č. A-FA 830.

Hugo Charlemont (1850–1939) pocházel z umělecké rodiny původem z Brna, poté žijící v Jemnici, ve Znojmě a ve Vídni.⁴⁵ Maloval žánrové obrazy, portréty i zátiší. V kompendiu je zastoupen sedmi ilustracemi z venkovského života (svatební a hornický průvod z Jihlavska, dům se žudrem v Mařaticích), figurami (mladý pár od Velehradu), poprsím muže a postavou ženy z Hřebečska a kompozicí čepce a svatební koruny z Jihlavska.⁴⁶ Z Moravy pocházel také Moriz Ledeli (1856 – kolem 1920), syn brněnského

42 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 223, 229.

43 Eduard Veith, viz *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*, c. d., s. 898; MŽYKOVÁ, Marie: *Eduard Veith: sny o štěstí = Träume von Glück*. Nový Jičín: Klub rodáků a přátel města Nový Jičín, 2013.

44 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 185, 195.

45 Jeho otcem byl Matthias Adolph Charlemont (1820–1871), brněnský rodák a malíř miniatur. Bratr Theodor Charlemont (1859–1906) byl sochař a medailér. Sestra Huga a Theodora Charlemontových Emilie byla malířkou ve Znojmě. Viz TOMAN, Prokop: *Nový slovník československých výtvarných umělců*, c. d., s. 395–396; SCHRAM, Wilhelm: *Verzeichniss Mährischer Kupferstecher*. Brünn: Rudolf M. Rohrer, 1894, s. 7–8.

46 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 117, 119, 149, 153, 161, 221, 243.

Obr. 9. Rodina z Vacenovic. Kresba Josef Köpf. Monarchie in Wort und Bild 17, Morava a Slezsko, s. 207.

amatérského krajináře Josefa Ledeliho.⁴⁷ Studoval na vídeňské akademii, maloval bitevní scény a žánry z vídeňských ulic i z venkova, ilustroval obrázkové časopisy, např. *Illustrierte Zeitung*. V kompendiu jsou zařazeny scény se svatebním veselím z Hřebečska, honěním krále ve Vlčnově a koňským trhem u Brna.⁴⁸

K českému prostředí měl vztah též Rudolf Otto Ritter von Ottenfeld (1856–1913),⁴⁹ jehož otec byl rakouský důstojník a padl v roce 1866 v bitvě u Hradce Králové. Po studiu na vídeňské akademii, pobytu v Mnichově a dlouhodobých cestách na Balkán, Kavkaz a do Malé Asie byl Ottenfeld povolán na pražskou akademii, aby po smrti Julia Mařáka (1832–1899) vedl krajinářskou školu. Tento akt se setkal s nesouhlasem studentů, jimž se jevil jako příliš konzervativní. Při cestách na Balkán se Ottenfeld zúčastnil srbsko-bulharské války, jeho častým tématem byly vojenské výjevy a scény ze života Černohorců a Turků. Lidovou kulturu na Moravě představují dvě jeho ilustrace z Kravařska, a to Ježiškův průvod (vánoční obchůzka)

47 Moriz Ledeli, viz TOMAN, Prokop: *Nový slovník československých výtvarných umělců*, c. d., s. 17.

48 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 147, 193, 423.

49 Rudolf Otto Ritter von Ottenfeld, viz TOMAN, Prokop: *Nový slovník československých výtvarných umělců*, c. d., s. 233.

Obr. 10. *Rodina z Vacenovic*. Foto Josef Klvaňa, 1890, EÚ MZM Brno, inv. č. 2249. Převzato z Beránková, Helena (ed.): Josef Klvaňa (1857–1919). Brno: MZM, 2018, s. 207.

a Velikonoce na Novojičínsku. Další dvojici představuje stavění máje a tance kolem májky o hodech v Černovicích na Brněnsku.⁵⁰

Vídeňský malíř Josef Köpf (1873–1953) studoval na domácí akademii, ve své tvorbě se orientoval na vídeňská zákoutí a sociální náměty z městského i venkovského života. Pro rakouské kompendium nakreslil dvě mladé ženy v kroji z německého jazykového ostrova na Vyškovsku, muže a čtyři dívky z Javorníku u Velké na Hornácku a rodinu z Vacenovic na jižním Kyjovsku.⁵¹ Poslední tři celostránková vyobrazení jsou také z Moravského Slovenska: nevěsta a družička z Mařatic, dva chlapi, ženich a nevěsta z Lanžhota a mladý pár z Vlčnova.⁵² Jejich autorem je Gottlieb Theodor Kempf von Hartenkampf (1871–1964), vídeňský malíř a grafik. Maloval portréty, zátiší a krajiny s venkovskými scénami, především z Tyrolska,

⁵⁰ *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 133, 137, 141, 143.

⁵¹ Tamtéž, s. 162, 163, 181, 207.

⁵² Tamtéž, s. 203, 205, 227.

Obr. 11. *Nevěsta a družička z Mařatic*. Kresba Gottlieb Kempf. *Monarchie in Wort und Bild* 17, Morava a Slezsko, s. 203.

kde žil a v Achrainu zemřel.⁵³ Karl Ritter von Siegel (1842–1900) namaloval pouze jeden výjev s postavami v krojích, a to žně na Hané.⁵⁴

Podobně jako u krojových ilustrací ve svazku *Čechy*, lze také v dílu o Moravě a Slezsku dohledat fotografické předlohy pro malby. Není nijak překvapivé, že podklady poskytl Josef Klvaňa jako autor textu, znalec tradičního oděvu zvláště na jihovýchodní a střední Moravě a zároveň aktivní fotograf. Jedním z příkladů může být vyobrazení rodiny z Vacenovic od Josefa Köpfa, kterému se staly vzorem dvě fotografie Josefa Klvani z roku 1890, jež byly později uveřejněny v monografii *Moravské Slovensko*.⁵⁵ Také pro výjev stojící nevěsty a družičky z Mařatic od Gottlieba Kempfa posloužila Klvaňova fotografie zachycující pentlení družiček z Mařatic a Derfle z roku 1890. Malíř naaranžoval postavy stranově obráceně a nevěstě dodal pod-

statný obřadní atribut, a to úvodnici.⁵⁶ Kempfova ilustrace se třemi mladíky a nevěstou z Lanžhota je inspirována fotografií se dvěma Podlužáky s popiskou Šuhajové lanžhotští, která doprovází obsáhlý článek na pokračování od Jana Kouly v prvním

53 Gottlieb Theodor Kempf von Hartenkampf se narodil ve Vídni, kde také studoval na výtvarné akademii, byl žákem Julia Victora Bergerera, viz *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. 20. Band. Leipzig: E. A. Seemann, 1927, s. 144–145.

54 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 409. Karl Ritter von Siegel pocházel z Haliče, nejprve studoval technické obory, teprve později na vídeňské akademii. Pro compendium zhotovil cca 270 ilustrací, viz *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Band 12. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005, s. 241–242.

55 BERÁNKOVÁ, Helena (ed.): *Josef Klvaňa (1857–1919). Náčrtky mého životopisu. Paměti a fotografie*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2018, s. 207, č. kat. 114 (na s. 167). Fotografie se nachází ve sbírkách EÚ MZM (inv. č. FA 2249) a ve Slovákém muzeu v Uherském Hradišti (inv. č. 2346/B 459). Obě varianty fotografie rodiny z Vacenovic byly publikovány v *Moravském Slovensku* (s. 148, obr. 159 a s. 151, obr. 162).

56 KLVAŇA, Josef: Lidové kroje na Moravském Slovensku. In: Niederle. Lubor (ed.): *Moravské Slovensko*, c. d., s. 118, obr. 125.

ročníku Českého lidu.⁵⁷ Takto by se daly dohledávat postupně všechny předlohy, např. chlapec a dívka z Vlčnova, kteří jsou zachyceni na stejném dvorku jako staří Vlčnovjané v kožiších na Klvaňově fotografii⁵⁸ nebo dívky z Javorníka opakovaně fotografované jednotlivě i ve skupinách.

Dřevoryt s žánrovou scénou z Mařatic podepsaný Hugo Charlemontem⁵⁹ čerpal z Klvaňovy fotografie,⁶⁰ na níž je dům s doškovou střechou, malovaným žudrem a dívkou stojící u dveří. Pod dvěma okny je dvojice dívek v šatech, starší pár sedící na lavici a tři chlapi. Charlemont výjev pozměnil jiným typem zasazení oken s venkovními špaletami a květinovou výzdobou a z celé skupinky přihlížejících zachoval pouze dvě dívky. Scénu doplnil o mladíka z Břeclavi, který se opírá o dřevěný plaňkový plot, a komunikuje s děvčetem stojícím v žudru.

Vlastní fotografie jako podklady pro vyobrazení zjevně dodával Josef Klvaňa. Tím je také možno vysvětlit disproporci v zastoupení regionů, v němž má převahu Moravské Slovensko. Na jedné straně nebyly opomenuty německé jazykové ostrovy Kravaňsko a Hřebečsko, také Jihlavsko a Vyškovsko, na druhé straně je značně upozaděno Valašsko a jeho obyvatelé v tradičním oděvu, které reprezentuje pouze postava valašského ženicha od Adolfa Liebschera. Takže podobně jako ve svazku o Čechách nepodává rakouské kompendium vyvážený a objektivní obraz o krojové pestrosti českých zemí.

Druhá část společného sedmnáctého svazku *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* je věnována Slezsku. Kapitola o národopisu⁶¹ je

Obr. 12. Pentlení družiček z Mařatic a Derfle. Foto Josef Klvaňa. Převzato z Niederle, Lubor (ed.): Moravské Slovensko. Praha: NSČ, 1923, s. 118.

57 KOULA, Jan: O kroji lidu slovenského. *Český lid* 1, 1891, s. 481, obr. 41.

58 KLVAŇA, Josef: Lidové kroje na Moravském Slovensku, c. d., s. 176, obr. 190.

59 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 17. Mähren und Schlesiens*, c. d., s. 243.

60 BERÁNKOVÁ, Helena (ed.): *Josef Klvaňa (1857–1919). Náčrtky mého životopisu. Paměti a fotografie*, c. d., s. 189, č. kat. 82 (Etnografický ústav Moravského zemského muzea, inv. č. FA 2134). Fotografie se nachází také ve sbírce Slovákého muzea v Uherském Hradišti a byla publikována ve *Světětoru* 1894, v *Českém lidu* 1895 a v monografii *Moravské Slovensko*.

61 *Volkskunde Schlesiens*, s. 543–610.

Obr. 13. *Chlapci, ženich a nevěsta z Lanžhota*. Kresba Gottlieb Kempf. *Monarchie in Wort und Bild* 17, Morava a Slezsko, s. 205.

rozdělena na život Němců a Slovanů.⁶² Pro zpracování textu byli osloveni dva autoři. O německém etniku psal Anton Peter (1831–1898),⁶³ o slovanském etniku František Sláma (1850–1917).⁶⁴ Na ilustracích slezského oddílu se podílelo sedm malířů, ale obrazovým vybavením s obyvateli Slezska byl pověřen kromě Hugo Charlemonta⁶⁵

62 *Das Volksleben der Deutschen*, s. 550–578; *Slavisches Volksleben*, s. 583–604.

63 Anton Peter pocházel z Krnova, působil jako školní rada a ředitel učitelské průpravy v Českém Těšíně. Jako vlastivědný pracovník a spisovatel byl autorem publikací o lidové kultuře ve východním Slezsku (1873), o hradech a zámcích ve Slezsku (1879), o Zemi slezské (1882). Vlastivědnou práci o rakouském Slezsku (1887) vydal společně s Františkem Slámou. Viz *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*. N-Ž. Ostrava: Ostravská univerzita, 2005, s. 117.

64 František Sláma pocházel z Chotěboře, studoval práva v Budapešti a v Záhřebu, ale když přišel v roce 1882 do Těšína, přijal kulturu Slezska za vlastní. Psával vlastivědné i beletristické články do soudobých časopisů, v roce 1886 vydal *Vlastenecké putování po Slezsku*, podílel se na založení opavského nakladatelství Slezská kronika. Jako poslanec Říšského sněmu se věnoval národnostní politice. Viz MARTÍNEK, Vojtěch: *František Sláma, slezský buditel, slezský lidový spisovatel, píšící pro lid a lidem oblíbený*. Opava: Matice opavská, 1920.

65 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 588, 589 (starý a mladý goral).

jen Josef Kinzel.⁶⁶ Zhotovil osm kreseb a maleb jako podklady pro následné dřevoryty, pouze v jednom dalším případě byla využita kresba Josefa Mánesa (sedící dívka z Těšínska). Josef Kinzel sice pocházel ze Slezska, z obce Úvalno (Lobenstein) u Krnova, ale studoval ve Vídni a v Mnichově, poté žil ve Vídni a v Dolním Rakousku. Byl mistrem žánrové malby v *biedermeierském* duchu z maloměstského a venkovského prostředí, avšak v jeho tvorbě se nenacházejí náměty z Těšínska. I když měl profesní kontakty na Moravu, na Brno, je málo pravděpodobné, že ilustrace dokumentující převážně kulturu Těšínska pro rakouské kompendium maloval z autopsie.

Obr. 14. Šuhajové Lanžhotští. Foto Jan Koula. Převzato z Českého lidu 1, 1891, s. 481.

Závěr

Máme-li závěrem shrnout a vyhodnotit krojová vyobrazení z Čech, Moravy a Slezska v díle *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, musíme připustit, že jejich význam jako pramene pro etnologické bádání je omezený. Problematický je nevyvážený výběr ukázek z jednotlivých regionů. Pochopitelně byl kladen velký důraz na německé etnikum, ale ani národopisné oblasti s českým obyvatelstvem nejsou zastoupeny poměrně vzhledem k zachovalosti tradiční kultury, takže výsledný vizuální vjem neodpovídá ani realitě na konci 19. století. Pro dva svazky *Čechy* byli osloveni i čeští malíři, ale svazek *Morava a Slezsko* je ilustrován téměř výhradně umělci s vazbou na vídeňskou akademii výtvarných umění, kde studovali, popřípadě působili pedagogicky, a na císařský dvůr. Ovšem nejen vídeňští, ale ani všichni čeští malíři neznali přímo lidovou kulturu na českém, moravském a slezském území. Pracovali podle dodaných fotografických předloh – jejich dostupnost nakonec ovlivnila výběr ilustrací. Potvrzuje je to i skutečnost, že se výtvarně podíleli také na jiných svazcích, např. Hugo Charlemont je autorem vyobrazení v dílu o Haliči a Bukovině. Pozitivem je zdařilá úroveň jak kresebných a malířských předloh, tak jejich xylografických zpracování. A co je podstatné – komparace

66 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 17. Mähren und Schlesien*, c. d., s. 543, 545, 547, 573, 575, 585, 591, 593.

Obr. 15. Slovenský dům s malovaným žudrem. Kresba Hugo Charlemont. Monarchie in Wort und Bild 17, Morava a Slezsko, s. 243.

s dohledanými vzorovými fotografiemi potvrzuje jejich v zásadě věrnou interpretaci. Nicméně ani tak nemůže etnolog podcenit kritický náhled na dokumentární hodnotu ilustrací provázejících obdivuhodně monumentální dílo *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, nazývané podle svého iniciátora a částečně spoluauctora, korunního prince Rudolfa *Kronprinzenwerk*.

Literatura

BERÁNKOVÁ, Helena (ed.): *Josef Klvaňa (1857–1919). Náčrtky mého životopisu.*

Paměti a fotografie. Brno: Moravské zemské muzeum, 2018.

BRABCOVÁ, Jana: *Luděk Marold.* Praha: Odeon, 1988.

DLÁBKOVÁ, Markéta: *Adolf Liebscher. Sláva a zapomnění.* Praha: Sdružení Liebscher, 2007.

FIKFAK, Jurij – JOHLER, Reinhard (eds.): *Ethnographie in Serie. Zu Produktion und Rezeption der „Österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild“.*

Wien: Institut für Europäische Ethnologie, 2008.

KLVAŇA, Josef: Kroj moravský a slezský. In: *Národopisná výstava československá v Praze 1895.* Praha: J. Otto, [1897], s. 170–191.

Obr. 16. *Dům v Mařaticích*. Foto Josef Klvaňa, 1890. EÚ MZM, inv. č. FA 2134. Převzato z Beránková, Helena (ed.): Josef Klvaňa (1857–1919). Brno: MZM, 2018, s. 189.

KLVAŇA, Josef: Lidové kroje na Moravském Slovensku. In: Niederle, Lubor (ed.): *Moravské Slovensko*. Svazek I. Praha: Národopisná společnost československá, 1923, s. 97–252.

KREJČA, Aleš: *Techniky grafického umění*. Praha: Artia, 1981.

MARTÍNEK, Vojtěch: *František Sláma, slezský buditel, slezský lidový spisovatel, pišící pro lid a lidem oblíbený*. Opava: Matice opavská, 1920.

MŽYKOVÁ, Marie: *Eduard Veith: sny o štěstí = Träume von Glück*. Nový Jičín: Klub rodáků a přátel města Nový Jičín, 2013.

SCHENKOVÁ, Marie: Malířská rodina Bergerů v Novém Jičíně. *Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín* 28, 1982, s. 18–29.

SCHEUFLER, Pavel: *Osobnosti fotografie v českých zemích do roku 1918*. Praha: Akademie múzických umění, 2013.

SCHRAM, Wilhelm: *Verzeichnis Mährischer Kupferstecher*. Brünn: Rudolf M. Rohrer, 1894.

STACHEL, Peter: Die Harmonisierung national-politischer Gegensätze und die Anfänge der Ethnographie in Österreich. In: Acham, Karl (ed.): *Geschichte*

der österreichischen Humanwissenschaften. Band 4. Geschichte und fremde Kulturen. Wien: Passagen, 2002, s. 323–368.

STAGL, Justin: „Das „Kronprinzenwerk“ – eine Darstellung des Vielvölkerreiches. In: Moravánsky, Ákos (ed.): *Das entfernte Dorf. Moderne Kunst und ethnischer Artefakt.* Wien: Böhlau, 2002, s. 169–182.

ZINTZEN, Christiane (Hrsg.): *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild.* Wien: Böhlau, 1999.

Summary

Authors of Pictures with Folk Costumes from Bohemia, Moravia and Silesia in the Compendium Titled “Kronprinzenwerk“

The large compendium titled *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* contains two volumes devoted to Bohemia (1894 and 1896) and one volume devoted to Moravia and Silesia (1897). Chapters on folk culture are accompanied by a plethora of pictures, a significant number of which depict rural residents wearing traditional dress. However, the informative value of illustrations depicting folk costumes from Bohemia, Moravia and Silesia as a source for ethnological research is limited. The unbalanced selection of examples from individual regions is problematic. Understandably, a great emphasis was placed on the German ethnic group, but even ethnographic regions inhabited by Czech population are not represented proportionally to the preservation of traditional culture, so the resulting visual perception does not even correspond to the reality in the late nineteenth century. Czech painters were addressed to illustrate two volumes about Bohemia, but the Moravia and Silesia volume was illustrated almost exclusively by artists with ties to the Vienna Academy of Fine Arts, where they studied or taught, and to the imperial court. However, not only Viennese, but even all Czech painters had no direct experience with the folk culture in Bohemia, Moravia and Silesia. They worked according to supplied photographs, the availability of which eventually influenced the choice of illustrations. The successful level of both the drawing and painting templates and their xylographic treatments posed a positive aspect. And what is essential – the comparison with the traced model photographs confirms their basically faithful interpretation. Even so, the ethnologist cannot underestimate the critical insight into the documentary value of the illustrations accompanying the admirably monumental work *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, named *Kronprinzenwerk* after its initiator and partly co-author, Crown Prince Rudolf.

Key words

Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild – Bohemia – Moravia – Silesia – folk costume – illustration

Veselka v Šumici. Komunitní aktivita zanikajícího světa české enklávy (2. část)¹

Doc. PhDr. Petr Lozoviuk, PhD.

Katedra antropologie FF ZU, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, CZECH REPUBLIC
lozoviuk@ksa.zcu.cz

Průběh svatby a svatebního veselí

Ohlášky

Čtyři týdny před svatbou jsou podle tradice v místním kostele² po nedělní bohoslužbě proneseny první ohlášky.³ Tento úkon se opakuje vždy po týdnu, celkem třikrát.

Zvaní na veselku

Bezprostřední přípravy začínají dva týdny před *veselkou*, kdy snoubenci zvou mládež, tj. své vrstevníky, a kuchařky, tj. rodinné známé a přátele, na plánovanou svatbu. Přípravy *veselky* se svým způsobem účastní téměř každý svatebčan, v zásadě každý obyvatel obce.⁴ Pro zajištění jídla pro několik set hostů na celé tři dny je nutné, aby byl téměř z každé rodiny někdo nápomocen, ať již v kuchyni, při vaření, při obsluze hostů, donesením různých potravin (konzumovaná byla kuřata, slepice, husy, ale i prase, nejrůznější zákusky apod.), alkoholu (jednalo se hlavně o domácí kořalky ze švestek a piva). Jinou formu materiální participace na svatbě představovaly peněžní dary novomanželům. Tento způsob však nebyl v době mé návštěvy běžný, neboť vesničané disponovali jen omezenou hotovostí. Protože se však svatby účastnilo i poměrně hodně osob z nedalekých rumunských měst (viz níže), bylo i tak možno tímto způsobem vybrat poměrně značnou sumu (i několik desítek tisíc lei),⁵

1 Studie byla napsána v rámci řešení projektu SGS-2021-012. První část byla publikována v 1. čísle Národopisného věstníku 2022, s. 24–41.

2 Římskokatolický kostel byl v Šumici postaven roku 1888 a zasvěcen sv. Jáchymu a Anně. V předmětném období byl filiálkou fary rumunského lázeňského města Băile Herculane, odkud sem dojížděl kněz rumunské národnosti. Ten se sice snažil vycházet svým českým farníkům vstříc a podporoval české zpěvy a podle svých možností konal i českou liturgii, kázat česky ovšem nedokázal.

3 Jedná se o veřejné oznámení nastávajícího sňatku v čase hlavních bohoslužeb tří po sobě jdoucích nedělí nebo svátků. Účelem bylo zajistit manželství publicitu a dát každému možnost upozornit na případné překážky uzavření sňatku, srov. BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 3*. Praha: Mladá fronta, 2008, s. 675.

4 Výjimku představovali příbuzní a známí z širšího okolí obce, kteří v Šumici nežili. Jejich podíl na přípravě *veselky* měl formu peněžitého daru (viz níže).

5 Roku 1990 se jednalo o velmi vysokou částku.

kteřou ovšem rodiny pořádající svatbu musely z větší části na přípravu a průběh veselky také vynaložit.

Na kytky

V neděli před veselkou dostane *faktor*⁶ faktorskou hůl, která slouží pouze k to-
muto účelu a je přenosná z jednoho *faktora* na jiného. Během tohoto nedělního do-
poledne se také *zrychtujou kytky*, tj. připraví se květiny pro svatebčany.

Pátek před veselkou

Faktor a jeho pomocník nejstarší *mládenec*⁷ obchází dům od domu obyvatele vesnice a adresně po jednotlivých *výstavnostech*⁸ zvou příbuzné a přátele snoubenců na *veselku*. Tato obchůzka začíná od domu, kde se svatba koná a během ní je nejprve *faktorem*, následně i nejstarším *mláďencem* svatebčanům nabízeno *koštívát* domácí kořalku. Následně faktor předává jednotlivým zvaným hostům svatební oznámení. Známym a příbuzným, kteří již žijí mimo vesnici, se oznámení posílá poštou.

Sobota před veselkou

Z místa, kde se koná svatba, se odpoledne jde do stavení druhého partnera, který je obřadně přiveden na místo konání svatební oslavy. Ta se mohla ve sledované době již konat jak v domě ženicha, tak nevěsty. Pro konečné rozhodnutí byla patrně nejvýznamnější otázka dostatečného prostoru pro vybudování improvizované dřevěné jídelny,⁹ která se zhotovuje na návěsním prostranství před statkem, kde bude probíhat kolektivní několikadenní oslava. Večer víje nejstarší družička pro snoubence dva věnečky s rozmarýnem, které jsou nošeny dětmi v čele průvodu před ženichem a nevěstou během pozdějšího *procházení* vesnicí. Při nedělním svatebním obřadu v kostele je snoubenci budou mít položeny na hlavě.¹⁰ Večer je ve zmiňované provizorní

6 V jiných českých vesnicích se „svat“, tedy svatební funkcionář a zároveň jakýsi režisér svatebního veselí označoval odlišnými termíny, např. v Bigeru *poklampač* (SKALNÍKOVÁ, Olga–SCHEUFLER, Vladimír: Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozemědělských obcí v rumunském Banátě. *Český lid* 50, 1963, č. 6, s. 339), na Sv. Heleně *družba*, nebo *starosta* (ŠÍPEK, Zdeněk: Současná česko-slovenská svatba v rumunské obci Peregu Mare. *Národopisné aktuality* 24, 1987, č. 3, s. 95), v Gerniku *starojka* (SECKÁ, Milena: Svatební obřad českých reemigrantů z Rumunska. *Český lid* 74, 1987, č. 1, s. 44).

7 *Mládenci* a *družičky*, tedy nesezdaná vesnická mládež, byli bezesporu neaktivnějšími iniciátory nejruznějších žertů a šprýmů, které po celou dobu doprovázely svatební veselí. Snad je lze v diki belgického badatele J.-C. Bologneho označit za modifikovanou obdobu „mládežnických part“ či „organizovaných skupin strážců starých zvyků“ (BOLOGNE, Jean-Claude: *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha: Volvox Globator, 1997, s. 225–226).

8 Takto byla v banátské češtině běžně nazývána stavení, obytné domy vesničanů.

9 Jídelna měla prkennou kostru, přes kterou byly nataženy igelity.

10 Ověnění novomanželů svatebními věnci je považováno za pozůstatek předkřesťanských obyčejů. V křesťanství bylo obvykle interpretováno jako „triumf manželů nad tělesným pokušením“ (BOLOGNE, Jean-Claude: *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na Západě*, c. d., s. 55).

jidelně ze dřeva a igelitů uspořádána společná večeře, při níž sedí ženich s nevěstou na čestném místě v čele svatebčanů. Mezi jednotlivými chody hraje pozvaná nebo místní několikačlenná *muzika*.¹¹ Zvou se hudebníci různých národností, oblíbeni byli např. Němci,¹² ale také Rumuni, zpívají se národní písně,¹³ příležitostně se již i tančí. Tančí se tance české, rumunské, popř. tance dalších národností (srbské). V noci se jde do *kamínu*,¹⁴ kde zábava pokračuje prakticky až do rána.

11 Dříve obstarával hudební doprovod pouze harmonikář.

12 Je zajímavou skutečností, že do Banátu směřovali z Čech také německy hovořící kolonisté. Osady těchto Němců (srov. mapku otištěnou v první části této studie) vznikaly v průběhu druhé poloviny 20. let 19. století, tzn. s několikaletým zpožděním oproti místním českým vesnicím (k jejich vzniku a existenci podrobněji srov. KLAUBE, Manfred: *Deutschböhmisches Siedlungen im Karpatenraum*. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1984, s. 28–56). V oblasti Semenického pohorí, východně od města Rešice a severně od českých osad, byly postupně založeny čtyři čistě českoněmecké vsi. Byly to Wolfsberk, Weidenthal, Lindenfeld a Alt Sadowa. Pouze poslední z nich se nacházela v přístupném nížinatém terénu údolí říčky Těmeš. Situace zbývajících vsí byla v mnoha ohledech srovnatelná s vesnicemi českými: geografická odlehlost zesilovala postavení jazykověkulturního izolátu. Vedle těchto mateřských kolonií žily menší skupiny českých Němců v sousedních, převážně rumunských vesnicích a městech. Wolfsberk, Weidenthal a Alt Sadowa (Sadova Veche) se nacházejí relativně nedaleko od Šumice (severním směrem), což naznačuje, že s těmito obcemi mohli Šumičané v minulosti pěstovat přímé kontakty. Těto domněnce by nasvědčovala i skutečnost, že okolnímu obyvatelstvu čeští vystěhovalci obojího jazyka často splývali, což se projevovalo i v tom, že pro ně byla z jejich strany užívána shodná etnonyma, nejčastěji podle zkomoleného názvu země jejich společného původu (Böhmen): např. Běmi, Pěmi, Pěmci, Piemuli apod. Jiný aspekt představovala vzájemně pociťovaná kulturní a religiózní (katolictví) afinita, která je prokazatelná i z jiných oblastí českoněmecké a české kolonizace jinonárodního a jinoreligiózního prostředí (srov. LOZOVIUK, Petr: Němečtí vystěhovalci z českých zemí a jejich jazykové ostrovy v jihovýchodní Evropě. In: Brouček, Stanislav (ed.): *Češi v cizině 10*. Praha: Ústav pro etnografi a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 39–87). Tato kulturní blízkost byla pociťována, podle výpovědi banátského Čecha Františka Fickla z roku 1979, kterou ve své práci cituje Ivan Daneš, mezi Čechy a Němci v rumunském Banátu ještě v relativně nedávné době (DANEŠ, Ivan: Příspěvek k otázce adaptace a asimilace Čechů v rumunském Banátu: na základě výzkumů z let 1979–1980. *Český lid* 69, 1982, č.1, s. 58). Podobně o určité míře česko-německé afinity referovali vědečtí pracovníci, kteří v 60. letech 20. století prováděli komplexní výzkum českých vesnic (JECH, Jaromír – SECKÁ, Milena – SCHEUFLER, Vladimír – SKALNÍKOVÁ, Olga: *České vesnice v rumunském Banátě*. Praha: Ústav pro etnografi a folkloristiku ČSAV, 1992, s. 80).

13 Jaroslav Svoboda na adresu zpěvnosti banátských Čechů uvádí: „Zpěváci jsou většinou dobří nebo výborní, znalost několika desítek českých lidových písní je u všech obyvatel ve všech věkových kategoriích běžná. Zpěváci zpívají sice hlasy vesměs neškolenými, ale až na výjimky intonačně a rytmicky dobře a hlasově přiměřeně. Zpívá se při tanečních a posvícenských zábavách, svatbách i draní peří a samozřejmě v kostele“ (SVOBODA, Jaroslav: *Historie – stručné dějiny krajanů v rumunském Banátu a další zajímavé informace o jejich životě*. Dostupné z: <https://www.mzv.cz/bucharest/cz/krajane/historie.html> (cit. 28. 12. 2021).

14 Jedná se o místní označení (převzaté z rumunštiny) kulturního domu, který byl vybudován v letech 1965–1967 samotnými občany. Podle informací vážících se k roku 2008 již nebyl „plně využíván, jelikož veselky ani jiné slavnosti se už v obci v podstatě nekonají“ (KOKAISL, Petr a kol.: *Krajané. Po stopách Čechů ve východní Evropě*. Praha: Za hranice – Společnost pro rozvojovou spolupráci, 2009, s. 55).

Neděle – *den nevěsty*

Dopoledne obchází mládež s muzikou jednotlivé *vejstavnosti* ve vsi, přičemž jednu po druhé tak, aby nebyla žádná vynechána. Smyslem této další obchůzky bylo přivést hosty *na snídani*, která ovšem vzhledem k předcházejícímu nočnímu veselí a zdlouhavému ceremonálu často začínala až po jedenácté hodině dopoledne. Po jídle šla mládež nejdříve pro ženichovy, pak i pro nevěstiny kmotry, a nakonec pro snoubence a snoubenku v pořadí podle toho, u koho probíhá svatební oslava. Následně udělili rodiče v improvizované jídelně snoubencům před všemi shromážděnými své požehnutí. Po požehnutí vyšli svatebčané seřazeni do svatebního průvodu do katolického kostela, kde se konal vlastní obřad. Pořadí v průvodu¹⁵ bylo následující: zcela vpředu šly děti s věnečky, faktor, ženich s družičkou, nevěsta s nejstarším mládcem, ostatní mládenci a družičky, další svatebčané. Nevěsta byla oděna v bílých svatebních šatech městského typu, podobně „městský“ byl oblečen ženich i všichni svatebčané.¹⁶ Na rozdíl od některých jiných českých vesnic v Banátu (Rovensko, Gernik, Svatá Helena) se v Šumici tradiční oděv, tzv. český (banátský) kroj, v době mého pobytu již nenosil, a to ani při slavnostních příležitostech. Po obřadu a navazující bohoslužbě byly dětem při vycházení z kostela novomanželi rozhozovány bonbóny.¹⁷ V prostoru před kostelem část svatebčanů začala spontánně zpívat a tančit¹⁸ (není-li vhodné počasí, veselí se přesouvá *do kamínu*), jiná část účastníků se před kostelem začala *vyrážet*.¹⁹ Přednostně byli najatým fotografem samozřejmě fotografováni novomanželé, následovali kmotří, rodiče, mládenci s družičkami a případně další hosté. Poté již za pozdního odpoledne se všichni svatebčané odebrali ke společnému obědu do improvizované jídelny.

Před vchodem do provizorní jídelny byli ženich s nevěstou uvítáni *odlívkou* vody

15 Svatební průvod, latinsky zvaný „*deductio*“ (vyprovázení), byl v celoevropském kontextu považován za „nejeuforičtější okamžik svatby“ (BOLOGNE, Jean-Claude: *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na Západě*, c. d., s. 57).

16 Skalníková a Scheufler poznamenali, že „oblečení k různým obřadům (svatbě, pohřbu) přechází od starodávného k novějšímu. Na svatbě jen nevěsta je oblečena po starodávnu, s bílým věncem na hlavě, družičky i ženy-svatebčanky si oblékají bílé halenky a tmavé sukně“ (SKALNÍKOVÁ, Olga – SCHEUFLER, Vladimír: *Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozemědělských obcí v rumunském Banátě*, c. d., s. 338).

17 Evidentně jde o pozůstatek rituálů plodnosti, majících manželskému páru do společného života zajistit plodnost. V různých oblastech se podle místních zvyků rozhazovaly drobné mince, zrní, rýže apod. Je zajímavé, že házení novomanželi na ostatní svatebčany praktikované v Šumici, je v literatuře považováno za archaičtější než házení na manžele ostatními přítomnými, srov. BOLOGNE, Jean-Claude: *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na Západě*, c. d., s. 227.

18 Obzvláště starší ženy se opakovaně při různých příležitostech během svatebního veselí pohupovaly do rytmu za doprovodu svého vlastního zpěvu (tedy bez hudby), držíce se vzájemně okolo pasu.

19 Jedná se o lokální výraz pro fotografování. Jakmile místní zjistili, že vlastním fotoaparát, musel jsem vyfotit prakticky všechny účastníky obřadu. Fotoaparát byl počátkem roku 1990 v Šumici velkou vzácností, a kromě pozvaného profesionálního fotografa z města si nevzpomínám, že by ho někdo další používal.

a solí, přičemž byl ženich tázán, zdali ví, co *nevěsta ztratila*? Na tuto otázku odpověděl *faktor: Příjmení a svobodu*.²⁰ Poté byli novomanželé vpuštěni dále, původně do stavení, během sledovaného obřadu do zmiňované jídelny. Před vchodem do jídelny byly dále prováděny tzv. *báchorky*, tj. nejrůznější *špásy* doprovázené příležitostnými škádlivkami, které byly zaměřeny zejména na kmotry, přičemž *faktor* jakoby nechtěně, za vydatného smíchu přihlížejících, rozbil talíř *na štěstí*. Střepy byly ihned zameteny a vyhozeny. *Paňmáma*,²¹ v jejímž statku se konala svatba, musela darovat všem zúčastněným kuchařkám šátek.²² Někdy se dává všem stejný, někdy odlišný mladším a jiný starším pomocnicím. Po *báchorkách* následovala vícechodová hostina, která byla ukončena *chozením se stromečkem*, biblickým symbolem edenského rajského stromu.²³ *Svatební stromeček* byl postaven před novomanžele, načež s ním musela nevěsta zatřást, aby spadly bombóny, kterými byl ověšen.²⁴ Při otřásání se mezi svatebčany na talíř vybíraly pro novomanžele peníze. *Stromeček* – nejčastěji smrk – byl následně uklizen,²⁵ načež se šla nevěsta převléci. Po půlnoci se společensky ještě neznavená část svatebčanů odebrala s muzikou do *kamína*, kde veselí pokračovalo až do ranních hodin.

20 Podle Skalníkové a Scheuflera museli novomanželé v Eibentále odpovídat svatebčanům během cesty z kostela na otázku, „co znamená nevěsta v kuti (v domě) a jaké jsou povinnosti ženicha. Když správně nevěsta odpoví, že „do nynějšíka byla děvčetem, nýčko musí být hospodyně a po čase dobrá matka“, a ženich, že „z něho musí být dobrý domovní otec, který hledí ve svornosti do smrti manželku živit a být příkladem druhým“, byli propuštěni dále ke svatebnímu stolu“ (SKALNÍKOVÁ, Olga – SCHEUFLER, Vladimír: *Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozezemědělských obcí v rumunském Banátě*, c. d., s. 339).

21 Domácké označení matky ženicha nebo nevěsty podle toho, u koho je pořádána hostina.

22 V době mé návštěvy Šumice byly mezi místními ženami oblíbené šátky ve fosforové křiklavých barvách, kterými je zásobili rošští nebo polští podomní prodejci.

23 J. Komorovský interpretoval přítomnost stromku ve slovanských svatebních obřadech jako symbol nevěsty a jeho likvidaci jako konec dívčí svobody (KOMOROVSKÝ, Ján: *Tradiční svatba u Slovanov*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1976, s. 249). A. Navrátilová zmiňuje, že v českém prostředí byl obřadní význam svatebního stromku již od druhé poloviny 19. století oslaben (NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2012, s. 343).

24 O. Skalníková s V. Scheuflerem uvádí pro první polovinu 60. let pro svatbu v Bigeru, že stromeček byl ozdoben jablky a cukrovím, které musil ženich setřást, „aby se manželství podařilo“. Poté bylo – za častého šprýmování – vybíráno na kuchařky (SKALNÍKOVÁ, Olga – SCHEUFLER, Vladimír: *Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozezemědělských obcí v rumunském Banátě*, c. d., s. 339).

25 Podle Skalníkové se „dělá stromeček“ asi k jedenácté hodině v neděli. „Stromeček ozdobený cukrovím a ovocem přinese faktor do světnice, nevěsta jej chytí za špičku a třese jím za zpěvu všech.“ Po „stromku“ následuje čepení nevěsty, přičemž starší ženy odvedou nevěstu do vedlejší sednice, kde jí kmotra sundá věnec a uváže atlasově světlý šátek (JECH, Jaromír – SECKÁ, Milena – SCHEUFLER, Vladimír – SKALNÍKOVÁ, Olga: *České vesnice v rumunském Banátě*, c. d., s. 61). Jen v Rovensku se „stromeček“ strojí o půlnoci a aby se manželství podařilo, musí tentokrát ženich setřást vše, čím je stromek ozdoben (tamtéž, s. 62).

Pondělí – *den ženicha*

Tento den se říká: *chodí maškara*, což znamená, že dopoledne se opět konala pochůzka po vesnici. Tentokrát obcházeli čerstvě sezdání novomanželé všechna stavení svatebčanů s *rakijí* (domácí kořalkou). Byli přítomni doprovázeni muzikou a několika *mládenci* přestrojenými za různé *maškary* a také *novým faktorem*. Obchůzka byla ze strany doprovodu novomanželů opět provázena mnohým *špásováním*. Postupně se k průvodu připojovali další sousedé, *strýčkové a tetičky*.²⁶ Nakonec se zašlo pro kmotry novomanželů, nejdříve pro nevěstiny, následně pro ženichovy. U jednotlivých stavení byly kmotrům zpívány písně či recitovány posměšné básničky složené přímo pro tuto příležitost. Nejčastěji bylo těmito folklórními útvary slovně reagováno – za využití tradičního nápěvu – na aktuální události ze života obce, nebo jimi byly parodovány charakteristické vlastnosti přítomných. Zpěv byl prokládán recitováním nejružnějších posměšných průpovědí, složených opět na aktuální témata, jejichž kontext byl přítomným obecně znám, a proto i srozumitelný. Pokud si dobře vzpomínám, jednalo se o jedinečný projev autentického folklóru, byť samozřejmě mnohé narace představovaly opakující se variace na obecně známé motivy. Následně kmotři a kmotříčky pohostili (sladkostmi, kořalkou, pivem apod.) ve svém stavení všechny příchozí, načež byli *maškarami* za častého žertování přítomných odvezeni *na trakaři* k obědu do provizorní jídelny.

Pondělní oběd probíhal podle jakéhosi „převráceného syžetu“,²⁷ jehož znakem byla proměna rolí hlavních protagonistů svatebního veselí. Zároveň se jednalo o parodii na nedělní sváteční stolování. Smyslem této systémové proměny očividně bylo vnést novou dynamiku do již tři dny trvajících oslav. Tuto část svatebního veselí je možné přiřadit do kategorie „her na závěr svatby“, jejichž prostřednictvím docházelo v tradičním vesnickém prostředí k předvádění komických scén parodicky napodobujících vybrané svatební obyčeje.²⁸ Před vlastním stolováním měl ženich s nevěstou povinnost obejít svatebčany shromážděné v provizorní jídelně a se všemi si *tuknout*. Další úlohou novomanželů v této nové situaci bylo obsluhovat přítomné hosty, přičemž na jejich čestné místo u sváteční tabule byl usazen *falešný ženich* a *falešná nevěsta*. V obou případech se jednalo o přestrojené ženaté muže. Falešným novomanželům byl předán modifikovaný svatební *stroměček*, na němž však místo sladkostí byly tentokrát zavěšeny feferonky, zkažená jablka, rajčata, brambory apod. Přestrojená „nevěsta“ se ho podobně jako předchozího dne skutečná chopila a začala s ním divoce trást. Tento třesot se neustále stupňoval, a to až do stavu, kdy se stroměčkem doslova mlátila o zem, načež se s ním – za všeobecného veselí – začala „ohánět“ po okolostojících svatebčanech. Hodování bylo neustále přerušováno

26 V době výzkumu se jednalo v rámci vesnického kolektivu o běžné oslovení staršího muže a ženy.

27 Srov. LOTMAN, Jurij: *Kultura a exploze*. Brno: Host, 2013, s. 84 n.

28 K funkčnosti a variantám parodického napodobování svatby podrobněji srov. KOMOROVSKÝ, Ján: *Tradiční svatba u Slovanov*, c. d., s. 264–275.

tancem a zpěvem lidových písní.²⁹ Opět byly často na stejnou melodii přednášeny texty, zkomponované evidentně pouze pro tuto příležitost. Mezi jejich frekventované náměty patřily nejrůznější události, které se týkaly hlavních aktérů svatby, nejčastěji ovšem kmotrů. Kolektivní veselí se táhlo opět přes noc až do rána.

Úterý po veselce

Konec *veselky* nastává podle tradice okamžikem nastěhování se nevěsty do domu ženicha. V ideální podobě šumická svatba zachovávala patrilokální ráz, v reálu se však v Šumici již v pozdně ceaușescovském období prosadil úzus, že se většina novomanželů stěhovala do jednoho z relativně blízkých rumunských měst, nejčastěji to bylo Băile Herculane, Caransebes či Orșova. V některých případech novomanželé ve městě žili již před svatbou, ale přesto si *veselku* nechávali vystrojít v Šumici. Manželský pár, jehož svatby jsem byl svědkem, žil již před svatbou společně v relativně nedalekém městě Băile Herculane a k „tradiční české svatbě“ svolil především „kvůli rodičům“ a z tradice,³⁰ tedy pod tlakem rodinného prostředí a vesnického společenství. Po celou dobu několikadenního veselí byli ženich s nevěstou nuceni se podřizovat úloze, kterou jim ukládaly tradiční zvyklosti a regule. Očividně to pro ně bylo nejen náročné, ale v mnoha ohledech i stresující. V celé řadě situací musili „hrát“ ústřední úlohu, přičemž bylo od nich bezděky očekáváno, že jsou stále dobře naladěni a pozitivně reagují na jakékoliv (občas i nezapně) podněty svatebčanů. To vše po celou dobu veselí.

Společenská funkčnost svatebního obřadu

Popsanou komunitní aktivitu lze označit za vesnickou zvykovou svatbu,³¹ jejíž mnohé ústřední rysy korespondují s popisy „tradiční“ české svatby.³² Svatba, nebo její sociokulturní ekvivalent, byla považována za nejdůležitější společenskou událost prakticky ve všech lidských společenstvích všech dob. Vše, co souviselo se vznikem trvalého spojení muže a ženy v instituci manželství bylo v tradiční

29 J. Svoboda uvádí ohledně zpěvnosti českých Banátčanů: „Vlastní písňová tvorba zde zjištěna nebyla, lidová tvořivost se projevuje jen v běžné lokalizaci a výjimečně ve vytváření nových slok“ (SVOBODA, Jaroslav: *Historie – stručné dějiny krajanů v rumunském Banátu a další zajímavé informace o jejich životě*. Dostupné z: <https://www.mzv.cz/bucharest/cz/krajane/historie.html> (cit. 28. 12. 2021).

30 Toto hodnocení se zakládá na přímé výpovědi novomanželů.

31 V historické perspektivě ji lze společně s I. Heroldovou vymezit vůči svatbě městské a panské (srov. HEROLDOVÁ, Iva: Uzavírání sňatků a svatební obyčaje v Čechách ve 2. pol. 18. a v 1. pol. 19. století. *Český lid* 62, 1975, č. 3, s. 129–139).

32 BROUČEK, Stanislav – JERÁBEK, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, c. d., s. 995–1002.

evropské společnosti nadáno posvátným charakterem a podléhalo veřejné kontrole.³³ Dohled nad uzavíráním manželství vykonávalo vedle církve a státu také lokální společenství. Česká etnografka Iva Heroldová poznamenala na adresu tradiční české „vesnické svatby“, že byla „synkrezí obyčejového, kanonického a civilního práva, dobových a stavovských vlivů“ a představovala „nejdůležitější událost v životě vesnického člověka“.³⁴ Význam svatby v tradičním prostředí lze odvodit ze skutečnosti, že novomanželé nabyli společenských práv, přestali být závislí na rodičích a byly legalizovány jejich sexuální a majetkové vztahy. Uzavření sňatku proto vždy představovalo významnou právní i společensky reprezentativní událost.

Jiný nepřehlédnutelný aspekt svatby sledovaného typu spočívá v jejím divadelním charakteru, souvisejícím s její zábavní funkcí. Jak poznamenal český etnolog Bohuslav Beneš, konkrétní provádění svatebních obyčejů nebo zvyklostí tvoří otevřenou strukturu, obsahující několik málo prvků invariantních a řadu variabilních. Svatbu je tak možno vnímat jako „složitý mnohvrstvý jev, sestávající z obřadů, obyčejů a zvyklostí, vytvářejících společně divadlo, zábavu a slavnost dohromady“.³⁵ Podle Beneše vykazuje tradiční svatba jak divadelní exostrukturu, tak endostrukturu, je tedy divadlem navenek i divadlem o sobě.³⁶ V tomto smyslu svatba nabývá formy představení lidového divadla, které je vytvářeno jak aktivními herci, za něž Beneš považuje v první řadě ženicha s nevěstou, jejich rodiče, mládence, družičky a družbu, tak i herci pasivními, zde to jsou především kmotři a svědkové. Svatební „představení“ se účastní i obecenstvo, které je tvořeno sezvanými příbuznými, přáteli a dalšími neaktivními účastníky svatby.³⁷

Představený průběh šumické *veselky* vykazuje řadu symbolických kódů, odkazující na pozůstatky starobyklých rituálů, předkřesťanské, křesťanské i lidové provenience. Mnohé z nich však již pozbyly svého původního významu. Nabízí se tak otázka – kromě již zmíněného – po dalších funkčních rovinách popsání obřadu i jeho dílčích částí. V české etnografické literatuře se lze setkat s názorem, že v období formování tzv. zvykové svatby, tj. od přelomu 18. a 19. století, nabývala svatba v českém prostředí – kromě své primární funkce – i roli události, při níž „se tříbil český jazyk, kde se udržovala národní kultura v jedné ze svých forem a kde se pěstovalo, byť většinou ještě neuvědomělé kolektivní národní cítění“.³⁸ V obdobném smyslu

33 Srov. DÜLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) 1. Díl o jeho lidé*. Praha: Argo, 1999, s. 162.

34 HEROLDOVÁ, Iva: Uzavírání sňatků a svatební obyčaje v Čechách ve 2. pol. 18. a v 1. pol. 19. století, c. d., s. 133, 130.

35 BENEŠ, Bohuslav: Divadelní prvky svatebního obřadu. In: Frolec, Václav (ed.): *Svatební obřad. Současný stav a proměny*. Lidová kultura a současnost 9. Brno: Blok, 1983, s. 45.

36 Tamtéž, s. 46.

37 Tamtéž.

38 HEROLDOVÁ, Iva: Uzavírání sňatků a svatební obyčaje v Čechách ve 2. pol. 18. a v 1. pol. 19. století, c. d., s. 133.

byla některými etnografy svatebnímu obřadu a s ním spojenému kolektivnímu veselí přisuzována etnoemancipační funkce také v banátských poměrech. Čeští etnografové inklinovali, obdobně jako jejich meziváleční němečtí kolegové, vnímat projevy každodenní i obřadní kultury enklávního společenství primárně v etnických kategoriích. Kupříkladu Milena Secká vyjádřila názor, že „*stejně jako (banátská) svatba a křtiny i pohřeb má své zvyklosti, kterými se odlišuje od srbského nebo německého ritu (rumunský je pravoslavný) a uchovává si český ráz*“.³⁹ Seckou bylo dále vyzdviženo, že ve vztahu vůči dalším etnikům žijícím v Banátu – zejména Rumunům, Srbům a Němcům – se Češi „vzhledem ke svému menšinovému postavení snažili zachovávat svatební obřad v nezměněné formě jako symbol české kultury“.⁴⁰ S názorem, že svatba banátských Čechů vykazovala etnodiferenční charakter, anebo že byla přímo vnímána jako „symbol české kultury“, lze ovšem polemizovat.

Oproti citovaným soudům se zdá být vzhledem k danému sociokulturnímu kontextu adekvátnější vnímat předmětnou událost jako příklad integrační komunitní aktivity, než se snažit ji interpretovat z pozice posilování etnických vazeb či dokonce etnického vymezování se vůči nečeskému okolí.⁴¹ Sociální funkčnost svatby vyplývala již ze skutečnosti, že do její přípravy a průběhu byla zapojena prakticky celá vesnice, tedy příbuzní, známí, sousedé – *strýčkové* a *tetičky* s rodinami a dále samozřejmě mnozí příbuzní a známí žijící mimo obec. Samotnými účastníky byla svatba a s ní spojené veselí považována za „staročeskou“, pod čímž bylo rozuměno, že se jednalo o „původní“ a proto modelový obřad, jehož formu jiné české vesnice v Banátu již opustily. Praktikovaný obřad byl tedy vnímán jako poslední *pravá česká svatba* (v Banátu). Nejpriznáčnejším znakem této „staročeské“ původnosti bylo rozvržení svatebního veselí do několika dní. Ve sledovaném případě tří, a kdybychom byli ochotni zohlednit i den předcházející (tj. pátek) a závěrečný (úterý), tak by tato komunitní událost trvala bezmála celý týden. Samotní Šumičané byli hrdí na skutečnost, že jako jediní z českých osad v Banátu zachovali v jejich vlastní interpretaci „neporušenou“ staročeskou formu svatebního obřadu. O tom, že v jiných českých vesnicích se svatba skutečně slavila maximálně dva dny nebo již jen den jediný jako kupříkladu v Eibentále a na Bigeru, bylo podáno svědectví již v 60. letech.⁴²

39 SECKÁ, Milena: Česká menšina žijící v rumunském Gerníku. Nástin materiální a duchovní kultury. *Český lid* 79, 1992, č. 3, s. 226.

40 SECKÁ, Milena: Poválečné změny ve svatebním obřadu u Čechů v rumunském Banátě a u reemigrantů na Chebsku a Znojemsku. *Český lid* 75, 1988, č. 3, s. 164.

41 „Českost“ šumické každodennosti měla ve sledovaném období nealternativní charakter. Na rozdíl od etnicky smíšených obcí ji nebylo proto třeba vůči nikomu zvýrazňovat. Měla imanentní povahu a projevovala se až v situacích, při nichž docházelo ke kontaktu s jinoetnickým okolím, tedy prakticky vždy mimo vlastní obec.

42 Srov. SKALNÍKOVÁ, Olga – SCHEUFLER, Vladimír: Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozemědělských obcí v rumunském Banátě, c. d., s. 339.

Rozvržení svatebního veselí do tří a více dní bylo nadto považováno za projev svatby „bohaté“ a proto prestižní.⁴³ Další kritérium „bohatosti“ bylo spatřováno ve složení a počtu svatebčanů. Ostatně podle mého dnešního soudu tento aspekt významně přispěl k srdečnému uvítání našeho nečekaného příjezdu a vysvětluje, proč jsme byli jakožto „praví“ Češi (tzn. Češi z Čech) zcela přirozeně pozváni k účasti na této komunitní aktivitě.⁴⁴ Svoji přítomností jsme zvyšovali prestiž celé akce, což bylo potvrzeno i přáním, abychom při svatebním obřadu v kostele přečetli – v dikci Šumičanů ve „správné“ češtině – liturgická čtení.⁴⁵ Veškerý průběh svatebního veselí vykazoval vedle všudypřítomné zábavní funkce jasné znaky funkce prestižní a společensko-integrační. Tomuto aspektu sledované komunitní události bude patřit závěrečná poznámka této studie.

Obyčejová závaznost tradičního svatebního obřadu

Podle slovenského etnologa a religionisty Jána Komorovského je struktura svatby tvořena různými na sebe vázanými dílčími obřady, obřadními úkony a praktikami. Samotný obřad představuje „*system úkonů a praktik uplatňovaných pod zorným úhlem magických, nábožensko-mytologických představ, světónázoru, etického a právního myšlení*“.⁴⁶ Praktikování obřadu pak odkazuje k určité obyčejové normě, jež je součástí obyčejového práva a jejíž dodržování je vázáno na psychické a sociální důvody. Obyčej Komorovský vymezil jako „*normu chování, ustálenou tradicí v určitém společenství a tímto společenstvím přijímanou*“.⁴⁷ Lokální společenství, tedy jedinci intersubjektivně propojení pocitem specifické solidarity, identitou a tradicí, představují jak aktéry a kompars dílčích obřadních úkonů (viz výše), tak i finálního garanta formální správnosti a arbitra společenské platnosti vlastního obřadu.

Přítomnost prakticky veškerého vesnického kolektivu při svatebním úkonu tak – na rozdíl od jiného typu svatby – představuje důležitý prvek každého tradičního či tzv. zvykového svatebního obřadu. Vesnické společenství nejen aktivně spoluutváří obřad jako takový, funkčnost jeho participace na všech dílčích praktikách je třeba vnímat i v rovině vytváření a stvrzování právního vztahu, který během obřadu vzniká mezi jeho hlavními aktéry (novomanželi) a svědky obřadní procedury (vesnickou

43 Tak tomu bylo již během tzv. tradiční české svatby 19. století, srov. BROUČEK, Stanislav – JERÁBEK, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, c. d., s. 997.

44 Tato interpretace nehodlá nijak zastírat skutečnost, že se v této době bylo možné setkat s nepředstíranou pohostinností vůči neznámým příchozím z Čech prakticky ve všech českých vesnicích i v celé řadě jiných situací.

45 I když duchovní celebrující sváteční mši byl rumunské národnosti, liturgie, zpěvy i čtení probíhalo v češtině.

46 KOMOROVSKÝ, Ján: *Tradičná svatba u Slovanov*, c. d., s. 12.

47 Tamtéž, s. 11.

komunitou). Případná odchylka od tradice mohla být nejen kolektivem sankciována, mohla mít dokonce za následek zneplatnění právního aktu jako takového. Na druhé straně bylo společenství nadáno dostatečnou autoritou, aby bylo sto prosadit jeho stvrzení i přes odpor oficiálních mocensko-správních struktur. Zachovávaní symbolických procedur nabývalo totiž stvrzujícího významu a ceremonie sama o sobě plnila v tradičně koncipovaných společenstvích funkci dokumentu. Aby tento dokument byl nadán obecnou platností, musel být autorizován společenstvím, které zde vystupovalo jako svědek a zmiňovaný arbitr. Pouze v případě obecného stvrzení obřadního úkonu vznikl vztah mezi objektem informace nesené obřadem a jeho recipienty.⁴⁸

O významu obyčejové závaznosti svatebního obřadu v českých komunitách Banátu se počátkem šedesátých let opakovaně přesvědčili během svých výzkumů čeští etnografové. V jimi publikovaných materiálech lze nalézt dva zajímavé příklady svědčící o tom, jak zde sňatek nabýval významu smlouvy uzavírané mezi snoubenci, jejíž platnost byla potvrzena kolektivem obce, přičemž úřední a církevní stvrzení bylo považováno až za druhotné. Dokonce samotný církevní obřad byl obcí uznán za právoplatný i v situaci, že jej provedl „pouze kostelník“.⁴⁹ Náznorný příklad ilustrující, že pro uzavření sňatku bylo určující mínění sousedského kolektivu a ne církevní či státní autority, byl zaznamenán Olgou Skalníkovou a Vladimírem Scheuflerem v Bigeru. Zde došlo z hlediska obecních zvyklostí k právoplatně uzavřenému sňatku, kde nevěsta byla patnáctiletá dívka, kterou ovšem odmítl oddat jak farář, tak i představitel lokální „lidospřávy“. V obou případech bylo představiteli oficiálních struktur argumentováno, že „zákon povoluje sňatky až 18letých“. Předmětná svatba se přesto konala v kostele se všemi obřady, které provedl místní kostelník, načež bylo v domácích podmínkách pokračováno „s celým zvykoslovným ritem“.⁵⁰ Dotyčná žena i muž, kteří respektovali kolektivem očekávané svatební normy, byli následně vesnickým společenstvím uznáni právoplatnými manželi a jejich děti manželskými dětmi.

Autoritativnost rozhodování vesnického společenství se mohla projevit i ve formálně odlišných, avšak strukturálně obdobných situacích. Tak tomu bylo v případě, kdy ze strany novomanželů došlo k pokusu o změnu tradičního svatebního obřadního kánonu. Snahu o jeho celkovou relativizaci, jež byla následně postižena sankcí vesnického kolektivu, zaznamenala v téže vesnici opět Olga Skalníková. Jednalo se o reakci na tzv. tichou svatbu. Podstata této formy sňatku spočívala v tom, že nevěsta a ženich se rozhodli nepozvat příbuzné ani družičky, došlo jen k veřejnému

48 Tamtéž, s. 14.

49 JECH, Jaromír – SECKÁ, Milena – SCHEUFLER, Vladimír – SKALNÍKOVÁ, Olga: *České vesnice v rumunském Banátě*, c. d., s. 60.

50 SKALNÍKOVÁ, Olga – SCHEUFLER, Vladimír: *Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozemědělských obcí v rumunském Banátě*, c. d., s. 339.

nastěhování nevěsty k ženichovi. Tato novota se však nelíbila vesnickému kolektivu a starší ženy se domluvily a páru uspořádaly *veselku* po svém. „*Zapřáhly psa do vozíku, na který naložily staré střepy a nádoby, směšně se oblékly, do maškar a táhly za patřičné pozornosti dětí a ostatních žen do domu, kam se nevěsta stěhovala. Tam byli (novomanželé) donuceni podat jim občerstvení a nabídnout pít. Jindy (vesničané) podobné, tiché svatbě provedly parodii na celou svatbu i s „poklampačem“*“.⁵¹

Jako normotvorné společenství může vesnický kolektiv vystupovat jen za situace, že vykazuje znaky plnohodnotné fungující autonomní sociokulturní struktury. Tak tomu dnes v Šumici již z celé řady hledisek není. Názory, že společenství Šumičanů brzy zanikne, se objevily již počátkem 80. let minulého století. Etnografka Iva Heroldová se domnívala, že se tak stane v důsledku jeho izolovanosti (od ostatních českých vesnic) a dále díky tomu, že obec je „obklopená rumunskými vesnicemi“. Podle jejího soudu měla obec v dohledné době podlehnout „přirozené asimilaci“ a tak jakožto česká enkláva zaniknout.⁵² Nebylo to však podlehnutí jinoetnickému prostředí, co způsobilo rozklad zdejší vesnické pospolitosti. Podobně nedošlo ani k „zániku českých prvků svatebního obřadu“ v důsledku „etnicky smíšených sňatků“, jak na počátku 90. let předpovídala Milena Secká s upřesněním, že se tak stane během „několika málo generací“.⁵³

K rozpadu vesnické pospolitosti a tím i k výraznému oslabení lokální kulturní intaktnosti došlo až v souvislosti s výše popsáním demografickým vývojem (srov. část 1 této studie). Úměrně s početním oslabováním a stárnutím vesnické komunity docházelo v průběhu 90. let 20. století k postupné simplifikaci obřadu. Vrchol tohoto procesu představuje jeho zánik. V jedné z posledních výzkumných zpráv o stavu této izolované obce se lze dočíst, že „veselky, křtiny, ani jiné tradice se (zde) zdaleka nedodržují jako před lety. Poslední velká veselka byla (v Šumici) před více jak deseti lety (tj. koncem 90. let 20. století). Ve vesnici zůstali hlavně starší lidé, kteří život zde vnímají jako poklidné dožití. Šumici hrozí, že nadobro zanikne, její obyvatelé vymírají a noví nepřibývají“.⁵⁴

Zdá se, že tímto konstatováním, učiněným přímými návštěvníky obce již před více než jedním desetiletím, lze též uzavřít příběh „staročeského“ svatebního obřadu v této nejdlehlější vesnici mezi odlehlými obcemi českého Banátu. I kdyby se do budoucna podařilo v této malebné části Rumunska zajistit určitou podobu další

51 JECH, Jaromír – SECKÁ, Milena – SCHEUFLER, Vladimír – SKALNÍKOVÁ, Olga: *České vesnice v rumunském Banátě*, c. d., s. 62.

52 HEROLDOVÁ, Iva: Čeští reemigranti z rumunského Banátu. *Český lid* 70, 1983, č. 4, s. 243.

53 SECKÁ, Milena: Poválečné změny ve svatebním obřadu u Čechů v rumunském Banátě, c. d., s. 164–165.

54 KOKAISL, Petr a kol.: Krajané. *Po stopách Čechů ve východní Evropě*, c. d., s. 56.

české existence,⁵⁵ dá se očekávat, že se bude v lepším případě jednat o pouhý stín dřívějšího komunitního života. V horším případě dojde k ještě většímu prohloubení disneylandizace zdejší české jazykové enklávy. V případě Šumice vše nasvědčuje tomu, že zdejší vývoj bude směřovat ke scénáři známému z nedalekých českoněmeckých sídel. Wolfsberk, Weidenthal i Lindendorf jsou již po desetiletí prakticky vylidněné obce, do nichž se výrazněji vrací život jen během letních sezón, kdy jsou některá zdejší stavení využívána původními majiteli, jejich rodinnými příslušníky či příležitostnými turisty jako rekreační objekty.

Literatura

- BENEŠ, Bohuslav: Divadelní prvky svatebního obřadu. In: Frolec, Václav (ed.): *Svatební obřad. Současný stav a proměny*. Lidová kultura a současnost 9. Brno: Blok, 1983, s. 45–52.
- BOLOGNE, Jean-Claude: *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha: Volvox Globator, 1997.
- BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, 3. svazek*. Praha: Mladá fronta, 2008.
- DANEŠ, Ivan: Příspěvek k otázce adaptace a asimilace Čechů v rumunském Banátu (na základě výzkumů z let 1979–1980). *Český lid* 69, 1982, č. 1, s. 51–58.
- DÜLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) 1. Dům a jeho lidé*. Praha: Argo, 1999.
- HEROLDOVÁ, Iva: Uzavírání sňatků a svatební obyčej ve Čechách ve 2. pol. 18. a v 1. pol. 19. století. *Český lid* 62, 1975, č. 3, s. 129–139.
- HEROLDOVÁ, Iva: Čeští reemigranti z rumunského Banátu. *Český lid* 70, 1983, č. 4, s. 240–244.
- KLAUBE, Manfred: *Deutschböhmisches Siedlungen im Karpatenraum*. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1984.
- KOKAISL, Petr a kol.: *Krajané. Po stopách Čechů ve východní Evropě*. Praha: Za hranice – Společnost pro rozvojovou spolupráci, 2009.
- KOMOROVSKÝ, Ján: *Tradiční svatba u Slovanů*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1976.
- LOTMAN, Jurij: *Kultura a exploze*. Brno: Host, 2013.
- LOZOVIUK, Petr: Němečtí vystěhovalci z českých zemí a jejich jazykové ostrovy v jihovýchodní Evropě. In: Brouček, Stanislav (ed.): *Češi v cizině 10*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 39–87.

55 Mezi nejznámější protagonisty „zachování poetiky českého elementu v Banátu“ patří aktivisté napojení na společnost Člověk v tísni. Informace, prostřednictvím jakých aktivit probíhá jimi organizovaná „pomoc Banátu“, lze nalézt na internetových stránkách této organizace s názvem „Pomoc Banátu“, dostupné z: <https://banat.cz/pomoc-banatu> (cit. 21. 1. 2022).

- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2012.
- SECKÁ, Milena: Svatební obřad českých reemigrantů z Rumunska. *Český lid* 74, 1987, č. 1, s. 43–47.
- SECKÁ, Milena: Poválečné změny ve svatebním obřadu u Čechů v rumunském Banátě a u reemigrantů na Chebsku a Znojemsku. *Český lid* 75, 1988, č. 3, s. 162–169.
- SECKÁ, Milena: Česká menšina žijící v rumunském Gerníku. (Nástin materiální a duchovní kultury). *Český lid* 79, 1992, č. 3, s. 216–228.
- SKALNÍKOVÁ, Olga – SCHEUFLER, Vladimír: Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozezemědělských obcí v rumunském Banátě. *Český lid* 50, 1963, č. 6, s. 332–342.
- SVOBODA, Jaroslav: *Historie – stručné dějiny krajanů v rumunském Banátu a další zajímavé informace o jejich životě*. Dostupné z: <https://www.mzv.cz/bucharest/cz/krajane/historie.html> (cit. 28. 12. 2021).
- ŠÍPEK, Zdeněk: Současná česko-slovenská svatba v rumunské obci Peregu Mare. *Národopisné aktuality* 24, 1987, č. 3, s. 157–169.

Summary

A Wedding in Šumice. A Communal Activity in the Disappearing World of a Czech Enclave (Part 2)

The wedding, or its socio-cultural equivalent, was considered to be the most important social event in all human societies of all time. In traditional European society, everything that related to the creation of a permanent union between a man and a woman in the institution of marriage was endowed with a sacred character and was subject to public scrutiny. The study aims to provide a commented description and to interpret the wedding merriment recorded in the first half of 1990 in Šumice, one of the Czech villages in the Romanian Banat. The first part explains the issue of the ethnic enclave as a subject of ethnological study. It defines the peculiarities of Šumice in the context of the Czech Banat, and it gives an overview of the demographic development of the village. The wedding ritual (*veselka*) in Šumice is presented from an ethnographic-historical perspective first. The first part of the study was published in the previous, first, issue of *Ethnographic Journal* 2022.

Key words

Czechs in Banat – Šumice (Romania) – wedding ceremony – 20th century – social functionality

Ultramarín – výrazný pigment tradiční lidové architektury (panonského typu domu)¹

Ing. Radovan Nečas

Výzkumný ústav stavebních hmot, a.s., Hněvkovského 65, 617 00 Brno, CZECH REPUBLIC

PhDr. Martin Novotný, Ph.D.

Národní ústav lidové kultury, Zámek 672, 696 62 Strážnice, CZECH REPUBLIC
martin.novotny@nulk.cz

Mgr. Dalibor Všíanský, Ph.D.

Ústav geologických věd PřF MU, Kotlářská 267/2, 611 37 Brno, CZECH REPUBLIC

Úvod

Jedním z typických barevných odstínů uplatněným u našich lidových staveb je modrá. V této souvislosti se mnohým vybaví tmavý pás u paty zdiva a jeho kontrast s bílou barvou ostatní fasády, který se stal charakteristickým výtvarným projevem na Moravském Slovensku a na Hané. Modrá barva je u nás u lidové stavby pravděpodobně poprvé zachycena na akvarelu Josefa Mánesa z Břeclavi z poloviny 19. století. Jednalo se o součást ornamentu výzdoby žudra.²

Nejpodrobnější výklady ohledně symboliky barev podali z etnologického hlediska Čeněk Zíbrt a Antonín Václavík.³ Z tohoto pohledu měla modrá barva v lidové tradici dle Richarda Jeřábka zpočátku spíš negativní konotace. Mohla přitahovat neštěstí, naháněla strach, byla spojována s nemocí, a proto nepatřila mezi oblíbené. Na druhé straně byla obecně spojována s věrností.⁴ Pojetí modré barvy se postupem času měnilo. Modrá barva se díky technologickému pokroku stala dostupnou pro široké vrstvy obyvatelstva, byla módní a populární, což se odrazilo i v architektuře, dále pak v keramice a odívání.

1 Příspěvek vznikl ve vazbě na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace NÚLK Strážnice v roce 2022.

2 Srov. KLVAŇA, Josef – KRETZ, František: Výtvarné umění lidu slovenského. In: Niederle, Lubor (ed.): *Moravské Slovensko 2*. Praha: Národopisná společnost československá 1923, s. 553.

3 Srov. ZÍBRT, Čeněk: Symbolika barev u starých Čechů. In: *Listy z českých dějin kulturních*. Praha: Jos. R. Vilímek 1891, s. 49–64; VÁCLAVÍK, Antonín: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1959, s. 277–337.

4 Srov. JEŘÁBEK, Richard: Symbolika barev. In: Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 3. svazek*. Praha: Mladá fronta, 2007, s. 1018.

Obr. 1. Joža Úprka: *Obrovnávačka* (1901). Ze sbírek NÚLK Strážnice.

Obecně je možné konstatovat, že v naší etnologické případně vlastivědné literatuře absentují informace o provenienci a druzích použitých pigmentů. Často se jedná o termíny, které jsou v této souvislosti nepřesné.⁵ Není to ani vina odborné erudice autorů, ale spíš složitosti zkoumaného jevu. Pokud se má problematika řešit do hloubky a s ohledem na aktuální požadavky aplikovaného výzkumu, je nutné k ní přistoupit v rámci mezioborové spolupráce. Jedná se tak o komparaci výzkumných metod etnologie (zde především archivní a terénní výzkum) a přírodovědných, respektive technických oborů s uplatněním materiálových analýz. Oba přístupy by měly být ve vzájemné synergii, což bývá často značně složité, měly by se vzájemně doplňovat a respektovat. Ve studii je na příkladech názorně ukázáno, jak kombinace fyzikálně-chemických metod aplikovaných pro studium historických omítek spolu se znalostmi materiálového inženýrství vhodně doplňuje etnologické znalosti o důležité poznatky.

Barviva uplatňovaná u tradiční hliněné architektury lze dle odstínů přibližně rozdělit na červená, žlutá, zelená, modrá a černá. Předkládaný příspěvek se důkladněji

⁵ V tomto kontextu je možné narazit např. na termín *modrá hlinka*. Srov. PEŘINKA, Václav: *Znojemský okres. Vlastivěda moravská*. Brno: Muzejní spolek, 1904, s. 30. O ultramarínově modré podrovnávce se zmiňuje A. Václavík, kde zároveň uvádí píseň z Řetechova: „*Tam ňa, Bože, tam ňa, do toho domečku, gde je podrovnané modručkú hlinečkú. Fčil je podrovnané hlinečkú modručkú, až sa tam dostanu, podrovnám žlutučkú*“ [...]. Srov. VÁCLAVÍK, Antonín: *Luhačovské Zálesí. Příspěvky k národopisné hranici Valašska, Slovenska a Hané*. Luhačovice: Muzejní společnost, 1930, s. 113.

zabývá materiálovou stránkou modré barvy, jejímž nositelem byl ultramarín. Tento pigment existoval ve více barevných odstínech, ale nejcharakterističtější se právě stala modrá. Stať je srovnávací studií, jež vznikla materiálovou analýzou dvou odebraných vzorků z recentních staveb, práškové barvy, která se dá sehnat na trhu a experimentálně laboratorně zhotoveného ultramarínu.

Ultramarín – století charakteristického modrého pigmentu

Z hlediska kulturní historie je v rámci vertikální časové osy sledující dané jevy od pravěku na modrou barvu nahlíženo jako na barvu novou. Pravděpodobně to bylo způsobeno faktem, že modrá je barvou, kterou člověk zejména v Evropě reprodukoval, vyráběl a zvládal obtížně a poměrně pozdě.⁶

V souvislosti s lidovým stavitelstvím v oblasti jižní, jihovýchodní, případně střední Moravy byla modrá barva výrazným pigmentem, který, jak již bylo naznačeno výše, se uplatnil hlavně u spodní, soklové části zdiva, a to i v interiérech. Rozšíření našla i u tradičních ornamentů. Charakteristickou výzdobu – ornament a celé barevné pojetí v modré barvě – představuje především zvonička v obci Louka (okr. Hodonín), která je kulturní památkou. Zejména na strážnickém Dolňácku (Vnorovy) mívala v první čtvrtině 20. století kromě podrovnávky syté modrou barvu celá pole průčelních částí staveb, která byla ohraničena v bílých lizénových rámech.⁷

Jako modré barvivo bylo až do začátku 19. století nejvíce používáno indigo získávané z listů rostlin *Indigofera* z Indie a později ze zemí Latinské Ameriky. Aplikace indiga je známá zejména z barvení textilií. Nelze však vyloučit jeho použití ani pro barvení celých omítek, jak tomu dodnes je například v oblastech jižní Indie, kde indigovníky poskytují dostatek barviva.⁸ Lokálně se u lidových staveb používalo

Obr. 2. Zvonice zdobená modrou malbou. Louka (okr. Hodonín). Foto M. Válka, 2009.

6 Srov. PASTOUREAU, Michel: *Modrá. Dějiny jedné barvy*. Praha: Argo, 2013, s. 15.

7 Podrobněji viz MÁČEL, Otakar – VAJDIŠ, Jaroslav: *Slovácko. Architektonický vývoj vesnice*. Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1958, s. 43.

8 Srov. PASTOUREAU, Michel: *Modrá. Dějiny jedné barvy*, c. d., s. 190.

Obr. 3. Modrá podrovnávka na nádvoří straně usedlosti. Velká nad Veličkou, čp. 216 (okr. Hodonín). Foto M. Novotný, 2021.

syntetický analog lazuritu, ultramarín. Zajímavostí je, že modifikací výrobního procesu, případně zastavením v určité fázi, je možné získat i ultramarín červený, fialový nebo zelený.¹⁰

Lazurit $((\text{Na}, \text{Ca})_{7-8}(\text{Al}, \text{Si})_{12}(\text{O}, \text{S})_{24}[(\text{SO}_4), \text{Cl}_2, (\text{OH})_2])$ je hlinitokřemičitan se sodalitovou strukturou obsahující sodík a dva typy vazeb síry. Specifická absorpce části světelného spektra vede k modrému zbarvení tohoto minerálu. Od starověku se používal jako modrý pigment především v malířství. V minulosti se modrý lazuritový pigment získával z přírodního kamene lapis lazuli. Jedná se o směs několika minerálů, včetně lazuritu.

Protože přírodní lazurit byl drahý a nedostupný, byla hledána cesta jeho umělé výroby. Syntetický lazurit, nazývaný ultramarín, připravil v roce 1828 ve Francii

drcené modré sklo barvené kobaltem (*šmolka*). Jednalo se o modrý prášek nejmenno rozemleté sklo, přesněji křemičitan kobalto-draselný, vyráběný ve sklárnách. Byl to stálý pigment, jenž se neměnil působením povětrnostních vlivů. V lidovém prostředí Moravy byla šmolka pro svoji vysokou pořizovací cenu známá jako přípravek, který se používal k bělení prádla. Často se právě šmolka na fasádách zaměňovala za ultramarín, jak na to upozornil Jiří Hlávka.⁹ Pigment se ve sklárnách v Krušnohoří vyráběl již v první polovině 16. století. Tento modrý prášek byl postupně nahrazen továrně vyráběným a cenově příhodným ultramarínem, který se rozšířil zejména v oblastech hliněného domu na střední, jižní a jihovýchodní Moravě.

V malířství se používal drcený minerál lazurit (tzv. lapis lazuli), dovážený již ve středověku pravděpodobně z oblastí dnešního Afganistánu. V lidové architektuře se až na výjimky vyskytuje syn-

9 Srov. HLÁVKA, Jiří: Výroba modrých barviv v Broumově. *Archeologia Technica* 21, 2010, s. 137.

10 Srov. VŠIANSKÝ, Dalibor: Pigmente in der traditionellen Volksarchitektur. In: Walenta, Veronika – Novotný, Martin (eds.): *Lehmbau – Tradition und Moderne. Symposium zur Vernetzung von tschechischen, österreichischen und weiteren Fachleuten*. Atzenbrugg: Weinviertler Museumsdorf Niedersulz GmbH, 2014, s. 113.

Obr. 4. Původní hliněná interiérová omítka s modrou podrovnávkou odkrytá při rekonstrukci objektu. Dobruška, čp. 5 (okr. Přerov). Foto M. Novotný, 2011.

Jean Baptiste Guimet. Současně v Německu C. G. Gmelin vyráběl tento pigment za použití poněkud odlišné receptury. První záznam o uplatnění ultramarínu však pochází od Johanna W. Goetha, který pozoroval, že se na stěnách vápenných pecí na Sicílii „samovolně“ objevují modré povlaky, které byly používány jako modrý pigment místo lapisu lazuli.¹¹

Ultramarín je stabilní ve vysoce alkalickém prostředí, a proto jej lze použít pro barvení jak sádrových, tak vápenných exteriérových i interiérových omítek, což ostatně dokládají níže uvedené recentní vzorky. Přibližně od poloviny 19. století do poloviny 20. století byl tento pigment používán pro barvení omítek středoevropské lidové architektury a na řadě staveb je možné ho ještě dohledat.¹² Ultramarín je

11 Srov. GOETHE, Johann Wolfgang von: *Italian Journey (1786–1788)*. New York: Pantheon Books, 1962. Podrobněji viz EASTAUGH, Nicholas a kol.: *Pigment Compendium: A Dictionary of Historical Pigments*. Oxford: Butterworth–Heinemann, 2008.

12 Za zmínku v této souvislosti stojí odběry vzorků ultramarínu ze dvou staveb z Přerovska, které ovšem nejsou součástí analýzy v této studii. První příklad pochází z místní části Přerova z Dluhonic (čp. 10), kde byl při odběru omítek ultramarín detekován po odstranění svrchní interiérové vápenné omítky, která byla nanášena na původní hliněnou, opatřenou spodní modrou podrovnávkou pravděpodobně z druhé čtvrtiny 19. století. Druhý příklad pak pochází z Dobrušky čp. 96.

Obr. 5. Modrá obrovnávka v interiéru s detailem původní hliněné omítky („kožichu“) na dřevěném srubu. Přerov-Dluhonice čp. 10. Foto M. Novotný, 2012.

dodnes základem některých barev dostupných na trhu.¹³

Moderní výroba ultramarínu využívá běžné a cenově dostupné suroviny jako kaolin, živec, křemelina, zeolit, uhličitan sodný, síran sodný, síra atd. Příprava probíhá v redukční atmosféře, která je zajištěna pomocí redukčního činidla. Používá se uhelný prach, minerální olej, pryskyřice nebo smola. Kaolin se předejde asi na 550–700 °C, aby se destabilizovala a dehydroxylovala struktura jílových minerálů; takto upravený (kalcinovaný) kaolin se nazývá metakaolin. Surová směs metakaolinu, uhličitanu sodného, síry a redukčního činidla (případně kombinace dalších složek) se vypaluje v uzavřeném kelímku. Nejprve uhličitan nebo síran sodný reaguje se sírou za vzniku polysulfidu sodného. Pokud se teplota zvýší, amorfní struktury (meta)jílových minerálů se po navázání sodných a polysulfidových iontů přemění na strukturu sodalitovou.

Technologie výroby ultramarínu byly obvykle drženy jako tajné know-how výrobce. Některé postupy byly chráněny patenty.¹⁴ Proto v tomto směru není mnoho přesných informací, což je z hlediska experimentu časově náročný proces.

V dnešní době je světová produkce ultramarínu z ekologických důvodů omezena. Při výpalu se totiž uvolňují rozsáhlé emise oxidů síry. Další nesnázi související s životním prostředím jsou navíc silně znečištěné odpadní vody po praní konečného produktu. Specifickým problémem je pak velmi jemný ultramarínový prášek, který nelze odstranit komerčně dostupnými filtry a který pokrývá přilehlé okolí závodů produkujících tento pigment.¹⁵

¹³ Zde se jedná např. o práškové barvy Fronton.

¹⁴ US patent 20080257219: Ultramarine Pigment Syntesis Process [online]. <http://www.google.com/patents/US20080257219> [cit. 10. 06. 2022].

¹⁵ Internetové stránky společnosti Ultramarine & Pigments Ltd., Tamil Nadu [online]. <http://ultramarinepigments.net/> [cit. 10. 06. 2022].

Experimentální ověření historické technologie výroby ultramarínu

Na základě etnologických terénních výzkumů, při kterých byly získány vzorky historických omítek s obsahem ultramarínu, byla k ověření historické a nepříliš známé technologie přípravy ultramarínu provedena série experimentů. Výsledkem bylo porovnání obou typů barviv, jak z recentních staveb, tak laboratorních syntéz. Tyto vzorky byly navíc porovnány s komerčně dodávanou práškovou barvou od firmy Fronton. Experimenty byly prováděny v laboratořích Geologického ústavu Přírodovědecké fakulty MU Brno. Pro výrobu ultramarínu byly použity následující suroviny:

- zeolit (klinoptilolit) z Nižného Hrabovce (Slovensko)
- kaolin z lokality Božičany (západní Čechy)
- diatomitická zemina z lokality Borovany (jižní Čechy)
- uhličitan sodný a síran sodný (běžně dostupné laboratorní chemikálie)
- prášková síra pro léčebné účely
- minerální olej, prášek z dřevěného uhlí a pryskyřice (redukční činidla)

Kaolin byl predehřátý na 550 °C s šestihodinovou izotermní výdrží, aby proběhla jeho transformace na metakaolin. Zeolit byl predehříván na 500 °C s výdrží 48 hodin.

Minerální složení historických pigmentů, krystalinita lazuritu a mřížkové parametry byly identifikovány pomocí práškové rentgenové difrakční analýzy (XRD) a Ramanovy spektroskopie. Složení finálně připraveného vzorku bylo porováno ještě s komerčně vyráběným produktem z 50. let minulého století, který byl uložen ve vzorkovém archivu na Ústavu geologických věd Přírodovědecké fakulty MU přibližně od roku 1960, a se dvěma odebranými vzorky historických omítek lidové architektury z jihovýchodní Moravy – lokalit Lužice¹⁶ a Doubravy čp. 69.¹⁷ Celkem se jednalo o provedení tří materiálových analýz. Historické omítky byly studovány ve formě tzv. výbrusů, ostatní vzorky byly pozorovány jako jemné prášky v imerzní kapalině (glycerol).¹⁸

16 V Lužicích se jednalo o ultramarín odebraný z průčelí vinohradnické lisovny v místní části Těšické budy, parc. č. 2753. Z Doubrav pochází vzorek z domu čp. 69, jehož kopie byla zbudována v Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy (objekt C7 v areálu Luhačovického Zálesí).

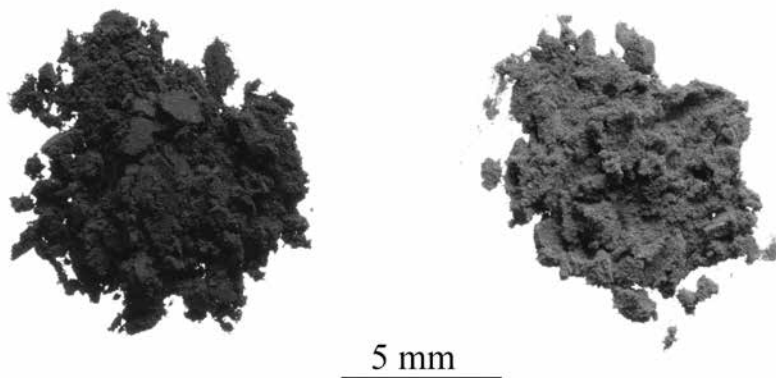
17 Podrobnější informace o objektech z Lužic a z Doubrav viz NOVOTNÝ, Martin – VŠIANSKÝ, Dalibor: *Regional Variations of Traditional Folk Houses Plaster Pigments in South East and Central Moravia, Czech Republic*. 17th International Conference Silicate Binders, ICBM 2018; Brno; Czech Republic; 6 December 2018 through 6 December 2018, Solid State Phenomena, 296 SSP, 2019, s. 85–90.

18 XRD analýzy byly provedeny na difraktometru Bruker D8 Advance vybaveném měděnou lampou ($\lambda K_{\alpha} = 0,15418$ nm) s Bragg-Brentano reflexní geometrií, při 40 kV a 30 mA. Velikost kroku - $0,02^{\circ}2\theta$, čas na krok - 188 s, úhlový rozsah $5-80^{\circ}2\theta$. Kvantitativní fázová analýza Rietveldovou metodou, upřesnění mřížkových parametrů a stanovení velikostí krystalitů lazuritu byla provedena pomocí software Panalytical High Score 3 plus a databáze ICSD 2012. Použití strukturální model lazuritu ICSD 98-009-5459. Ramanova spektra byla získána pomocí přístroje HORIBA LabRam HR Evolution a zpracována pomocí softwaru LabSpec 6. Podmínky měření: zelený laser 532 nm, zvětšení objektivu 100x, apertura: 400, štěrba: 100, mřížka 600, filtr 1 %, doba načítání 2·60 s, rozsah 100–1300 cm^{-1} . Analýza světelnou mikroskopií (LM) v procházejícím polarizovaném světle byla provedena pomocí mikroskopu Olympus BX 51.

Laboratorní syntéza

Komerční produkt

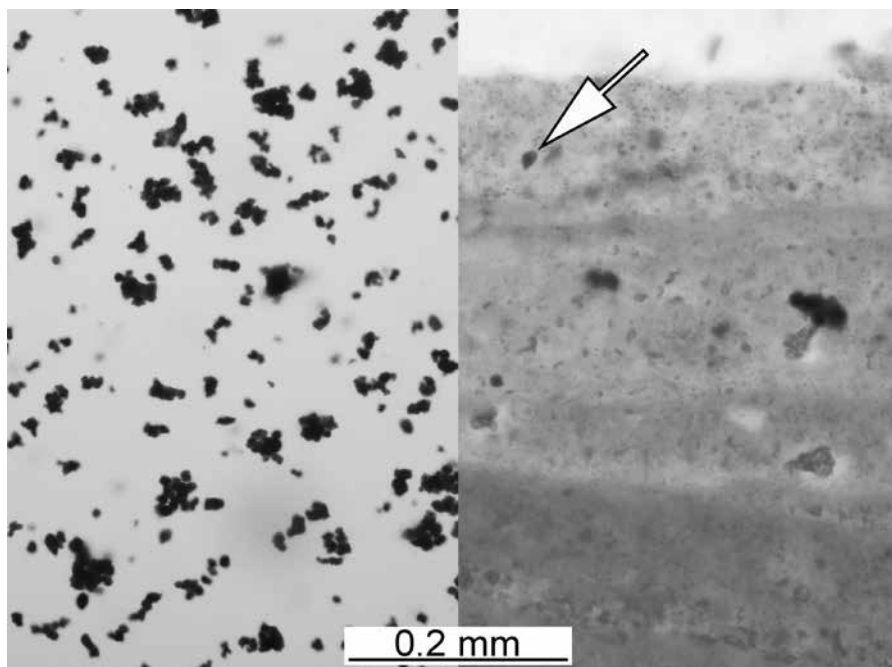
Obr. 6. Makroskopický vzhled laboratorně připraveného a komerčně dostupného ultramarínu. Foto D. Všiánský, 2021.

Výsledky experimentu

Laboratorně byla provedena řada neúspěšných pokusů s různými poměry složek, teplotami kalcinace a izotermními výdržemi. První úspěch byl zaznamenán při použití směsi metakaolinu (38,9 % hm.), uhličitanu sodného (30,9 % hm.), práškové síry (27,7 % hm.) a pryskyřice (2,5 % hm.). Směs byla zahřata na 750 °C s osmihodinovou výdrží v uzavřeném platinovém kelímku. Po tomto postupu byla horní část vzorku šedá, zatímco dolní část byla jasně modrá. Žádoucího výsledku bylo dosaženo po snížení teploty výpalu na 730 °C a prodloužení výdrže na 48 hodin. Konečný výrobek dosáhl barvy „námořní modří“. Srovnání makroskopického vzhledu konečného produktu laboratorních experimentů a komerčního výrobku je uvedeno na obr. 6.

Na obr. 7 je zachycena mikrofotografie ultramarínového pigmentu v mnohovrstevnaté vápenné omítce z domu čp. 69 z Doubrav. Jak dokazují materiálové analýzy, je možné v historických vzorcích, podobně jako v tomto případě, zaznamenat ojediněle se vyskytující zrna ultramarínu jiných barev než modré, zde fialové. Ultramarín jakéhokoli odstínu lze opticky identifikovat díky jeho kubické struktuře, a tedy optické izotropii. Přestože byly publikovány technologie výroby různých ultramarínových pigmentů,¹⁹ pokusy autorů o experimentální laboratorní přípravu jiných barev než modré byly neúspěšné.

19 Srov. EASTAUGH, Nicholas a kol.: *Pigment Compendium*, c. d.

Obr. 7. Mikrofotografie laboratorně připraveného ultramarínu a příčného průřezu vápennou omítkou lidového domu z Doubrav s ultramarínem. Fialové ultramarínové zrno je označeno šipkou. Procházející lineárně polarizované světlo, pozorování s jedním nikolem (PPL). Foto D. Všianský, 2021.

Pokud se porovnají oba vzorky na obr. 7, může být sytější barva laboratorního produktu způsobena výrazně vyšší koncentrací lazuritu v konečném produktu (84,8 %) než v komerčním produktu (67,9 %). Svou roli však může hrát i vyšší krystalinita (velikost krystalitů). Dalším relativně výrazně zastoupeným minerálem v obou vzorcích je nefelín. Nízký obsah křemene a přítomnost albitu v komerčním výrobku lze považovat za zbytky z nezreagované suroviny. Posledním minerálem identifikovaným v obou vzorcích je thenardit. Přítomnost thenarditu lze snadno vysvětlit složením surové směsi a výrobním postupem. V ultramarínu je možný i výskyt velmi malého množství sodalitu. Kompletní fázová analýza, analýza velikosti krystalitů lazuritu a vyřešený mřížkový parametr – viz Tab. 1. Vlastnosti lazuritu ze dvou vzorků historických omítek lidových domů vypočtené z práškových rentgenových difraktogramů jsou rovněž uvedeny v Tab. 1. Komerční výrobek vykazuje nejnižší krystalinitu lazuritu. To může být způsobeno urychlením průmyslového výrobního procesu nebo se může jednat o důsledek mletí. Objem buňky je větší u laboratorního produktu, což může být způsobeno větším obsahem síry na vzorcovou jednotku.

Tabulka 1

Fázové složení laboratorního produktu, komerčního ultramarínu a strukturní srovnání strukturních vlastností lazuritu v těchto vzorcích a v omítkách lidových domů z Lužice a Doubravy.

	Minerál	Chemický vzorec	Laboratorní produkt	Komerční ultramarín	Lužice – Těšické budy (sádrová omítka)	Doubravy čp. 49 (vápenná omítka)
Fázové složení [hmot.%]	Lazurit	$((\text{Na,Ca})_{7-8}(\text{Al,Si})_{12}(\text{O,S})_{24}[(\text{SO}_4)_2\text{Cl}_2(\text{OH})_2])$	84.8	67.9		
	Nefelín	NaAlSiO_4	14.2	25.2		
	Křemen	SiO_2	0.3	2.4		
	Thenardit	Na_2SO_4	0.7	1.6		
	Albit	$\text{NaSi}_3\text{AlO}_8$	–	2.9		
Velikost krystalitů lazuritu [nm]			68.1	51.6	65.3	64.1
Mřížkový parameter lazuritu [Å]			9.1012(5)	9.0725(5)	9.0744 (5)	9.0902(9)

Struktura lazuritu byla porovnáována také pomocí Ramanovy spektroskopie. Získaná spektra jsou porovnána na obr. 7. Je zřejmé, že struktura lazuritu je u všech zkoumaných vzorků téměř shodná.

Závěr

Rozmach použití ultramarínu nastal až po publikování technologie jeho výroby, kdy se stal pigment postupem času dostupnější. Lze tedy předpokládat, že ne dříve než kolem poloviny 19. století a souvisí s jevem, který se v rámci domové typologie nazývá jako mladší vrstva lidového domu, v tomto případě pomoravsko-panonského. Masové používání tohoto pigmentu na barvení omítek končí přibližně o sto let později. Tento jev pravděpodobně způsobil nástup tvrdých, tzv. hydraulických omítek (břizolit).²⁰ K prvním aplikacím docházelo ve městech. Na venkově se tento typ omítek rozšířil zejména ve druhé polovině minulého století. Tradiční barevnost břizolitu odpovídala barevnosti pojiva plniva, jež byla většinou písčových, šedých nebo bílých odstínů se slídou. V rámci úpravy obydlí je ovšem

²⁰ Břizolit vyráběly Západočeské továrny kaolinové a šamotové v Horní Bříže u Plzně.

možné se s rekonstrukcí modrých podrovnávek setkat i dnes. Je tomu tak například ve Strážnici, kde několik místních žen pravidelně upravuje stěny průčelí před konáním místního Mezinárodního folklorního festivalu.

V laboratorním měřítku byla úspěšně rekonstruována historická technologie výroby ultramarínu. Byl syntetizován lazurit o identické krystalové struktuře, jaká byla identifikována v ultramarínu studovaných historických vzorků a v komerčním výrobku. Získaný vzorek může sloužit jako referenční standard pro výzkum starých barev a omítek. Popsaná technologie se dá použít pro výrobu ultramarínu pro restaurovácké účely.

V literatuře jsou popsány ultramarínové pigmenty dalších barev, jako je zelená, fialová a růžová.²¹ V „nedokonalém“ ultramarínovém pigmentu historických omítek se vyskytují i zrna jiných barev než modré. Experimentální laboratorní příprava těchto pigmentů však nebyla úspěšná. To je každopádně impulsem do další tvůrčí činnosti ve snaze přiblížit se experimenty všem odstínům, které byly u historického ultramarínu dosahovány.

Při realizacích se dnes naráží i na problémy, které souvisí s aplikací práškových barev na úpravu objektů například v muzeích v přírodě. Ultramarín se přidával do vápenného mléka, ale pigmentu se smělo bez přísad přidávat maximálně deset objemových procent k tomuto materiálu. Při nedodržení těchto zásad docházelo k sprašování pigmentu a celkové degradaci nátěru. Sytost barev bývala zajištěna pomocí přísad, jež se k tónovaným barvám přidávaly. Jednalo se zejména o kasein a fermež. Tyto znalosti se ovšem z povědomí malířů již dávno vytratily. Dnes se používají barvy silikátové, jež podobné úpravy nepotřebují. Pokud se má uchovat znalost přípravy práškových barev, je nutné i při této činnosti experimentovat.

Literatura a elektronické zdroje

- EASTAUGH, Nicholas a kol.: *Pigment Compendium: A Dictionary of Historical Pigments*. Oxford: Butterworth–Heinemann, 2008.
- GOETHE, Johann Wolfgang von: *Italian Journey (1786–1788)*. New York: Pantheon Books, 1962.
- HLÁVKA, Jiří: Výroba modrých barviv v Broumově. *Archeologica Technica* 21, 2010, s. 137–142.
- Internetové stránky společnosti Ultramarine & Pigments Ltd., Tamil Nabu [online]. [cit. 10-06-2022]. <http://ultramarinepigments.net/>
- JERÁBEK, Richard: Symbolika barev. In: Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 3. svazek*. Praha: Mladá fronta, 2007, s. 1018.

21 Srov. EASTAUGH, Nicholas a kol.: *Pigment Compendium*, c. d.; dále i ŠIMŮNKOVÁ, Eva – BAYEROVÁ, Tatiana: *Pigmenty*. Praha: STOP, 2014³, s. 90.

- KLVAŇA, Josef – KRETZ, František: Výtvarné umění lidu slovenského. In: Niederle, Lubor (ed.): *Moravské Slovensko 2*. Praha: Národopisná společnost československá, 1923, s. 549–594.
- MÁČEL, Otakar – VAJDIŠ, Jaroslav: *Slovácko. Architektonický vývoj vesnice*. Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1958.
- NOVOTNÝ, Martin – VŠIANSKÝ, Dalibor: Regional Variations of Traditional Folk Houses Plaster Pigments in South East and Central Moravia, Czech Republic. *17th International Conference Silicate Binders, ICBM 2018; Brno; Czech Republic; 6 December 2018 through 6 December 2018, Solid State Phenomena, 296 SSP, 2019*, s. 85–90.
- PASTOUREAU, Michel: *Modrá. Dějiny jedné barvy*. Praha: Argo, 2013.
- PEŘINKA, Václav: *Znojemský okres. Vlastivěda moravská*. Brno: Musejní spolek, 1904.
- ŠIMŮNKOVÁ, Eva – BAYEROVÁ, Tatiana: *Pigmenty*. Praha: STOP, 2014³.
- US patent 20080257219: Ultramarine Pigment Syntesis Process [online]. [cit. 10. 06. 2022]. <http://www.google.com/patents/US20080257219>
- VÁCLAVÍK, Antonín: *Luhačovské Zálesí. Příspěvky k národopisné hranici Valašska, Slovenska a Hané*. Luhačovice: Muzejní společnost, 1930.
- VÁCLAVÍK, Antonín: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1959.
- VŠIANSKÝ, Dalibor: Pigmente in der traditionellen Volksarchitektur. In: Walenta, Veronika – Novotný, Martin (eds.): *Lehmbau – Tradion und Moderne: Symposium zur Vernetzung von tschechischen, österreichischen und weiteren Fachleuten*. Atzenbrugg: Weinviertler Museumsdorf Niedersulz GmbH, 2014, s. 113–117.
- ZÍBRT, Čeněk: *Listy z českých dějin kulturních*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1891.

Summary

Ultramarine – a Distinct Pigment of Traditional Vernacular Architecture (House of Pannonian Type)

The diversity of colours is one of the most typical features of vernacular architecture. The submitted study deals with the research on the use of ultramarine on the Pannonian type of folk house, which could be found in central, southern, and south-eastern Moravia. The authors primarily proceed from the younger shift of the house. This featured, among other things, mainly the original transformation of stylistic elements, the façade segmentation, and the diversity of colours used on the frontages of residential buildings. Blue pigments were only barely available by the early nineteenth century, especially in the rural environment. The use of blue pigments flourished in vernacular architecture only after 1828, when the technique

for the production of ultramarine was published. This was followed by industrial production of this pigment. The technique for the production of ultramarine, applied in the past, is described e. g. in the publication *Tovární výroba barev* [Factory Production of Dyes] by Jaroslav Milbauer from 1926. The treatise interconnects the cultural-historical and the technical level of the phenomenon under study. The material-analytical section is based on ethnological field research and an analysis of historical plasters using both physical-chemical methods of their identification and the knowledge of material engineering. Ethnological knowledge thus acquires a completely new dimension, and it is supplemented by new conclusions. At the same time, it is also a detailed analysis of the structure of ultramarine currently acquired on our market and an attempt at its laboratory synthesis. The result of the presented experiment with the production of blue pigment can be beneficial in practice for restoration purposes and professional analysis of historical plasters.

Key words

Diversity of colours in vernacular architecture – blue pigment – ultramarine

Kooperácia, príbuzenstvo a susedstvo v súčasnom rurálnom prostredí na Slovensku¹

Mgr. Michal Uhrin, PhD.

Katedra etnológie FiF UK, Gondova 2, 811 02 Bratislava, SLOVAKIA
michal.uhrin@uniba.sk

Úvod

Problematika príbuzenstva a kooperácie je skúmaná z rôznych teoretických perspektív a prostredníctvom rozmanitých metodologických nástrojov.² Kooperácia patrí ku klasickým výskumným témam mnohých vedných odborov.³ V slovenskom prostredí sa jej venovali viacerí bádatelia,⁴ pričom slovenskí etnológovia upriamili pozornosť na spoluprácu aj v kontexte rodiny a príbuzenstva.⁵ Príbuzenstvo zohráva jednu z najdôležitejších úloh v živote človeka. Podľa Jaroslava Skupníka príbuzenstvo všade na svete ľuďom hovorí, v akých vzťahoch sú s ďalšími konkrétnymi osobami, ako sa k nim majú správať a aké správanie majú očakávať od ostatných.⁶ Príbuzenské vzťahy môžu pre jednotlivca prinášať množstvo výhod. Jednou z najdôležitejších je výpomoc a vytváranie vzájomne výhodných vzťahov. Tie súvisia aj

-
- 1 Tento text vznikol s podporou grantu MŠ SR VEGA č. 1/0194/20 *Morálne naratívy o náboženských a etnických skupinách vo vyučovaní vybraných predmetov na základných školách*.
  - 2 BOYD, Robert – RICHERSON, Peter: *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2005; HENRICH, Joseph: *The Secret of Our Success: How culture is driving human evolution, domesticating our species, and making us smart*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015; HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
  - 3 V práci využívam aj termín spolupráca, ktorý vnímam ako synonymum termínu kooperácia. V texte termín spolupráca má rovnakú definíciu ako termín kooperácia a odkazuje na tie isté fenomény.
  - 4 ŠKOVIEROVÁ, Zita: Kooperácia v dedinskom spoločenstve. *Slovenský národopis* 41, 1993, č. 1, s. 259–270; ŠKOVIEROVÁ, Zita: Kooperácia a spolužitie v etnicky zmiešanom dedinskom spoločenstve. *Etnologické rozpravy* 1, 1994, č. 1, s. 68–72; ŠKOVIEROVÁ, Zita: Vzájomná výpomoc, dobročinnosť a ich morálne a sociálne súvislosti. In: Jakubíková, Kornélia (ed.): *Tradicie, etika a civilizačné zmeny*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1999, s. 70–78.
  - 5 BOTIKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997; PRANDA, Adam (ed.): *Spôsob života družstevnej dediny*. Bratislava: Veda, 1986; ŠVECOVÁ, Soňa: Lazy a lazníci. In: Botík, Ján (ed.): *Hont: Tradície ľudovej kultúry*. Martin: Osveta, 1988, s. 392–425. V tomto zmysle nemôžem opomenúť ani etnografické výskumy českého antropológa J. Kanderta vykonané v slovenskom prostredí, ktoré priniesli dôležité poznanie vidieckeho prostredia vo všeobecnosti a kooperácie konkrétne. Vid' KANDERT, Josef: *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum, 2004.
  - 6 SKUPNÍK, Jaroslav: *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010, s. 14.

s pojmom altruizmu. Kooperáciu je možné považovať za istú formu altruizmu, kedy sa jednotliviec niečoho vzdá v prospech iného jednotlivca.⁷

Podľa antropológov Dana Sperbera a Lawrence Hirschfelda hádanka, ktorú predstavovali rôzne formy kooperácie a altruizmu, bola do veľkej miery vyriešená prácami Williama D. Hamiltona o príbuzenskom výbere a Roberta Triversa o recipročnom altruizme.⁸ Koncepty príbuzenského výberu a recipročného altruizmu boli efektívne najmä pri vysvetlení kooperácie u ostatných živočíšnych druhov, nie u ľudí, avšak môžu sa uplatniť aj v prípade ľudského druhu. Samotné však nedokážu vysvetliť vysoký stupeň kooperácie medzi príbuznými a nepríbuznými, ani rozsiahle formy kooperácie medzi neznámymi osobami, ako ani ochotu položiť život za neznámeho a nepríbuzného príslušníka vlastného kmeňa či náboženskej skupiny.⁹ Aj keď je možné prostredníctvom príbuznosti vysvetliť podstatnú časť kooperatívneho konania, ostáva faktom, že ľudia často pomáhajú aj osobám nepríbuzným, neznámym, prispievajú k verejným statkom alebo vykonávajú zjavne nákladné skutky.

Evoluční antropológovia Joseph Henrich a Natalie Henrich hovoria o piatich možných vysvetleniach vzniku kooperácie u ľudí.¹⁰ Okrem príbuzenstva (príbuzenský výber a psychológia príbuznosti) ku nim zaraďujú reciprocitu (priama a nepriama) a reputáciu, sociálne normy a tresty pri ich porušení a etnicitu.¹¹ Autori netrvdia, že jediným dôvodom evolúcie a udržiavania spolupráce je len jeden z uvedených faktorov. Sú medzi nimi vzájomné vzťahy. V niektorých situáciách môže byť vysvetlením kooperácie príbuzenstvo, v iných etnicita či sociálne normy, no a napokon nemôžeme opomenúť ani náboženstvo. Dôležité je, že sa tieto faktory v každej spoločnosti navzájom ovplyvňujú a interagujú.

V texte sa zaoberám analýzou konkrétnych typov kooperácie, ktoré boli zaznamenané počas etnografického výskumu. Mojim cieľom je ukázať, aké vybrané

-
- 7 DUNBAR, I. M. Robin: Cooperation and competition. In: WILSON, A. Robin – KEIL, C. Frank (eds.): *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. Cambridge, Massachusetts London, England: The MIT Press, 1999, s. 201.
- 8 SPERBER, Dan – HIRSCHFELD, Lawrence. (1999). Culture, cognition and evolution. In: WILSON, A. Robin – KEIL, C. Frank (eds.): *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. Cambridge, Massachusetts London, England: The MIT Press, 1999, s. cxi-cxxxii. Podrobne HAMILTON, D. William: The genetical evolution of social behaviour. *Journal of Theoretical Biology* 7, 1964, č. 1, s. 1–52; TRIVERS, L. Robert: The evolution of reciprocal altruisms. *Quarterly Review of Biology* 46, 1971, č. 1, s. 34–57.
- 9 CHUDEK, Maciej – HENRICH, Joseph: Culture-gene coevolution, norm-psychology and the emergence of human prosociality. *Trends in Cognitive Sciences* 15, 2011, č. 5, s. 218–226.
- 10 HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- 11 Slovo etnický v danom kontexte nemusí odkazovať na etnicitu v zmysle pojmu zaužívaného v antropológii, ale môže znamenať akýkoľvek znak spoločný pre členov skupiny, ktorý je pre ňu charakteristický a podľa ktorého je možné rozpoznať jej členov.

mechanizmy podporujú ich efektívne fungovanie. Pri riešení tohto výskumného problému aplikujem teoretickú perspektívu evolučnej antropológie, ktorá je účinným nástrojom pri vysvetľovaní toho, ako sa prejavujú univerzálne charakteristiky ako kooperácia, v rôznych sociálnych a kultúrnych kontextoch. Práca je založená na empirických údajoch zhromaždených počas etnografického výskumu v rurálnom prostredí na západnom Slovensku. V práci sú analyzované konkrétne mechanizmy podporujúce fungovanie a udržiavanie kooperácie v lokalite: príbuzenstvo, reciprocita (priama a nepriama) a reputácia. Z dôvodu obmedzeného rozsahu, v práci nevenujem pozornosť ďalším faktorom ovplyvňujúcim kooperáciu, ktorými sú sociálne normy a tresty pri ich porušení, etnicita a etnická psychológia alebo náboženstvo.

Kooperácia a príbuzenstvo

Henrich a Henrich za kooperáciu považujú prípady, keď jednotlivec spôsobí stratu či náklady sám sebe, s cieľom priniesť úžitok niekomu inému.¹² Boyd a Richerson považujú za kooperáciu nákladné správanie vykonané jednotlivcom, ktoré prináša výhody iným ľuďom.¹³ Napokon Van Schaik a Kappeler definujú kooperáciu v širšom zmysle ako interakciu, pri ktorej ten, kto koná a ten, kto prijíma, majú zisky alebo zisky má len ten, kto prijíma.¹⁴ Náklady môžu zahŕňať peniaze, čas, prácu, jedlo, služby atď. Henrich a Henrich označujú spoluprácu ako „poskytnutie pomoci“, avšak zdôrazňujú, že kooperačné konanie nie je obmedzené na poskytovanie pomoci. Kooperatívne interakcie môžu prebiehať v pároch, v malých či veľkých skupinách, medzi príbuznými, priateľmi, nepríbuznými a neznámymi ľuďmi. V prípade párov môže spolupráca zahŕňať stráženie detí, požičanie potravín susedovi, poskytnutie pracovnej sily či prípravu jedla pre chorú osobu. Vo veľkých skupinách môže spolupráca zahŕňať participáciu vo voľbách či susedských hliadkach, recykláciu odpadkov, donáciu pre náboženské organizácie a obeť živelných katastrof, zdieľanie jedla. V týchto prípadoch väčšia skupina ľudí získava výhody z nákladných činov jednotlivcov či inej skupiny.¹⁵

12 HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 37.

13 BOYD, Robert – RICHERSON, Peter: Culture and the evolution of human cooperation. *Phil. Trans. R. Soc. B* 364, 2009, č. 1533, s. 3283.

14 KAPPELER, M. Peter – van SCHAIK, P. Carel (eds.): *Cooperation in Primates and Humans: Mechanism and Evolution*. Springer-Verlag: Berlin, 2006, s. 3.

15 Podrobne BOYD, Robert – RICHERSON, Peter: Culture and the evolution of human cooperation. *Phil. Trans. R. Soc. B* 364, 2009, č. 1533, s. 3283; HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*, c. d., s. 37; KAPPELER, M. Peter – van SCHAIK, P. Carel (eds.): *Cooperation in Primates and Humans: Mechanism and Evolution*, c. d., s. 3.

Viaceré štúdie potvrdzujú tendencie preferovať príbuzných pri kooperácii v rôznych situáciách. Koncepcia príbuzenského výberu môže vysvetľovať poskytnutie pomoci príbuzným bez nároku na jej opätovanie.¹⁶ Ak predpokladáme, že Hamiltonova teória príbuzenského výberu¹⁷ platí aj pre ľudí, môžeme očakávať, že sa v priemere budú správať kooperatívnejšie k príbuzným, ako k osobám, s ktorými príbuzní nie sú. Taktiež budú vykonávať nákladné kooperatívne skutky častejšie v prospech blízkych príbuzných, než vzdialených, a v prospech vzdialených príbuzných než nepríbuzných. Aj keď je možné prostredníctvom príbuzenského výberu vysvetliť nemalú časť kooperatívneho konania, ostáva faktom, že ľudia často pomáhajú aj osobám nepríbuzným či neznámym, prispievajú k verejným statkom, vykonávajú nákladné skutky v prospech neznámych jednotlivcov. V tomto kontexte mohol zohrať úlohu proces koevolúcie kultúry a génov a najmä kultúrna evolúcia samotná, ktorej výsledkom sú rozličné kultúrne prvky a sociálne normy.¹⁸ Aj etnografické výskumy vykonané na Slovensku poukazujú na rozmanitosť kooperatívnych vzťahov v lokálnych rurálnych spoločenstvách. Svedčia o tom, že ľudia spolupracujú nielen s príbuznými.¹⁹

Rozsah a stupeň spolupráce medzi príbuznými sa líši v rôznych kultúrach, ako aj naprieč rôznymi činnosťami v rámci skupiny. Kultúrne, historické, sociálne, ekonomické a ekologické faktory ovplyvňujú, kedy si príbuzní určitej skupiny navzájom pomáhajú, v ktorých činnostiach spolupracujú a ako sa organizujú. Pravidlá vzťahujúce sa na pomoc príbuzným umocňujú pôsobenie určitých typov správania, vychádzajúcich z psychológie príbuznosti.²⁰ Pod psychológiou príbuznosti môžeme rozumieť predispozíciu pomáhať blízkym príbuzným a uprednostňovať vedomé či nevedomé osvojovanie si pravidiel, presvedčení, hodnôt a noriem, ktoré sú prospešné pre príbuzných. Psychológia príbuznosti predstavuje vrodenuú preferenciu

-
- 16 DUNBAR, I. M. Robin: Cooperation and competition. In: Wilson, A. Robin – Keil, C. Frank (eds.): *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. Cambridge, Massachusetts London, England: The MIT Press, 1999, s. 201.
- 17 Podrobne HAMILTON, D. William: The genetical evolution of social behaviour. *Journal of Theoretical Biology* 7, 1964, č. 1, s. 1–52.
- 18 Napríklad BOYD, Robert – RICHERSON, Peter: *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2005; HENRICH, Joseph: *The Secret of Our Success: How culture is driving human evolution, domesticating our species, and making us smart*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015; RICHERSON, J. Peter – CHRISTIANSES, H. Morton (eds.): *Cultural Evolution: Society, Technology, Language and Religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- 19 BOTIKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradičie slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997; KANDERT, Josef: *Každodenní život vesničanu středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum, 2004.
- 20 HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 107–108.

uprednostňovať príbuzných pred nepríbuznými a blízkych príbuzných pred vzdialenými príbuznými.²¹

Jedným zo spôsobov rozpoznávania príbuzných je ich identifikácia prostredníctvom príbuzenskej terminológie. Vo všetkých kultúrach sa stretávame s príbuzenskými klasifikačnými systémami. Ide o špecifické termíny opisujúce typy príbuzenstva, ako matka, otec, sestra, brat, ujo, teta, synovec, neter, stará mama. Jednotlivé príbuzenské systémy sa líšia v tom, ktorých konkrétnych príbuzných zahŕňajú pod konkrétny príbuzenský termín.²² Emické interpretácie o charaktere jednotlivých príbuzenských vzťahov, príbuzných a príbuzenských termínov sú vyjadrené v príbuzenskom statuse a správaní viažucemu sa k príbuzenskému termínu.²³ Analýza príbuzenskej terminológie je podstatná, keďže k jednotlivým termínom sa môžu viazať aj predstavy vzťahujúce sa k spolupráci a výpomoci. Analýze vybraných aspektov príbuzenskej terminológie v konkrétnej lokalite sa venujem v nasledujúcich častiach.

Priama a nepriama reciprocita

Väčšina klasických antropologických prác²⁴ charakterizuje reciprocitu ako „ekonomickú výmenu v podobe darov či iných služieb, ktoré sú poskytované zdarma v očakávaní, že budú príjemcovi splatené“.²⁵ Jednou z charakteristických čŕt týchto teórií reciprocitu je vzájomná prospešnosť označovaná ako mutualizmus.²⁶ V prípade mutualizmu získavajú z poskytnutej pomoci výhody aj poskytovateľ, aj príjemca a to takmer v rovnakom čase, kedy je pomoc poskytnutá.²⁷ Reciprocita sa odlišuje od mutualizmu prítomnosťou časového odstuhu medzi poskytnutím pomoci (spôsobením straty) a získaním výhody, keď partner v spolupráci poskytnutú pomoc opätuje.

21 JONES, Doug: The generative psychology of kinship: Part 1. Cognitive universals and evolutionary psychology. *Evolution and Human Behavior* 24, 2003, č. 4, s. 303–319; JONES, Doug. The generative psychology of kinship: Part 2. Generating variation from universal building blocks with Optimality Theory. *Evolution and Human Behavior* 24, 2003, č. 5, s. 320–350; McNAMARA, A. Rita – HENRICH, Joseph: Kin and Kinship Psychology both influence cooperative coordination in Yasawa, Fiji. *Evolution and Human Behavior* 38, 2016, č. 2, s. 197–207.

22 BUSS, David: *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. London: Pearson, 2008, s. 237–238.

23 SKUPNIK, Jaroslav: *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010, s. 333.

24 Napríklad MAUSS, Marcell: *Esej o daru*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999; SAHLINS, Marshal: *Stone Age Economics*. New York: Aldine de Gruyter, Hawthorne, 1966.

25 MURPHY, F. Robert: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2012, s. 229.

26 HULÍN, Martin: Sociálne a psychologické aspekty kooperácie v agrárnych spoločnostiach vo Vojvodine (Srbsko). *Slovenský národopis* 63, 2015, č. 1, s. 28.

27 KAPPELER, M. Peter – van SCHAİK, P. Carel (eds.): *Cooperation in Primates and Humans: Mechanism and Evolution*. Berlin: Springer-Verlag, 2006, s. 6.

V sociálnych interakciách sú zvýhodnení jednotlivci, ktorí dokážu využiť a vyhodnotiť minulé správanie sa iných jedincov s cieľom zistiť, či sú kooperatívni alebo nie. V zásade existujú dva zdroje informácií o správaní v minulosti, ktoré môžu pomôcť pri rozhodovaní sa, komu bude pomoc smerovať, respektíve od koho bude pomoc prijatá. V tomto zmysle môžeme hovoriť o priamej a nepriamej reciprocite.

V prípade priamej reciprocitý sú služby a výhody vymieňané priamo a opakované. Je založená na osobnej skúsenosti s človekom, s ktorým sa spolupracuje. To znamená, že osoba A pomôže osobe B a na oplátku osoba B pomôže osobe A atď.²⁸ Priama reciprocita vychádza z predpokladu opakovaných interakcií – napríklad, ak sú ľudia členmi rovnakej príbuzenskej, lokálnej, susedskej, profesijnej či náboženskej skupiny. Koncept priamej reciprocitý nepostuluje okamžité oplatenie služieb tomu, kto pomáha. Očakáva sa však (explicitne či implicitne), že náklady, spôsobené prosociálnym správaním, budú splatené v budúcnosti.²⁹

V zásade je možné rozlíšiť dva typy priamej reciprocitý. Jedna z nich zahŕňa „vzdialených známych a priateľov“, ktorí vstupujú do striktných recipročných výmen často sa vyznačujúcich nízkou frekvenciou. Typickým príkladom sú dary na svadbách či pomoc pri stavbe rodinného domu. Kultúra zohráva zásadnú úlohu, pretože predpisuje pravidlá a praktiky povoľujúce presné vedenie záznamov o hodnote vymieňaných položiek. Poskytuje tiež návod, ako postupovať pri prvej interakcii.

Druhá forma priamej reciprocitý sa viaže na dvojice alebo veľmi malé skupiny, avšak výmeny sú časté a využívajú sa pri nich rozličné „meny“. Môže ísť o stráženie detí, poskytnutie odvozu či finančnej pôžičky. Malý počet kooperačných partnerov v prípade priamej reciprocitý umožňuje vysporiadať sa s informačným šumom (možnými nepochopeniami zámerov a konania partnera pri výmene a interakcii), ktorý je vlastný takýmto výmenám. Ľudia často vytvárajú pevne stanovený a obmedzený súbor preferovaných partnerov, u ktorých následne vyhľadávajú pomoc a s ktorými spolupracujú.³⁰

Ako vyplýva z každodennej skúsenosti, a reflektujú to aj vedecké výskumy, ľudia často pomáhajú jeden druhému a spolupracujú aj v prípadoch, keď je len malá šanca, že táto činnosť bude oplatená tým istým partnerom. Spolupracujú s osobami, s ktorými predtým nespoločovali, či dokonca s nimi nikdy predtým nevstúpili do priamej interakcie. Jedným z mechanizmov vysvetľujúcich takýto druh správania

28 HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 58. Tiež AXELROD, Robert: *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books, 1984; TRIVERS, L. Robert: The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology* 46, 1971, č. 1, s. 34–57.

29 LANG, Martin: Náboženství a prosocialita v evoluční perspektivě: Základní mechanismy lidského sociálního chování. *Pantheon* 9, 2014, č. 1, s. 167–187.

30 HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*, c. d., s. 107–108.

je nepriama reciprocita. Nevyhnutnou súčasťou konceptu nepriamej reciprocit je reputácia.³¹

Pri priamej reciprocite sa informácie o správaní iných osôb získavajú prostredníctvom osobnej skúsenosti s iným človekom. Pri nepriamej reciprocite sa informácie o potenciálnom partnerovi získavajú prostredníctvom pozorovania jeho interakcií s inými ľuďmi alebo prostredníctvom kultúrne prenášaných informácií o reputácii vzťahujúcej sa na minulé správanie sa voči ostatným ľuďom. Teda reputácia označuje znalosť osoby C o správaní sa osoby A alebo B v ich vzájomnej predchádzajúcej interakcii.³² Ako hovorí Lang, z hľadiska nepriamej reciprocit najväčší zisk z prosociálneho správania sa predstavuje dobrá povest' (reputácia). Prosociálne správanie teda môže zvýšiť dobrú povest' konkrétnej osoby a tým aj pravdepodobnosť, že ostatní členovia spoločnosti budú voči nej vystupovať prosociálne, budú jej poskytovať pomoc, správať sa voči nej férovo – teda budú dodržiavať kultúrne stanovené normy.³³

Reputácia jednotlivca je dôležitá nielen pre neho samotného, ale aj pre jeho príbuzných. Vyššie spomínaná psychológia príbuznosti a kultúrne prenášané predstavy a presvedčenia rozširujúce reputáciu jednotlivca aj na jeho príbuzných ovplyvňujú kooperáciu. Tieto predstavy a presvedčenia môžu umocňovať dôsledky negatívnej aj pozitívnej reputácie tak, že ju prenesú na príbuzných.³⁴ Napríklad syn „zdedí“ pozitívnu či negatívnu reputáciu svojho otca a *vice versa*. Reputácia je dôležitá nielen v kontexte nepriamej reciprocit, ale aj v kontexte sociálnych interakcií a spoločenského života ľudí ako takého.

Charakteristika etnografického výskumu

Obec Nová Bošáca sa nachádza na západnom Slovensku na území Bielych Karpát v blízkosti hraníc s Českou republikou. Nová Bošáca vznikla oficiálne v roku 1950 odčlenením osád od obce Bošáca. Pôvodne sa tieto osady označovali ako tzv. bošácke kopanice s centrálnou časťou nazývanou Predbošáčka. Rozsiahle kopaničiarske osídlenie je v oblasti doložené už od polovice sedemnásteho storočia, kedy dochádzalo k rýchlejšiemu osídľovaniu tohto územia. Kopaničiarske osídlenie malo v minulosti a má aj v súčasnosti trvalý charakter. Obyvatelia kopanic zväčša žili

31 RIDLEY, Matt: *Původ ctnosti: O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Portál, 2015, s. 81.

32 HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 58.

33 LANG, Martin: Náboženství a prosocialita v evoluční perspektivě: Základní mechanismy lidského sociálního chování. *Pantheon* 9, 2014, č. 1, s. 174–175.

34 HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*, c. d., s. 63–64.

na kopaniciach počas celého roka.³⁵ V obci žije približne 1100 obyvateľov, pričom 800 sa hlási k rímskokatolíckemu a 250 k evanjelickému vierovyznaniu. Prevažia obyvateľov rímskokatolíckeho vierovyznania trvá od vzniku kopaničiarskeho osídlenia, teda od druhej polovice sedemnásteho storočia. V obci sa nachádza rímskokatolícky kostol, ktorý bol postavený v roku 1971. V Novej Bošáci sa nenachádza evanjelický kostol, preto obyvatelia obce deklarujúci svoje vierovyznanie ako evanjelické navštevujú kostol v priľahlej obci Zemianske Podhradie.

Etnografický výskum prebiehal od júna 2017 do júla 2019. Nosnými metódami zberu dát bolo etnografické interview. Etnografické interview bolo vykonané s 55 obyvateľmi obce. S 35 respondentmi bolo vykonané opakované interview. Z celkového počtu informátorov sa hlásilo k rímskokatolíckemu vierovyznaniu 38 respondentov. Z tohto počtu bolo 25 žien a 13 mužov. Traja z týchto mužov sa deklarovali ako „nepraktizujúci katolíci“. Všetci traja respondenti sú zosobášení so ženami rímskokatolíckeho vierovyznania. Ani jeden z nich sa nedeclaroval ako neveriaci. 17 respondentov deklarovalo svoje vierovyznanie ako evanjelické augsburského vyznania. Z tohto počtu bolo 9 žien a 7 mužov.

Mojím cieľom bolo v priebehu výskumu zistiť, aké formy kooperácie ľudia deklarujú, ako ich opisujú, ako aj aké stanovisko zaujímajú k rôznym formám kooperácie. Ďalej, som sa sústredil na to, aký je medzi nimi vzájomný vzťah. Počas výskumu som sa nesústredoval výhradne na opisované a deklarované formy kooperácie, ale aj na faktické interakcie medzi obyvateľmi obce. Okrem metódy etnografického interview som využíval aj metódu zúčastneného pozorovania, ktorá je nevyhnutnou súčasťou dlhodobého etnografického výskumu.³⁶ Vo viacerých prípadoch som mal možnosť pozorovať kooperáciu medzi obyvateľmi obce. S mnohými respondentmi som trávil čas nielen počas vykonávania rozhovorov. Bol som účastníkom početných spoločenských udalostí usporiadaných obcou a spolkovými organizáciami obce (hody na počesť svätého Cyrila a Metoda, pochovávanie basy, Slivkový festival, organizované výstupy a turistické podujatia, oslavy Dňa detí atď.), pri ktorých som mohol pozorovať interakcie zasadené do spleťkých sociálnych vzťahov. V tomto zmysle ma zaujímalo, aké formy kooperácie je možné pozorovať a identifikovať v danej lokalite. Výpovede respondentov sa vzťahujú najmä na obdobie od približne začiatku druhej polovice dvadsiateho storočia po súčasnosť. Niektoré spomienky siahajú až na prelom devätnásteho a dvadsiateho storočia. Údaje získané prostredníctvom zúčastneného pozorovania sa vzťahujú k súčasnosti.

35 OCHODNICKÝ, Dušan – DZURÁK, Peter: *Bošácka dolina*. Bošáca: Obecný úrad a Miestny odbor Matice slovenskej v Bošáci, 1994; KUKUČA, Jaroslav: *Osídlenie Bošáckych kopaníc*. Brno: Tribun, 2016.

36 Napríklad SPRADLEY, James: *Participant observation*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1980; WESTBROOK, A. David: *Navigators of the Contemporary: Why Ethnography Matters*. Chicago: University of Chicago Press, 2008.

Kooperácia, rodina a príbuzenstvo

V nasledujúcom výklade sa zameriam na formy kooperácie medzi príbuznými a na problematiku fiktívneho/kultúrneho príbuzenstva (fenomén *rodinovania sa*), ako aj na formy spolupráce medzi nepríbuznými. Kooperáciu medzi príbuznými a nepríbuznými je nemožné analyzovať samostatne, keďže prebiehajú často súčasne a v podobných doménach. Domnievam sa, že určenie typu prevládajúcej rezidencie novomanželov (patrilokalita, matrilokalita, neolokalita atď.) je problematické. Z výpovedí respondentov nemožno jednoznačne určiť prevládajúci spôsob usadzovania sa novomanželov. Kde sa manželia po sobáši usídlia je závislé od množstva faktorov. Patria ku nim napríklad: počet súrodencov novomanželov žijúcich v obci, počet súrodencov novomanželov žijúcich s rodičmi novomanželov; veľkosť obydľia rodičov novomanželov; dostupnosť bývania v obci; pracovné a študijné plány novomanželov; medziľudské vzťahy atď. Vierovyznanie pravdepodobne nezohrávalo dôležitú úlohu, pretože sa neobjavujú rozdiely v rezidencii novomanželov medzi rímskymi katolíkmi a evanjelikmi.

Druhy správania, ktoré je možné pozorovať v konkrétnej spoločnosti, napríklad v prípade biologických súrodencov, je okrem evolučne vyvinutých tendencií závislé aj od kultúrnych, sociálnych, ekonomických a ekologických faktorov a v neposlednom rade od vnímania príbuzenstva, odrážajúceho sa v príbuzenskej terminológii. Pri analýze príbuzenskej terminológie je dôležité zviať do úvahy typ príbuzenstva. Zvyčajne sa rozlišuje pokrvné príbuzenstvo (príbuzenský vzťah vzniká na základe spoločného predka a zdieľaných génov), afinitné príbuzenstvo (príbuzenský vzťah vzniká po uzavretí manželstva či inej formy inštitucionálne uznávaného zväzku) a kultúrne/fiktívne príbuzenstvo (príbuzenský vzťah vzniká napríklad na základe vykonania rituálu, ako v prípade inštitúcie krstných rodičov). S jednotlivými príbuzenskými termínmi sa vo výrokoch respondentov asociujú očakávané druhy správania. Na základe analýzy týchto výpovedí je možné odhaliť sociálne normy, vzťahujúce sa k jednotlivým príbuzenským termínom. Príkladom môžu byť kultúrne stanovené typy príbuzenstva – inštitúcia krstného rodičovstva, a fenomén *rodinovania* – prítomné v lokalite výskumu.

Z etnografického výskumu vyplýva, že ak krstní rodičia žijú v rovnakej lokalite alebo v jej blízkosti, ako ich krstné dieťa, potom dochádza k častej kooperácii pri nenákladných každodenných činnostiach, ako aj pri nákladných a výnimočných činnostiach – napríklad stavba domu, výpomoc pri zabíjaní ošípaných, dlhotrvajúce a ťažké manuálne práce. Ak krstní rodičia nežijú v tej istej lokalite či v jej blízkosti, spolupráca sa medzi rodinami obmedzuje na výnimočné činnosti.

Okrem inštitúcie krstného rodičovstva je pre lokalitu typická ďalšia forma kultúrneho príbuzenstva – fiktívneho príbuzenstva označovaného ako *rodinovanie sa*. Ak sa s niekým z príbuzných respondentí *rodinujú*, deklarujú časté stretávanie, pozitívne vzťahy, kooperáciu, pomoc bez nároku na finančnú odmenu, vzájomnú

dôveru. Termín *rodinovať sa* označuje stretávanie sa s príbuznými pri rôznych príležitostiach – opekačky, zabíjačky ošipaných, organizovanie stretnutí rodinných príslušníkov, ale aj každodenné stretávanie sa.³⁷ Ak respondenti hovoria, že sa *rodinujú* s niekým, koho nepovažujú za príbuzného, znamená to, že s ním udržiavajú vzťahy takej kvality, ako s najbližšími príbuznými. Vzťahujú sa na nich podobné pravidlá a normy, týkajúce sa kooperácie, ako na príbuzných. Vhodným príkladom je nasledujúci výrok respondentky Radoslavy:

„Aj keď nie je z rodiny, ale veľa si rozumejú a dobrý kamarát, tak sa schádzajú a povie sa, že sa rodinujú. Nebol rodina, ale keď umrel, tak mi chybal, ako keby odišiel člen rodiny.“³⁸

Pre niektorých respondentov sa termín *rodinovať sa* vzťahuje len k príbuzným, pre iných aj k nepříbuzným, s ktorými udržiavajú medziľudské vzťahy, ktoré reflektujú ako rovnocenné so vzťahmi s najbližšími príbuznými. V tomto termíne sú obsiahnuté normy vzťahujúce sa ku kooperácii a povahe medziľudských vzťahov. Výraz *rodinovanie sa, rodinujeme sa* poznajú všetci respondenti. Nie všetci však tento výraz využívajú, pričom neposkytujú explicitné zdôvodnenie. Analýza príbuzenskej terminológie je dôležitá, pretože s tým, ako sú príbuzní v danej kultúre klasifikovaní, súvisia aj roly, ktoré v sociálnych vzťahoch plnia. Napríklad, ak niekoho označíme ako sestru či brata, je možné predpokladať, aké správanie od tohto človeka môžeme očakávať a ako sa máme k nemu správať.³⁹ Rovnaký princíp sa uplatňuje aj v prípade kultúrneho príbuzenstva zrkadliaceho sa v termíne *rodinovať sa*.

Etnografický výskum ukázal, že najčastejším kooperačným partnerom pre jednotlivcov boli ich rodičia a súrodenci, bratranci a sesternice, krstní a starí rodičia, tety a ujovia. Všetci respondenti zdôrazňujú nezištný charakter pomoci blízkym príbuzným. Ilustratívnym výrokom je výpoveď Petry, ktorá opisuje kooperáciu medzi blízkymi príbuznými nasledovne:

„Nezištne šiel švagrovi pomôcť na chalupu. Bol tam rínsu opravovať. Má chalupu na Šancoch [jedna z kopaničiarskych osád – poznámka autora], on tu nechal minule pred bráničkou tašku zemiakov. To už je v rámci rodiny.“⁴⁰

Respondentka zdôrazňuje nezištnosť, zároveň však výrok poukazuje na to, že kooperačný vzťah je založený na vzájomnej výhodnosti a reciprocite. Táto reciprocita je väčšinou priama, avšak nemusí byť striktne založená na pravidelnom striedaní

37 Bližšie pozri UHRIN, Michal: *Kooperácia a náboženstvo v rurálnom prostredí na Slovensku*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského, 2020.

38 Meno respondentov v celom texte nezodpovedá skutočnému menu, ale bolo im náhodne pridelené autorom. Respondentka je narodená v roku 1933 a deklaruje evanjelické vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

39 Bližšie napríklad SKUPNIK, Jaroslav: *Antropologie príbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010.

40 Respondentka je narodená v roku 1965 a deklaruje rímskokatolícke vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

kooperačných aktov, ani na ich rovnocennosti. Takýto typ kooperačných vzťahov, založených na princípoch priamej reciprocity, nie je zväčša rozsiahly a početný. Ako upozornil v podobnom kontexte aj Hulín, vzájomne výhodný charakter výpomoci v niektorých podmienkach je možné dosiahnuť nielen presnou a vyváženou reciprocitou, najmä ak ide o častú a dlhodobú spoluprácu.⁴¹

Botíková, Švecová a Jakubíková konštatujú, že v rurálnom prostredí zohráva príbuzenstvo dôležitú úlohu nielen v kontexte spoločenských vzťahov, ale aj v poskytovaní pomoci a podpory, každodennej spolupráce (požičiavanie potravín, stráženie detí atď.), ale aj pri kooperácii pri príležitostiach, akými boli stavba domu, zabíjačky ošpaných či obrady prechodu, ako svadba, pohreb, krstiny.⁴² Aj v lokalite výskumu sú blízki príbuzní preferovaní partneri v kooperácii nielen pri týchto činnostiach, ale aj v prípade starostlivosti o chorých členov rodiny a širšieho príbuzenstva, alebo nákladnej materiálnej či finančnej pomoci. Tieto typy spolupráce sa však neobmedzujú len na príbuzných. V prípade každodenných činností a výmeny malých služieb, ako požičiavanie potravín či krátkodobé stráženie detí sú, ako aj v prípade nákladných činností, okrem príbuzných v rovnakej miere kooperujúcimi partnermi aj nepríbuzní.

V súčasnosti je potrebné sledovať aj interakcie s príbuznými (či nepríbuznými), ktorí sa nenachádzajú v mieste bydliska respondentov – napríklad v prípade krstných rodičov. Kooperačné siete jednotlivcov a rodín môžu presahovať danú lokalitu. To, či bude vyhľadaná pomoc u niekoho, kto nežije v rovnakej lokalite, závisí od množstva faktorov. Jedným z nich je činnosť, ku ktorej sa samotná výpomoc vzťahuje. Kooperačné siete jednotlivcov sú vo vzťahu k počtu partnerov siete obmedzené, z geografického hľadiska sú v súčasnosti potenciálne neobmedzené.⁴³ Z tohto dôvodu je pri niektorých nákladných činnostiach a aktivitách vyžadujúcich istý druh expertných zručností, vyhľadávaná pomoc aj príbuzných žijúcich mimo obce.

Kooperácia pri hospodárskych a poľnohospodárskych činnostiach

Výskum hospodárstva a poľnohospodárstva patrí ku klasickým výskumným témam etnológie na Slovensku, čoho dokladom sú už práce osvietenských bádateľov z osemnásteho storočia.⁴⁴ Aj v súčasnosti výskum poľnohospodárstva a chovu

41 HULÍN, Martin: Sociálne a psychologické aspekty kooperácie v agrárnych spoločenstvách vo Vojvodine (Srbsko). *Slovenský národopis* 63, 2015, č. 1, s. 33.

42 BOTÍKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997.

43 KREAGER, Philip: Darwin and Lotka: Two Concepts of Population. *Demographic Research* 24, 2009, č. 16, s. 487.

44 Pozri napríklad SLAVKOVSKÝ, Peter: *Agrárna kultúra Slovenska – premeny v čase*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2002; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Slovenská etnografia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2013; URBANCOVÁ, Viera: *Slovenská etnografia v 19. storočí*. Martin: Matica slovenská, 1987.

hospodárskych zvierat predstavuje jednu z ťažiskových tém etnológie na Slovensku.⁴⁵ V kontexte hospodárskych a poľnohospodárskych činností vyčleňuje Škovierová faktory nadlokálne a vnútrolokálne, ktoré ovplyvňujú organizáciu práce v rodine a spoluprácu. Za nadlokálne považuje: klimatické a geomorfologické podmienky, ekonomické a sociálne kontakty so širším okolím. K vnútrolokálnym zaraďuje: sociálne a majetkové rozvrstvenie dedinčanov; počet vhodných pracovných síl v rodine; veľkosť hospodárstva; vybavenosť rodinného hospodárstva a domácnosti; časovú naliehavosť práce. Niektoré druhy prác vyžadovali špecifické znalosti, schopnosti, pracovné nástroje, prípadne členstvo v hospodárskych združeniach, podielové vlastníctvo nehnuteľnosti; príslušnosť k cirkevnej obci, sociálnej a záujmovej skupine.⁴⁶ Tieto faktory ovplyvňujú charakter kooperácie v lokalite výskumu. Jedným z najdôležitejších je forma obživy.

Nová Bošáca a priľahlé kopanice sa už od druhej polovice sedemnásteho storočia vyznačovali agrárnym, poľnohospodárskym a ovocinárskym charakterom. Pestovali sa najmä menej náročné plodiny (raž, pšenica, ovos, jačmeň, proso, zemiaky, kapusta, strukoviny, zelenina, ďatelina a lucerna pre dobytok), ovocné stromy (slivky, jablone, hrušky, čerešne a orechy). Zo zeleniny to bola koreňová zelenina: mrkva, petržlen alebo zeler, či cvikla a v neskoršom období aj cuketa. V minulosti, rovnako ako v súčasnosti, sa choval najmä hovädzí dobytok, kozy, ovce a kone, ako aj vodné a hrabavé vtáctvo. Z dôvodu agrárneho charakteru lokality bola v minulosti, ako aj v súčasnosti, častá kooperácia pri poľných prácach sezónneho charakteru (kosenie lúk a zber sena, zber obilia, žatva a mlatba obilia). Susedia a rodiny si vzájomne vypomáhali pri mlátení obilia. Pri spracovaní obilia sa už aj v prvej polovici dvadsiateho storočia využívali prenosné mláčačky. Mláčačku vlastnilo v minulosti len niekoľko obyvateľov obce. Ostatní si mláčačku požičiavali, pričom za požičanie sa platilo buď peniazmi, alebo odrábaním. Stretávame sa aj s prípadmi požičiavania mláčačiek od obyvateľov z okolitých obcí. V tomto prípade sa za služby najčastejšie platilo peniazmi.⁴⁷ V nasledujúcom výroku respondentka Radoslava poukazuje na reciprocitu a vzájomnú výhodnosť spolupráce pri poľnohospodárskych činnostiach, ktoré sa týkajú aj mlátenia obilia:

„Mali sme kone, otec chodil aj druhým s koňmi. To jako hovorím, keď si pomáhali tí susedia. Potom bratia chodili tiež ešte roľníci. Moji bratia, myslím. Mávali sme

45 Pozri napríklad JANTO, Juraj: *Salašný chov v Detve a na Slovensku*. Muzeológia a kultúrne dedičstvo 4, 2016, č. 2, s. 95–106; PODOLÁK, Ján: *Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku*. Bratislava: ASCO, 2008; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2009.

46 ŠKOVIEROVÁ, Zita: Kooperácia v dedinskom spoločenstve. *Slovenský národopis* 41, 1993, č. 1, s. 261–261.

47 Ku genéze spôsobov a techník mlátenia obilia, ako aj k vývoju príslušných technológií a nástrojov pozri SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*, c. d., s. 78–88.

*aj valacha aj paholka, čo s koňmi. Otec mal aj mláťačku a chodil takto po ľudoch a koľko razy aj týždeň a viac aj chodil po mlatbách aj susedom aj ako ďalej. Cez deň nebol doma a musel niekto s koňmi, tak chodil ten paholek. Za tú mláťačku sa určite platilo, ale zase neviem susedom sa akože ako porovnávalo, že zase oni nám niečo pomáhali a čo bolo viete.*⁴⁸

Ak niekto vlastnil kone a záprah (ako otec respondentky Radoslavy a starý otec respondentky Natálie a respondenta Antona), často vykonával práce na poliach susedov, rodiny a príbuzných.⁴⁹ Podobné princípy sa v súčasnosti uplatňujú pri požíčovaní traktorov, bagrov či iných motorových vozidiel. Niekedy sa majiteľovi uhradí čiastka za pohonné hmoty. Rovnaký princíp platil aj v prípade spracovania obilia v mlynoch. Spracovanie obilia mohlo byť oplatené tromi spôsobmi: zaplatením peňazí, zanechaním čiastky obilia mlynárovi (v lokalite výskumu nazývanom ako *desiatok*) alebo odrábaním.⁵⁰

Ďalšou z prác, pri ktorej boli obyvatelia odkázaní na vzájomnú výpomoc, bolo kosenie lúk. S kosením lúk bolo spojené pohostenie pomáhajúcich (napríklad koláče, tvaroh, mlieko, slanina a chlieb). Pomáhajúci pochádzali zväčša z radov blízkych príbuzných, priateľov a susedov. Hrabanie vysušeného sena bolo doménou žien. Vykonávanie viacerých poľnohospodárskych činností bolo závislé od klimatických podmienok a počasia.⁵¹ Ako hovorí Silvia, v prípade, že hrozilo zmoknutie sena a *zbožieho*, bolo ho potrebné urýchlene ukryť.⁵²

*„Hneď sa išlo a prišlo, že aby sa nezamočilo, keď sa mračilo, ale boli aj takí, čo neprišli, ale väčšinou aj susedia takí, čo prišli.*⁵³

Zo Silviinho výroku vyplýva, že respondenti hodnotia negatívne neposkytnutie pomoci ako aj, že si pamätajú, kto pomoc odmietol poskytnúť. Venujú pozornosť podnetom a informáciám poukazujúcim na kooperáciu a ochotu poskytnúť pomoc. Tieto informácie sa vzťahujú k reputácii jednotlivca v lokálnom spoločenstve. Neposkytnutie pomoci pri očakávaných príležitostiach negatívne ovplyvňuje

48 Respondentka je narodená v roku 1933 a deklaruje evanjelické vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

49 Respondentka Radoslava je narodená v roku 1933 a deklaruje rímskokatolícke vierovyznanie. Respondentka Natália je narodená v roku 1948 a deklaruje evanjelické vierovyznanie. Respondent Anton je narodený v roku 1950 a deklaruje evanjelické vierovyznanie. Rozhovory boli vykonané autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

50 K problematike profesie mlynárstva pozri MLYNKA, Ladislav: Spoločenské postavenie mlynárov na južnom Slovensku. *Etnologické rozpravy* 1, 1994, č. 1, s. 53–58; MLYNKA, Ladislav: *Remeslo a status remeselníka v lokálnom spoločenstve. Remeselník vo vidieckom prostredí*. Bratislava: Stimul, 2004.

51 Bližšie napríklad SLAVKOVSKÝ, Peter: *Roľník a jeho práca*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1988; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Tradičná agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1998; KANDERT, Josef: Výpomoc při jarních pracích. *Český lid* 56, 1969, č. 4, s. 211–215.

52 *Zbožie* je výraz, ktorým obyvatelia lokality pomenúvajú všetky druhy obilia.

53 Respondentka je narodená v roku 1941 a deklaruje evanjelické vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

reputáciu jednotlivca a jeho rodiny. To môže následne vplývať na fakt, či bude tým, ktorí očakávanú pomoc neposkytli, poskytnutá pomoc v prípade potreby, ako aj frekvenciu, s akou budú vyberaní ako partneri pre kooperáciu.⁵⁴

V prípade práce s konským záprahom, požičavania motorových vozidiel, mletia obilia v mlyne alebo kosenia lúk, sa často uplatňoval princíp *odrábania*. To nefungovalo len na princípe oplatenia pomoci „tou istou menou“ – napríklad pomoc poskytnutú pri hrabaní sena oplatiť pomocou pri hrabaní sena. *Odrábanie* zväčša znamenalo poskytnutie pomoci v odlišnej doméne kooperácie.⁵⁵ Klesajúcu frekvenciu pri kooperácii medzi príbuznými aj nepříbuznými a častejšie využívanie služieb profesionálnych robotníkov a remeselníkov respondenti reflektujú negatívne. Vo všeobecnosti je tento trend, ktorý sa prejavuje takmer vo všetkých obciach na Slovensku, možné označiť ako oslabovanie sociálnych vzťahov obyvateľov vidieka.⁵⁶ Respondenti racionalizujú tento stav s odvolávaním sa na pracovnú vyťaženosť (práca na zmeny a mimo miesta bydliska, práca počas sviatkov a víkendov). V prípade náhlej a neočakávanej potreby pomoci respondenti sa obracajú zväčša na najbližších príbuzných.

Časť obyvateľov doposiaľ žije v kopaničiarskych osadách vzdialených od centra obce približne od štyroch do desiatich kilometrov. Tento typ osídlenia vytvára špecifické podmienky pre kooperáciu.⁵⁷ V porovnaní s urbánnym prostredím sa rurálne prostredie vo všeobecnosti vyznačuje častejšími interakciami medzi príbuznými. Respondenti deklarujú nevyhnutnosť kooperácie so susedmi, ktorí mohli, ale nemuseli byť príbuzní, najmä pri živote v niektorých z kopaničiarskych osád – podrobnejšie sa tejto problematike venujem v nasledujúcej časti. Výskyt častých interakcií medzi príbuznými potvrdzuje aj vykonaný etnografický výskum. Treba však mať na zreteli, že charakter agrárneho (poľnohospodárskeho) prostredia síce vytvára vhodné podmienky pre silnejšiu vzájomnú závislosť, podnecuje k častým

54 Podrobne pozri BAUMARD, Nicolas: Punishment is not a group adaptation: Humans punish to restore fairness rather than to support group cooperation. *Mind and Society* 10, 2011, č. 1, s. 1–26; BAUMARD, Nicolas – BOYER, Pascal – SPERBER, Dan: Evolution of fairness: cultural variability. *Science* 329, 2010, č. 5990, s. 388–390.

55 ŠKOVIEROVÁ, Zita: Kooperácia v dedinskom spoločenstve. (Problémy terminológie a systemizácie.). *Slovenský národopis* 41, 1993, č. 1, s. 30–51; KANDERT, Josef: Výpomoc při jarních pracích. *Český lid* 56, 1969, č. 4, s. 211–215.

56 Oslabovanie sociálnych vzťahov v ostatných desaťročiach v rámci vidieka je síce možné označiť za všeobecný trend, avšak u niektorých skupín obyvateľov rurálneho prostredia môže v dôsledku nepriaznivých ekonomických a sociálnych podmienok naopak dochádzať k posilňovaniu sociálnych vzťahov. Podrobne pozri ROCHOVSKÁ, Alena – MAJO, Juraj – KÁČEROVÁ, Marcela: Súčasná realita vzťahov na slovenskom vidieku: Vidiecke komunity v ohrození alebo ako kapitalizmus pretvára sociálne vzťahy na dedine. In: Chorvát, Tomáš (ed.): *Miestne komunity 3. Odrasť spoločenského vývoja po roku 1918 na charaktere a štruktúre miestnych komunit na Slovensku*. Banská Bystrica: Centrum vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 2014, s. 39–55.

57 Napríklad ŠVECOVÁ, Soňa: Lazy a lazniční. In: Botík, Ján (ed.): *Hont: Tradície ľudovej kultúry*. Martin: Osveta, 1988, s. 392–425.

a nákladným formám vzájomnej výpomoci a dlhodobej spolupráci, no nemožno predpokladať, že len samotný kontext dedinského roľníckeho prostredia nevyhnutne speje k vysokej miere spolupráce a ochote vypomáhať.⁵⁸ Jedným zo spôsobov overenia týchto predpokladov je vykonanie dlhodobého etnografického výskumu.

Kooperácia medzi susedmi

Podľa Škovierovej slovenskí etnológovia považujú susedstvo, spoločne s rodinou a príbuzenstvom, za jednu z najtypickejších inštitúcií slovenského rurálneho prostredia.⁵⁹ V exaktnom zmysle slova respondenti považujú všetkých jedincov vlastníacich nehnuteľnosť v blízkosti ich nehnuteľností za susedov.⁶⁰ Blízkosť vlastných nehnuteľností ešte nevypovedá o udržiavaní kooperačných vzťahov. Priestorová forma susedstva tiež nemusí vyústiť v spoločenskú formu susedstva. V prípade susedstva je dôležité, o kom respondenti hovoria, že sa s ním *susedujú*, alebo *rodinujú*. V nasledujúcom výroku Simona hovorí o tom, ako vníma susedstvo a susedov:

„My si tu hovoríme susedia všetci, aj čo sme na opačnej strane, ale aj to sú susedia [smiech]. Keď sa stretneme aj to: ‚Vitaj sused‘. My keď tu pri sebe nemáme chalupu, tak najbližší susedia aj o pol kilometra ďalej, tak my sa susedujeme aj s nimi a vyše. Že sa stretávame a chodíme a tak. On keď čosi potrebuje, tak príde k nám, my keď čosi potrebujeme, tak ideme tam. Také normálne.“⁶¹

Spolupráca so susedmi prebiehala najmä formou priamej reciprocity. Respondenti ju označujú ako „susedská výpomoc“. Najčastejšie má podobu požičiavania potravín, predmetov každodennej potreby, pomoci pri vykonávaní rôznych manuálnych prác, pomoci pri strážení detí. Respondenti nekalkulujú, koľko zdrojov kooperáciou získajú a koľko stratia, avšak uvedomujú si jej vzájomnú výhodnosť či nevýhodnosť. V mnohých prípadoch na výhodnosť a nevýhodnosť explicitne upozorňujú. Napríklad respondentka Andrea hovorí, že k jej dcére si chodí suseda požičiavať

58 HULÍN, Martin: Sociálne a psychologické aspekty kooperácie v agrárnych spoločenstvách vo Vojvodine (Srbsko). *Slovenský národopis* 63, 2015, č. 1, s. 26.

59 ŠKOVIEROVÁ, Zita: Susedské skupiny a susedské vzťahy na slovenskej dedine v 20. storočí. *Studia Academica Slovaca* 30, 2001, s. 270.

60 Podrobne k problematike susedských vzťahov v rurálnom prostredí na Slovensku pozri napríklad BOTÍKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997; KANDERT, Josef: Spoločenské vzťahy. In: Botík, Ján (eds.): *Hont: Tradície ľudovej kultúry*. Martin: Osveta, 1988, s. 426–467; ŠKOVIEROVÁ, Zita: Contemporary neighbourly relations and their traditional expression in Slovakia. *Ethnologia Slavica* 20, 1988, s. 49–61; ŠKOVIEROVÁ, Zita: Súčasné funkcie susedských skupín. *Slovenský národopis* 38, 1990, č. 1–2, s. 184–190.

61 Respondentka je narodená v roku 1961 a deklaruje rímskokatolícke vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

neustále v nedeľu vajička.⁶² Jej dcéra si podľa nej od susedy potraviny nepožičiava. Domnievam sa, že respondentka reaguje na porušenie normy, vzťahujúcej sa ku kooperácii – kooperácia medzi susedmi by mala mať z dlhodobého hľadiska vzájomne výhodný charakter. Porušenie susedskej normy je reflektované negatívne a je možné predpokladať, že v zmysle princípu nepriamej reciprocity ovplyvňuje reputácia jednotlivca a jeho rodiny.

Absenciu susedov, teda kooperatívnych vzťahov so susedmi, vníma väčšina respondentov negatívne. Napríklad respondentka Jana žije spoločne s manželom a štyrmi deťmi na periférii centrálnej časti obce – približne tri kilometre od centra. Z jednej strany sa nachádzajúci susediaci dom je neobývaný. Na druhej strane sa nachádza obývaný dom. Ako však hovorí respondentka, s tými susedmi sa: „*Nestýkame aj keď, poznáme sa od malička [...] nestýkame sa [...] sme tu tak na samote*“ – [pri konci dediny centrálnej časti a bez susedov, s ktorými udržujeme kooperačné vzťahy – poznámka autora].⁶³ Janin výrok vypovedá tiež o tom, že priestorová forma susedstva nemôže byť stotožňovaná so spoločenskou formou susedstva.

Keďže som v obci vykonával dlhodobý etnografický výskum, mal som možnosť nielen vykonať interview so susedmi respondentov, ale aj pozorovať interakcie respondentov so susedmi, o ktorých hovorili. Bol som prítomný pri viacerých kooperačných aktoch – pomoc pri rezaní a sekaní dreva, požičiavanie drobného náradia, potravín atď. Respondent Miroslav opísal povahu susedských vzťahov nasledovne:

„*Dobré vzťahy máme so susedmi. Sme stavali naraz chalupu [celoštátna výstavba rodinných domov v osemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia – poznámka autora]. Sme si tak pomáhali a pomáhame. Aj teraz máme ozaj dobré.*“⁶⁴

Domy Miroslava a jeho suseda sú od seba vzdialené približne desať metrov. Miroslavovo deklarovanie kooperatívnych vzťahov som mal možnosť overiť prostredníctvom zúčastneného pozorovania. Počas terénneho výskumu som bol opakovane svedkom kooperácie Miroslava (a členov jeho rodiny žijúcich v tom istom dome) a jeho suseda (a členov jeho rodiny žijúcich v tom istom dome). Kooperácia medzi susedmi prebiehala a prebieha najčastejšie formou priamej a nepriamej reciprocity. Dôležitosť dobrých vzťahov so susedmi zdôrazňovali najmä respondenti, ktorí prežili časť svojho života v kopaničiarskych osadách. Aj keď viacerí Miroslavových blízkych a vzdialených rodinných príslušníkov doposiaľ žije v obci, neobmedzuje kooperáciu na príbuzných. Tak ako pri ostatných respondentoch, výber partnera v spolupráci je závislý aj od charakteru výpomoci.

62 Respondentka je narodená v roku 1938 a deklaruje rímskokatolícke vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

63 Respondentka je narodená v roku 1973 a deklaruje rímskokatolícke vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

64 Respondent je narodený v roku 1961 a deklaruje nepraktizujúce rímskokatolícke vierovyznanie. Rozhovor bol vykonaný autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

Partneri v kooperácii si často menia medzi sebou potraviny, ktorých jeden z nich má dostatok či nadbytok a druhý nedostatok alebo poskytujú služby, v ktorých sú zruční. Tento princíp charakterizuje značnú časť interakcií medzi jednotlivcami a rodinami. Napríklad respondentka Natália pred tým, ako poberala starobný dôchodok, pracovala ako krajčírka. V súčasnosti vykonáva krajčírskú prácu pre viacerých príbuzných, susedov a priateľov z obce. Jedným z jej partnerov v kooperácii je druhá respondentka Jozefína, pre ktorú vykonáva krajčírskú prácu:⁶⁵

„Ja som jej ušila a ona mi zafarbila za to vlasy. Vie to robiť, tak sa vyrovnáme. Pre mňa je to viac, ako keby mi zaplatí. Aj jej za farbenie dávajú napríklad vajíčka, lebo oni bývajú v bytovke a nemajú sličky. Prv aj pre firmy som šila, teraz už len pre známych a rodinu. To len taká výpomoc. Už vidím, že keď je bunda na zips a vidím, že príde kamarátka, že prosím ťa, už má novú bundu a vidím. Príde: vymenila by si mi tento zips? Takto vieš. Niektu známy, z rodiny. Potom donesú vajíčka alebo čo. Niekedy aj keď čo piekli zákusky. Ja som nemala kedy vypekať, keď som šila. Tak len chlapec prišiel, zazvonil a krabičku, že toto ti mama posielal. Že teda som jej už ušila sukňu a tak. Také to bolo. Peniaze nechcem brať. Oni by aj dali ,čo nemôžeš to zadarmo robiť“, ale tak hovorím, že už vedia, že nechovám sličky, ak dajú dvadsať vajec. Nemusím kupovať. Takže takto si tu pomáhame. To v meste takto nie. To pravdaže nie. Tu ľudia sa aj zaujímajú vie, že kto si, sa prihovoria a pýtajú sa.“⁶⁶

Kooperácia medzi susedmi nie je dôležitá len z hľadiska získavania potrebných potravín, vypožičania strojov a náradia potrebného napríklad pre poľnohospodársku prácu. Dôležitým aspektom je aspekt socializačný. Kooperáciu často sprevádzalo aj stretávanie sa susedov či pohostenie po vykonaní práce. Pri týchto stretnutiach dochádza k neustálemu obnovovaniu a utvrdzovaniu sociálnych vzťahov a teda budovania dôvery. Dôležitým momentom je taktiež výmena strategických informácií o ostatných obyvateľoch obce – informácií zvyšujúcich a znižujúcich reputáciu, informácií o porušovaní noriem a dodržiavaní noriem, informácií o vytváraní nových koalícií a spojeníctiev. Tieto informácie sú dôležité z hľadiska fungovania

65 Respondentka Natália je narodená v roku 1948 a deklaruje evanjelické vierovyznanie. Respondentka Jozefína je narodená v roku 1947 a deklaruje rímskokatolícke vierovyznanie. Rozhovory boli vykonané autorom. Zdroj: súkromný archív autora.

66 Ako je zjavné z uvedeného príkladu, tendencia preferovať pri kooperácii príslušníkov rovnakého vierovyznania je závislá od množstva faktorov a nie je imperatívom. Obe respondentky odmietnutie pomoci niekomu z dôvodu náboženského vierovyznania považujú za neprípustné a nesprávne. V súčasnosti aj v minulosti dochádzalo ku spolupráci medzi príslušníkmi rozdielneho vierovyznania. Ďalej sa v texte tejto problematike venovať nebudem z dôvodu obmedzeného rozsahu. Blížšie UHRIN, Michal: *Kooperácia a náboženstvo v rurálnom prostredí na Slovensku*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2020, ako aj UHRIN, Michal: Výber manželského partnera v nábožensky zmiešanej obci na Slovensku. *Studia Academica Slovaca* 51, 2022, s. 95–113; BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Religiozita a medzikonfesné vzťahy v lokálnom spoločenstve*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2004.

mechanizmu nepriamej reciprocity.⁶⁷ Ak sa aj respondenti so susedom *nesusedujú* či *nerodínajú*, zhodujú sa na tom, že neposkytnúť pomoc či už počas bežných dní a obzvlášť počas krízových situácií je vnímané ako porušenie normy vzťahujúcej sa ku kooperácii. Ako zdôraznil aj Kandert, v rámci dediny totiž každý vie, čo môže očakávať a od koho. V prípade riešenia každodenných, ako aj krízových situácií, majú jednotlivci a rodiny svoje preferované kooperačné, informačné, susedské, príbuzenské a mnohé ďalšie siete.⁶⁸

Záver

V texte som analyzoval vybrané typy kooperácie, pričom som upriamil pozornosť na konkrétne mechanizmy (príbuzenstvo, priama a nepriama reciprocita, reputácia) podporujúce ich fungovanie v konkrétnej lokalite. Podľa teórie príbuzenského výberu by ľudia mali nielen v prípade nákladnej kooperácie preferovať príbuzných. Evolučný prístup nepostuluje kooperáciu a spoluprácu výhradne s príbuznými. Hovorí skôr o preferencii pre kooperáciu a spoluprácu s príbuznými v určitých situáciách a za určitých podmienok (napríklad výchova potomkov či činnosti vo všeobecnosti reflektované ako nákladné). Tieto preferencie sa objavovali nielen vo výrokoch respondentov, ale boli zaznamenané aj prostredníctvom zúčastneného pozorovania. Z analýzy dát však vyplýva, že ľudia neobmedzujú kooperáciu na blízkych či vzdialených príbuzných. Výber partnera na kooperáciu je závislý od mnohých faktorov, pričom stupeň príbuznosti je len jedným z nich. Ekonomické, ekologické, kultúrne a sociálne faktory ovplyvňujú formy kooperácie a preto sú dôležité pre vysvetlenie, kedy si príbuzní určitej skupiny navzájom pomáhajú, v ktorých doménach spolupracujú a ako sa pri spolupráci organizujú.

Charakter kooperácie v lokalite je ovplyvnený sociálnymi a kultúrnymi, historickými a ekonomickými faktormi, ako aj faktormi ekologickými (napríklad kvalita a bonita pôdy, podnebie, vlhkosť, zrážky) a formou obživy. Podobu kooperácie v lokalite výrazne ovplyvňujú aj vzdialenosť obydlija od centra obce a kopaničiarsky charakter osídlenia. Tieto faktory formujú spoluprácu, ako aj normy, ktoré sa k nej vzťahujú. Najčastejšie sa napríklad pomoc pri poľných prácach opätovala formou odrábania, ktorá fungovala na princípoch priamej reciprocity, nepriamej reciprocity a vzájomnej prospešnosti. Prijíť pomoc pri poľnohospodárskych prácach a následne

67 V texte som z dôvodu obmedzeného rozsahu nevenoval pozornosť zabíjaniu ošípaných, sociálnym a kultúrnym javom, ktoré sa s nimi spájajú. Vo vzťahu ku nepriamej reciprocite a reputácii majú zabíjačky dôležité postavenie. Podrobne UHRIN, Michal: Zabíjačky – tradičné spoločenské príležitosti vo vidieckom prostredí. *Studia Academica Slovaca* 50, 2021, s. 267–285, ako aj UHRIN, Michal: *Kooperácia a náboženstvo v rurálnom prostredí na Slovensku*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2020.

68 KANDERT, Josef: *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum, 2004, s. 98.

ju oplatiť v súlade s lokálnymi sociálnymi normami, ovplyvňuje reputácia jednotlivca a jeho príbuzných. Získanie pozitívnej reputácie môže následne napomáhať získať partnerov v kooperácii, ako aj zvyšuje šancu, že jednotlivec bude vybraný ako partner na spoluprácu.

Ako ukázal etnografický výskum, v prípade dlhodobej kooperácie s tými istými jedincami, či s rôznymi jedincami, ktorí sú však členmi tej istej skupiny, nemožno jej charakter obmedziť na striktnú reciprocitu v zmysle ja pomôžem tebe, ty mne, ja tebe, ty mne *ad infinitum*. Respondenti vnímajú reciprocitu a vzájomnú spoluprácu skôr v dlhodobom horizonte. V dlhodobom horizonte hodnotia aj výhodnosť kooperatívnych vzťahov s inými jednotlivcami. Respondenti deklarujú spoluprácu ako s príbuznými, tak s nepríbuznými jednotlivcami. Hovoria tiež o kooperácii s príslušníkmi rovnakého aj rôzneho vierovyznania. Na každodennej báze spolupracujú s mnohými ďalšími obyvateľmi lokality, ako aj s príbuznými, ktorí žijú mimo lokality výskumu.

Problematika kooperácie a príbuzenstva patrí ku klasickým výskumným problémom slovenskej a českej etnológie, ako aj anglosaskej antropológie. Ako som sa snažil ukázať v texte, dlhodobý etnografický výskum je v tomto procese poznávania užitočným nástrojom na opísanie a vysvetlenie rozmanitých nuáns a foriem kooperácie, ako aj príslušných mechanizmov zabezpečujúcich ich efektívne fungovanie.

Literatúra

- AXELROD, Robert: *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books, 1984.
- BAUMARD, Nicolas – BOYER, Pascal – SPERBER, Dan: Evolution of fairness: cultural variability. *Science* 329, 2010, č. 5990, s. 388–390.
- BAUMARD, Nicolas: Punishment is not a group adaptation: Humans punish to restore fairness rather than to support group cooperation. *Mind and Society* 10, 2011, č. 1, s. 1–26.
- BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Religiozita a medzikonfesionálne vzťahy v lokálnom spoločenstve*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2004.
- BOTÍKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter: Culture and the evolution of human cooperation. *Phil. Trans. R. Soc. B* 364, 2009, č. 1533, s. 3281–3288.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter: *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- BUSS, David: *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. London: Pearson, 2008.
- DUNBAR, I. M. Robin: Cooperation and competition. In: Wilson, A. Robin – Keil, C. Frank (eds.): *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. Cambridge, Massachusetts London, England: The MIT Press, 1999, s. 201–202.

- HAMILTON, D. William: The genetical evolution of social behaviour. *Journal of Theoretical Biology* 7, 1964, č. 1, s. 1–52.
- HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie: *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- HENRICH, Joseph: *The Secret of Our Success: How culture is driving human evolution, domesticating our species, and making us smart*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015.
- HULÍN, Martin: Sociálne a psychologické aspekty kooperácie v agrárnych spoločnostiach vo Vojvodine (Srbsko). *Slovenský národopis* 63, 2015, č. 1, s. 25–40.
- CHUDEK, Maciej – HENRICH, Joseph: Culture-gene coevolution, norm-psychology and the emergence of human prosociality. *Trends in Cognitive Sciences*, 15, 2011, č. 5, s. 218–226.
- JANTO, Juraj: *Salašný chov v Detve a na Slovensku*. Muzeológia a kultúrne dedičstvo 4, 2016, č. 2, s. 95–106.
- JONES, Doug: The generative psychology of kinship: Part 1. Cognitive universals and evolutionary psychology. *Evolution and Human Behavior* 24, 2003, č. 4, s. 303–319.
- JONES, Doug: The generative psychology of kinship: Part 2. Generating variation from universal building blocks with Optimality Theory. *Evolution and Human Behavior* 24, 2003, č. 5, s. 320–350.
- KANDERT, Josef: Výpomoc při jarních pracích. *Český lid* 56, 1969, č. 4, s. 211–215.
- KANDERT, Josef: Spoločenské vzťahy. In: Botik, Ján (ed.): *Hont: Tradície ľudovej kultúry*. Martin: Osveta, 1988, s. 426–467.
- KANDERT, Josef: *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum, 2004.
- KAPPELER, M. Peter – van SCHAİK, P. Carel (eds.): *Cooperation in Primates and Humans: Mechanism and Evolution*. Berlin: Springer-Verlag, 2006.
- KREAGER, Philip: Darwin and Lotka: Two Concepts of Population. *Demographic Research* 24, 2009, č. 16, s. 469–502.
- KUKUČA, Jaroslav: *Osídlenie Bošáckych kopianíc*. Brno: Tribun, 2016.
- LANG, Martin: Náboženství a prosocialita v evoluční perspektivě: Základní mechanismy lidského sociálního chování. *Pantheon* 9, 2014, č. 1, s. 167–187.
- MAUSS, Marcell: *Esej o daru*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999.
- McNAMARA, A. Rita – HENRICH, Joseph: Kin and Kinship Psychology both influence cooperative coordination in Yasawa, Fiji. *Evolution and Human Behavior* 38, 2016, č. 2, s. 197–207.
- MLYNKA, Ladislav: *Remeslo a status remeselníka v lokálnom spoločenstve. Remeselník vo vidieckom prostredí*. Bratislava: Stimul, 2004.
- MLYNKA, Ladislav: Spoločenské postavenie mlynárov na južnom Slovensku. *Etnologické rozpravy* 1, 1994, č. 1, s. 53–58.

- MURPHY, F. Robert: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2012.
- OCHODNICKÝ, Dušan – DZURÁK, Peter: *Bošácka dolina*. Bošáca: Obecný úrad a Miestny odbor Matice slovenskej v Bošáci, 1994.
- PODOLÁK, Ján: *Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku*. Bratislava: ASCO, 2008.
- PRANDA, Adam (ed.): *Spôsob života družstevnej dediny*. Bratislava: Veda, 1986.
- RIDLEY, Matt: *Původ ctnosti: O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Portál, 2015.
- RICHERSON, J. Peter – CHRISTIANSES, H. Morton (eds.): *Cultural Evolution: Society, Technology, Language and Religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- ROCHOVSKÁ, Alena – MAJO, Juraj – KÁČEROVÁ, Marcela: *Súčasná realita vzťahov na slovenskom vidieku: Vidiecke komunity v ohrození alebo ako kapitalizmus pretvára sociálne vzťahy na dedine*. In: Chorvát, Tomáš (ed.): *Miestne komunity 3. Odras spoločenského vývoja po roku 1918 na charaktere a štruktúre miestnych komunit na Slovensku*. Banská Bystrica: Centrum vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 2014, s. 39–55.
- SAHLINS, Marshal: *Stone Age Economics*. New York: Aldine de Gruyter, Hawthorne, 1966.
- SKUPNIK, Jaroslav: *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010.
- SLAVKOVSKÝ, Peter: *Rolník a jeho práca*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1988.
- SLAVKOVSKÝ, Peter: *Tradičná agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1998.
- SLAVKOVSKÝ, Peter: *Agrárna kultúra Slovenska – premeny v čase*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2002.
- SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2009.
- SLAVKOVSKÝ, Peter: *Slovenská etnografia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2013.
- SPERBER, Dan – HIRSCHFELD, Lawrence: *Culture, cognition and evolution*. In: Wolson, A. Robin – Keil, C. Frank (eds.): *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. Cambridge, Massachusetts London, England: The MIT Press, 1999, s. cxi-cxxxii.
- SPRADLEY, James: *Participant observation*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1980.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita: *Contemporary neighbourly relations and their traditional expression in Slovakia*. *Ethnologia Slavica* 20, 1988, č. 1, s. 49–61.

- ŠKOVIEROVÁ, Zita: Súčasné funkcie susedských skupín. *Slovenský národopis* 38, 1990, č. 1–2, s. 184–190.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita: Kooperácia v dedinskom spoločenstve. *Slovenský národopis* 41, 1993, č. 1, s. 259–270.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita: Kooperácia v dedinskom spoločenstve. (Problémy terminológie a systemizácie.). *Slovenský národopis* 41, 1993, č. 1, s. 30–51.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita: Kooperácia a spolužitie v etnicky zmiešanom dedinskom spoločenstve. *Etnologické rozpravy* 1, 1994, č. 1, s. 68–72.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita: Vzájomná výpomoc, dobročinnosť a ich morálne a sociálne súvislosti. In: Jakubíková, Kornélia (ed.): *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1999, s. 70–78.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita: Susedské skupiny a susedské vzťahy na slovenskej dedine v 20. storočí. *Studia Academica Slovaca* 30, 2001, č. 1, s. 270–282.
- ŠVECOVÁ, Soňa: Lazy a lazníci. In: Botík, Ján (ed.): *Hont: Tradície ľudovej kultúry*. Martin: Osveta, 1988, s. 392–425.
- TRIVERS, L. Robert: The evolution of reciprocal altruisms. *Quarterly Review of Biology* 46, 1971, č. 1, s. 34–57.
- UHRIN, Michal: *Kooperácia a náboženstvo v rurálnom prostredí na Slovensku*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského, 2020.
- UHRIN, Michal: Zabíjačky – tradičné spoločenské príležitosti vo vidieckom prostredí. *Studia Academica Slovaca* 50, 2021, č. 1, s. 267–285.
- UHRIN, Michal: Výber manželského partnera v nábožensky zmiešanej obci na Slovensku. *Studia Academica Slovaca* 51, 2022, s. 95–113.
- URBANCOVÁ, Viera: *Slovenská etnografia v 19. storočí*. Martin: Matica slovenská, 1987.
- WESTBROOK, A. David: *Navigators of the Contemporary: Why Ethnography Matters*. Chicago: University of Chicago Press, 2008.

Respondenti (zdroj: súkromný archív autora)

- Respondentka Petra (nar. 1933), evanjelické vierovyznanie.
- Respondentka Silvia (nar. 1941), evanjelické vierovyznanie.
- Respondentka Radoslava (nar. 1933), rímskokatolícke vierovyznanie.
- Respondent Anton (nar. 1950), evanjelické vierovyznanie.
- Respondentka Jana (nar. 1973), rímskokatolícke vierovyznanie.
- Respondentka Andrea (nar. 1938), rímskokatolícke vierovyznanie.
- Respondentka Simona (nar. 1961), rímskokatolícke vierovyznanie.
- Respondent Miroslav (nar. 1961), nepraktizujúce rímskokatolícke vierovyznanie.
- Respondentka Jozefína (nar. 1947), rímskokatolícke vierovyznanie.
- Respondentka Natália (nar. 1948), evanjelické vierovyznanie.

Summary

Cooperation, Relatives, and Neighbours in the Current Rural Environment in Slovakia

The cooperation and prosociality are among traditional research issues in many scholarly disciplines, whereby they also have received attention in ethnology. In the text I address the complex relationship between forms of cooperation and kinship. My aim is to analyse particular types of cooperation recorded during ethnographic research and to show what mechanisms support its effective functioning. When resolving this research issue I apply the theoretical perspective of evolutionary anthropology, which is a powerful tool to explain how universal characteristics, such as cooperation, manifest themselves in different social and cultural contexts. The treatise is based on empirical data collected during ethnographic research in a rural setting in western Slovakia. Long-term ethnographic research based on the method of ethnographic interviewing and participant observation makes it possible to describe and analyse all the nuances of cooperation in a particular locality. The village in which the research took place is located in the White Carpathians near the border with the Czech Republic, and it features a scattered settlement. The treatise analyses specific mechanisms supporting the functioning and maintenance of cooperation in the locality: kinship, reciprocity (direct and indirect) and reputation. As resulting from the data analysis, the people do not limit cooperation to close or distant relatives. The choice of a cooperation partner depends on many factors, with the degree of kinship being only one of them.

Key words

Kinship – relatives – cooperation – reciprocity – reputation – ethnographic research

Religious Objects in František Řehoř's Ethnographic Collection: An Analysis of Wooden Works of the Byzantine Rite

Oleh Bolyuk, Doctor of Arts

Senior Research Fellow, Department of Folk Art, Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine, 15 Svobody Avenue, Lviv, 79000, UKRAINE
oleh.bolyuk@gmail.com.

Mgr. Jan Pohunek, Ph.D.

National Museum, Historical Museum, Ethnographic Department, Kinského zahrada 97, 150 00 Prague 5, CZECH REPUBLIC
jan.pohunek@nm.cz

Introduction

The process of modern globalization in the world and the digital technologies that facilitate the creation of powerful electronic databases in any field of activity, including that of museums, allow us to delve deeper into the attribution of unique artifacts.¹ Such a large-scale process for the unification of human knowledge contributes to the accounting, preservation, and promotion of cultural heritage in accordance with the new reality of the digital age. Electronic registers and new approaches in museum studies have affected most museums, including those specializing in ethnography, where one of the main tasks is to preserve examples of traditional and authentic features of a particular culture. One prominent museum that has actively participated in increasing this digital heritage is the National Museum in Prague. Among this institution's many unique collections is one of specific interest; a little-known collection of the nineteenth-century Ukrainian artifacts, which had previously belonged to the Náprstek Museum, is now located in the National Museum's Department of

1 BOLYUK, Oleh: Kolekcjoner vs muzejnyk? (na przykłady zbyral'nyctva narodnoho vbrannya). *Narodoznavchi zoshyty* 1 (145), 2019, pp. 168–178. doi: <https://doi.org/10.15407/nz2019.01.168>; BOLYUK, Oleh: Tvory ukrajyns'koho narodnoho mystectva u Prazi: zvyazok tr'oh stolit'. *Zbirnyk naukovykh statej "Mystectvo. Kul'tura. Osvita"*. *Vyp. 1*. Ivano-Frankivs'k: Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylia Stefanyka, 2019, pp. 19–23. [2021-11-04] Available from: <https://art.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/9/2020/01/Zbirnyk-1-2019.pdf>; BOLYUK, Oleh: Problemy atrybuciyi tvoriv uzhytkovoho mystectva (na przykłady zbirky Muzeju ukrajyns'koyi kul'tury u Svydnyku). In: *Mystec'ka kul'tura: istoriya, teoriya, metodolohiya: tezy dopovidej VIII Mizhnarodnoyi naukovoï konferenciyi*. (Lviv, 20 lystopada 2020 r.). Lviv: LNB im. V. Stefanyka, 2020, pp. 5–7.

Ethnography. A certain portion of this collection was created by a prominent Czech, František Řehoř (1857–1899). After a preliminary acquaintance with the collection and the initial stage of classifying the artifacts by a Ukrainian-Czech research group, some of these items were selected for the exhibition “Old Ukraine of František Řehoř”.² The exhibition was successfully held from October 5, 2019, to April 18, 2020, in the former Kinsky Summerhouse in Prague.³

The State of Research

During the study of Řehoř's collection and other Ukrainian artifacts preserved in the National Museum in Prague, theoretical scientific methods were implemented; particularly, experimental-theoretical research methods (primarily empirical and comparative typological approaches with necessary historical-comparison), methods of analogy, and systemic analysis.⁴

Until recently, the exact number of items in the collection had not been known, but there were certainly more than 1,200 artifacts that Řehoř had personally collected or obtained from prominent Ukrainian figures, including Volodymyr Shukhevych, Olga Kobylanska, Hermína Ozarkevych and Natalia Kobrynska.⁵ However, after the recent preliminary classification of the artifacts, the number now exceeds 2,500. Řehoř's research endeavors included photographs and glass negatives, as well as photographs purchased by him from famous Galician photographers of the time. The total number of these images was, according to previous researchers, 553.⁶ However, Daniela Záveská and Helena Medřická, employees of the Ethnographic Museum of

2 MEDŘICKÁ, Helena – ZÁVESKÁ, Daniela – BLECHOVÁ, Kristýna – BOLJUK, Oleh – FEDORČUK, Olena: *Stará Ukrajina Františka Řehoře*. Praha: Národní museum, 2019.

3 FEDORCHUK, Olena. Vidkrylasya vystavka “Stara Ukrajina Frantisheka Rzhedorzha”. *Narodoznavchi zoshyty* 6 (150), 2019, pp. 1738–1740. [2020-02-01]. Available from: <http://nz.lviv.ua/archiv/2019-6/40.pdf>; Národní muzeum. *Stará Ukrajina Františka Řehoře*, 2019. [2021-11-04] Available from: <https://www.nm.cz/historicke-muzeum/stara-ukrajinafrantiska-rehore>

4 BOLYUK, Oleh: Teoretychnyj instrumentarij piznannya fenomenu cerkovnoho hudozhn'oho dereva: do pytannya osnovnyh ponyat'. *Narodoznavchi zoshyty* 1 (139), 2018, pp. 138–149. [2021-11-04] Available from: <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2018-1/19.pdf>

5 FEDORCHUK, Olena. Nevidomyj plast etnografichnoyi kolekciji Frantisheka Rzhedorzha (do pytannya zbirkky Herminy Ozarkevych). In: Shvec, Alla (Ed.): *Dala nam Chehiya cholovika z zolotym sercem: Frantishek Rzhedorzh u paradihmi ukrajyns'ko-ches'kyh kul'turnyh vzyemnyh*. L'viv: Halych-Pres, 2017, pp. 94–104.

6 VALASHKOVA, Nadya: Frantishek Rzhedorzh ta joho kolekcija svitlyn z Halychyny. *Ukrayins'kyj zhurna*, 4, 2007, pp. 28–29; VLASENKO OI'ha – TKACHUK, O.: Frantishek Rzhedorzh ta joho kolekcija svitlyn z Halychyny. In: Berezyuk O., Vlasenko O. (Eds.). *Chehy na Volyni: istoriya ta suchasnist': zbirnyk naukovykh prac'*. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014, pp. 126–131; KRIL', Myhajlo: [Review]: Valášková N. FRANTIŠEK ŘEHOŘ (1857–1899) A JEHO ETNOGRAFICKÁ ČINNOST (S ukázkami článku F. Řehoře z Haliče). Praha, 1999. 167 s.+ 15 Il. *Problemy slov'yanoznavstva* 53, 2002, p. 207.

the National Museum in Prague, have published new results of their research on the photographic heritage of Řehoř with more specific data and information.⁷

Applied art collections, which are stored in both the Ethnographic Museum, a branch of the National Museum in Prague, and in the National Museum Depository in Terezín, represent the Ukrainian culture of the eighteenth and nineteenth centuries. The collection was first exhibited in the Náprstek Museum in the last decades of the nineteenth and early twentieth centuries.

In 1925, after the death of Řehoř and the owners of the collection, illustrations of various artifacts were published in S. Makovsky's anthology "*Folk Art of Subcarpathian Russia*", i.e., Transcarpathia.⁸ The album presented artistic works composed of wood, brass, horn, ceramics, weaving, embroidery, and clothing components. These illustrations included a significant number of items depicting the life of the Hutsuls and the Boyks (Verkhovynians), the inhabitants of the Transcarpathian plains. Makovsky also included eleven illustrations depicting exhibits from the Prague Ethnographic Museum, where they had been transferred from the reorganized Náprstek Museum where Řehoř and his associates had worked from the late 1870s through the late 1890s. Surprisingly, Makovsky's anthology, dedicated to the folk art of Transcarpathia, also illustrated artifacts created by masters from the Galician Hutsul region. They were included in the anthology due to a cursory but accurate analysis of local features of Hutsul works of art on both slopes of the Carpathians. This is why the reprint of Makovsky's anthology, with a preface by M. Selivachov, was given a new, territorially generalized title "*Folk Art of the Carpathians*", instead of mentioning only Transcarpathia.⁹

Because Czech-Ukrainian relations had begun to stagnate at this time, it was not until 1954 that Mykhailo Molnar, a researcher of Řehoř's legacy, managed to organize a symposium dedicated to the 55th anniversary of Řehoř's death. Řehoř's ethnographic collection was also presented at the symposium. Unfortunately, it is not known which items were put on display.

The current stage of the study began with the announcement of a new Ukrainian-Czech research project, "*Collection of Works of Ukrainian Folk Art in the Repositories of the National Museum in Prague: Classification and Attribution*", introduced in a report by Oleh Bolyuk during the International Scientific Conference "*Czechia gave us a man with golden heart – to the 160th anniversary of the birth of František Řehoř*," in the conference hall of the Institute of Ethnology of the National Academy

7 ZÁVESKÁ, Daniela – MEDŘICKÁ, Helena: Doklady fotografické činnosti Františka Řehoře ve sbírkách Národního muzea. *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia* 74 (1–2), 2020, pp. 23–32. doi: <https://doi.org/10.37520/amnph.2020.003>.

8 MAKOVSKY, Sergey: Narodnoe ykusstvo Podkarpatskoj Rusy. Prague: Yzdatel'stvo Plamy, 1925.

9 SAVCHUK, Oleksandr (Ed.): Narodne mystectvo Karpat: al'bom. Harkiv: Vydavec' Oleksandr Savchuk, 2019, pp. 20–21, 24, 32–39.

of Sciences of Ukraine on October 12, 2017.¹⁰ The speech emphasized the value of active work and, specifically, the work of Řehoř in the 1880s and 1890s and his legacy for the twenty-first century. Now, thanks to the preserved heritage of Ukrainian folk art in the National Museum in Prague, one can learn about the little-known aspects of the material and spiritual culture of the Galicians and Bukovinians. Řehoř, despite his emotional fascination with Ukrainian art, collected material artifacts from the point of view of a foreigner brought up in a different ethnic environment.

Despite the considerable amount of literature about Řehoř, it should be noted that Ukrainian applied art has not yet been thoroughly studied. However, in the 1990s, Naďa Valášková studied the available information about the collection, compiling certain statistical results.¹¹ Eugene Topinka has also continued to study the Řehoř's legacy.¹² However, so far none of the scholars have conducted a thorough analysis of the individual artifacts, as they had other responsibilities because of the specific requirements of the research topics. Nevertheless, the low interest in the twentieth-century collection formed by Řehoř and the Náprstek Museum in 1879–1899 does not exclude it from the requirements of modern art history. Furthermore, there has been a growing need to study Ukrainian artifacts in the collections of the National Museum in Prague because of current public demand. Moreover, the persistent problems of museology, including the lack of e-catalogues, call for the preservation and promotion of the cultural heritage of various ethnic groups, and for the creation of a universal electronic database of museum collections.

With respect to these important issues, the cooperation between the authors of this article and the respective institutions has begun in earnest.

Presently, the artifacts from Řehoř's collection are now being identified and their respective inventory cards scrutinized. Comments in these documents indicate that all of the artifacts had been registered by 1889, i.e., that was the last year in the time allocation of the collections. There are generally no detailed descriptions in the available documentation, and the time and place of origin are mentioned only in some cases. Works of applied art by the Galician and Bukovinian Ukrainians were sorted out, representing various types of activities, and varied from household items to religious items.

10 BOLYUK, Oleh: Aktual'nist' ukraïyns'ko-ches'koho naukovo-doslidnoho proektu "Kolekciya tvoriv ukraïyns'koho narodnoho mystectva u fondoshovyshchah Nacional'noho muzeyu u Prazi: klasyfikaciya ta atrybuciya" In: Shvec, Alla (Ed.): *Dala nam Chehiya cholovika z zolotym sercem: František Rzhhehorzh u paradihmi ukraïyns'ko-ches'kyh kul'turnyh vzayemyn*. L'viv: Halych-Pres, 2017, pp. 105–111.

11 VALÁŠKOVÁ, Naďa: *František Řehoř (1857–1899) a jeho etnografická činnost (S ukázkami článků F. Řehoře z Haliče)*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 1999; VALÁŠKOVÁ, Naďa: Etnografické poznatky z Královéhradecka a češi v Haliči (z pozůstalosti Františka Řehoře). *Český lid* 87, 2000, pp. 155–168.

12 TOPINKA, Yevhen: *Zbirnyk statej ta dokumentiv do istoriyi ches'ko-halyc'kyh stosunkiv*. L'viv: Centr Yevropy, 2007.

Based on the preliminary statistical analysis, the items in the collection were classified according to their functional purpose, with six functional groups and twenty-three subgroups identified.¹³ However, the proposed classifications are not final, nor are they perfect, particularly due to the multifunctionality of some of the artifacts. For example, a wooden blessing (“hand”, “kissing”) cross was used by the priest during the Liturgy, but it was also used during worship services, including funerals, and the consecration of water at the Epiphany, etc.

Religious art works are of particular interest for researchers. They include examples of ecclesiastical art, including carpentry, which were intended for Ukrainian churches of the Eastern Byzantine Rite (Orthodox and Greek Catholic), and also as religious household items, which were used in the home for folk customs, calendar events and the ceremonial holidays cycle.¹⁴ The quantitatively fewer works of the Western Latin rite and Judaism should require special research.

Works of the East Byzantine Christian Rite

In the art-historical analysis of works from the East Byzantine Christian Rite, the entire collection of artifacts is grouped according to established categories: function, material, technique, and location. Řehoř’s collection does not yet have a well-defined classification of artifacts because the original documentation mainly uses ethnographic divisions, i.e., according to the purpose and area of origin, often without classification by material. In the context of our analytical review, it would be more expedient to follow a different sequence: material-function-technique-location, or the combinations of function-material, or material-technique, etc.

The studied collection contains numerous artifacts made of wood, originating from historic churches of Eastern Galicia. Every Ukrainian church, in addition to icons, has a large number of highly artistic objects created by master carvers. In the monographic study “*Wooden Sacred Artefacts (as based on Ukraine’s western regions)*” O. Bolyuk identified twelve typological groups and attributes of church art, which represent the various wooden items found in churches.¹⁵

One of the larger dated items in Řehoř’s collection is the icon of St. Nicholas of Myra in a kiot (icon case) from 1774 (H4-NS-1137). From the inventory card we know its origin: the village of Richka in the Kosiv district of the Ivano-Frankivsk region. Apparently, the icon was in the interior of the church of St. Basil the Great,

13 FEDORCHUK, Olena – BOLYUK, Oleh – POHUNEK, Jan – VALÁŠKOVÁ, Nad’ a: Lidová kultura Ukrajinců rakousko-uherské monarchie v etnografické sbírce Františka Řehoře z 80. a 90. let 19. století, *Český lid* 107, 2020, pp. 71–92. doi: <http://dx.doi.org/10.21104/CL.2020.1.04>.

14 Ibid., p. 80.

15 BOLYUK, Oleh: *Hudozhnye derevo u cerkvah (za materialamy zahidnyh oblastej Ukrainy)*. L’viv: Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy, 2020, pp. 241–290.

Fig. 1. *St. Nicholas of Myra*. H4-NS-1137.

the troparion of the saint, which suggests that the icon was a part of the altar iconostasis. In the Ukrainian Christian tradition of the Eastern Byzantine Rite, the icon of St. Nicholas was usually situated in the iconostasis on the left of the deacon's (northern) door in the sovereign row on the bottom tier. The names of the icon's donors are also known because of the inscription under the icon: "This image was made by God's servant Petro Myronyak and his wife Maria, A. D. 1774".

The kiot of the icon is also interesting. Its rectangular baguette frame is convex and intricately decorated with a "twisted cord" relief. Its twists are painted with alternating deep-blue and gold stripes, most likely painted in the nineteenth century. In the upper corners of the central field of the frame, there are two cherubim reliefs, although the face of one is damaged. (Fig. 1.)

The plasticity of the carving and its intricacy, particularly the gilding on levkas, suggest that the artifact comes from an important center of carpentry, either from the Hermitage of Manyava or from one of the monasteries subordinate to it. Obviously, in the archival materials of Řehoř, there should be at least some information about the discovery of the icon and the opportunity to buy it, since he was a very attentive person and carefully recorded comments about everything that was found. Unfortunately, at this point in the study of his heritage, no such evidence has been found.

built in the second half of the eighteenth century. Presently in Richka, there is a church of the same name, built in 1896, on the site of the previous church. Probably at that time, during the 1890s, when the older church was being dismantled, its furnishings were also removed, and the Czech ethnographer or his collectors took advantage of this opportunity and bought the icon of St. Nicholas of Myra for the Náprstek museum.

Unfortunately, no more detailed information about this artifact has been found in the memoirs of the Czech ethnographer. We can assume that the icon and its kiot were a part of the iconostasis or possibly a part of the side altar. On the entablature, the icon bears a gold-paint inscription on a deep blue background: "*The Righteousness of Faith and the Image of Meekness,*" the initial address in

Fig. 2. *Part of an iconostas.* H4-NS-1143a.

The collection also includes two fragments from the Prophets Tier of an iconostasis of unknown origin. The Prophets Tier is the highest tier of the altarpiece, which depicts the Major and Minor Prophets, ranking them according to their literary heritage and the significance of their prophecies.

The prophets' images (from the waist up) were placed in oval medallions in pairs, which was technologically convenient both for carving and mounting (H4-NS-1143a; H4-NS-1143b). Included are St. Haggai (?) and St. Zephaniah, along with St. Isaiah and St. Habakkuk. Among the Minor Prophets, there is a depiction of St. Isaiah. He is, however, together with St. Jeremiah, St. Ezekiel, and St. Daniel, revered as a major prophet. Presumably, the unknown icon-painter did not rank the prophets according to their traditional "status" division. (Fig. 2., Fig. 3.)

Fig. 3. *Part of an iconostas.* H4-NS-1143b.

The iconography of the prophets follows the tradition of Ukrainian iconostases; they are depicted at a three-quarter angle, holding an unfolded scroll with their names written on it. However, not all of the inscriptions can be read easily, as they are covered with paint, and the original writing is barely visible. For example, on the scrolls of St. Haggai (?), only a fragment of the inscription is readable: “Sty P...,” or “holy prophet”. On the scroll of St. Zephaniah, there is only “Holy Prophet Zep”, and on the scroll of St. Isaiah is written “The Holy Prophet Isaiah”, with a quote from a troparion saying, “Rejoice, Isaiah, the Maiden of God shall conceive”; on the scroll of St. Habakkuk is the inscription, “St. Prophet Habakkuk.”

The traditional liturgical colors in Christian art are azure blue as a symbol of heavenly patronage, crimson-red, interpreted as a symbol of earthly origin and rule, and gold, a symbol of holiness. In the analyzed icons, the colors of the himation contrast with the colors of the chiton, and the colors also alternate in the vestments of the saints: the red chiton of St. Haggai, the blue chitons of St. Zephaniah and St. Isaiah, and the red chiton of St. Habakkuk.

The crimson outer clothing of St. Haggai (?) resembles a monastic cloak called a pallium, and the iconography supports this assumption, as his head is covered with a hood, a symbol of God’s care. We do not know the iconography of St. Haggai depicted as a young, bearded, dark-haired man in a monastic robe. One of the earliest known mosaic depictions of St. Haggai is preserved in the Monastery of St. Catherine of Sinai and can be dated to 555–565. Here, and in other image sources, Haggai is depicted in a chiton and a himation either as a young man or as an old man, which confirms the unsettled iconography. Therefore, it is most likely an icon of another saint representing the Old Testament group of prophets. It may be an image of the prophet Elijah, who is characterized in the iconography as an adult man or an old man in a mantle. On the scroll, his name is painted in white by an apparently inexperienced and illiterate painter who did not understand the inscriptions. Comprehensive answers to these questions can be found after an x-ray examination.

The origin of these works has not been determined as of yet. They could be from a church in either the present-day Lviv region or from the Ivano-Frankivsk region, where František Řehoř actively researched at that time. At this stage of the study, the search for additional preserved parts of this iconostasis continues.

The object and ethnographic artifacts collected by Řehoř also include a precious fragment of the Royal Doors (H4-NS-1145) (Fig. 4.) This object is especially valuable for several reasons. It came to the collection of Náprstek Museum in the mid-nineteenth century, when the old Royal Doors were replaced. The inventory card of the museum states that it is a “Grille with a saint from an old church in Kolomyia.” It is not known exactly which “old church” in the town is meant, but it is quite possible that it is the ancient wooden church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary, which dates back to 1587 and which was rebuilt in the early

eighteenth century. The first date is confirmed by the latest field surveys of the main structural elements of the temple. However, researchers date the church to the end of the sixteenth century with reservation. Such caution in dating is associated with the destruction of Kolomyia by Tatar raids in 1589.¹⁶

As we know from historical information about church life in the Kolomyia region, the monastery of St. Arch. Michael was founded there in 1530, but after the settlement had been burned down in 1589, a new town of Kolomyia was established at a different location and the Monastery of the Annunciation was founded. In the mid-seventeenth century, it belonged to the Manyava hermitage.¹⁷ This important detail makes it possible to speculate that the Kolomyia church was decorated by local masters or monks from the Manyava monastery.

Another historical reference mentions that the present-day church was built by master Jacob of Sniatyn in 1709.¹⁸ In that century, the building was twice refurbished: in 1765 and at the end of the eighteenth century. It is quite possible that the Royal Doors of the altar partition, which is in the collections of the National Museum in Prague, were made during this time.

In 1845, there was a significant reconstruction of the Church of the Annunciation in Kolomyia. It was significantly expanded and transformed into a cross floor-plan, with a five-section space, covered by an octagonal top and topped by a dome. Since then, this Pokutian church has been included in the Hutsul-type of temple construction. The church was furnished by local master Ivan Ravyuk, a famous carpenter of many churches. Researchers of his work quote eighteen churches attributed to

Fig. 4. Part of the Royal gate. H4-NS-1145.

16 VERBYLENKO, Halyna: Kolomyia. In: Smolij Valerij (Ed.): *Encyklopediya istoriyi Ukrainy*: T. 4: Ka-Kom. Kyiv: Naukova dumka. [2021-11-04] Available from: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolomyia>

17 SLOBODYAN Vasyl': Do istoriyi cerkvy Blahovishhennya Pr. Bohorodyci v Kolomyi. *Visnyk Ukrzahidproektrestavracyi* 19, 2009, pp. 62–72.

18 VECHERS'KY, Viktor: *Blahovishhens'ka cerkva u Kolomyi. Velyka ukraïns'ka encyklopediya*. [2021-11-04] Available from: <https://vue.gov.ua/Благовіщенська церква у Коломії>.

Fig. 5. Altar partition from Kolomyia.

him. It is known that at that time, a four-tier iconostasis from the end of the eighteenth century was installed there, transferred either from the then non-existent, already-dismantled Kolomyia Church of the Epiphany or St. Arch. Michael, which was affiliated with the Church of the Annunciation.

Stylistically, the researchers characterize the altar partition as late Baroque or Rococo. On the icon of the Last Supper, there is the inscription “1800”, establishing the exact date. Icons of the upper tiers of the iconostasis from the nineteenth century were repainted by painter Teofil Kopystynsky. The columns flanking the paired icons of the Apostolic Order are decorated with delicately carved stylized grape shoots with grapes that evoke the vertical rhythm of the fruit.¹⁹ (Fig. 5.)

It is important to note that their design resembles the columns of the altar of St. Nicholas from Řehoř’s collection, as mentioned above. The only difference is the shape of the capital letters. Therefore, this similarity gives us reason to believe that the carpentry was made in a single period – the last third of the eighteenth century – and in one workshop.

At first glance, it is obvious that the iconostasis of the Church of the Annunciation is a prefabricated composition of the partition. It is probable that the icon of the God of Hosts on the central vertical axis of the iconostasis and the flanking “ears” (“wings”) with Rococo curls and elongated acanthus shoots, now framing the apostolic order, may have originally been on the side or at the altarpiece. Its style is different than that

19 Derev’yani hramy Ukrainy - Wooden Churches of Ukraine. Kolomyia. Blahovishhens’ka cerkva [2021-11-04] Available from: <https://derekhramy.livejournal.com/189621.html>

of the carving of the apostolic and festive tier of the partition. The lack of icons in the main row of the iconostasis is also interesting and this type of arrangement in the temple should require a separate and careful study.

The artifact itself is a fragment of the Royal Doors from the ancient church in Kolomyia. At this point of the study, we cannot say to which church, whether it is St. Michael's or the Epiphany, these Royal Doors originally belonged. Another very important feature of this work is the full-figure high relief image of the apostle and evangelist Mark, whose sculpture is attached to the acanthus shoots of the gate. (Fig. 6.)

This figure of Mark is depicted on a small scale (approximately 20 cm), which respects his established iconography: a short-bearded man with a high forehead, slightly balding, with hair curling around his neck. He is dressed in a bright red chiton and a dark blue himation; on the right, he holds an open book, in the pages of which the beginning of the Gospel is read, "The beginning of the Gospel about Jesus Christ, the Son of God; where..."²⁰ The base of the figurine indicates that it was not originally made to be mounted on the Royal Doors, at least not on those on which it is now mounted. This is indicated by the composition of an elongated acanthus leaf growing from a vase, and behind the figure, there is a prominent cartouche, which was apparently intended for the iconic image of another evangelist, or possibly the scene of the Annunciation.

The size of the high relief suggests that the figure of the evangelist Mark was part of the Church tabernacle, with all four evangelists situated in its corners. This compositional technique was used in churches in Eastern Galicia, especially during the nineteenth to early twentieth centuries. Most tabernacles of this type were made by masters of the "Ryznycia", or Sacristy Society in Sambor in the early twentieth century.

Another artifact that comes from the prophets row of the iconostasis, albeit from an unknown church, is the icon of St. Jonah in a teardrop-shaped cartouche (H4-NS-1144) surrounded by acanthus shoots. The work is carved on two boards connected by a vertical cleat. According to the stylistic features, the form of the cartouche and

Fig. 6. *Detail of St. Mark.* H4-NS-1145.

20 *The Bible*, Mark 1:1

Fig. 7. *Icon of prophet Jonah*. H4-NS-1144.

the interlaced acanthus sprouts belong to the Rococo period, which encompassed the second half of the eighteenth century. The image of the prophet Jonah is only from the waist up with a 3/4 turn of the face, with an expression of peace or even joy; acanthus shoots carved on levkas confirm the dating. The prophet is drawn with his usual attributes; in his right hand he holds a fish whose belly he had visited, and in his left hand an unfolded scroll with the partial inscription “Jonah, son of Amitatius”. (Fig. 7.)

Řehoř managed to collect several Ukrainian artifacts from altar partitions, including the figures of the Virgin Mary (H4-NS-1200) and John the Theologian (H4-NS-1199) (Fig. 8., Fig. 9.) from the composition of the Crucifixion (Golgotha) crowning the iconostasis from the now non-existent church of St. Basil the Great in the village of Richka in the Kosiv district of the region of Ivano-Frankivsk. These two figures are 61 cm high, and they can be dated to the last quarter of the eighteenth century. The icon of St. Nicholas in its icon case, mentioned above, came from the same temple.

It is important to note that these items were not monolithic, i.e., created from one piece of wood. They were prefabricated and consisted of several parts. The silhouette of each figure with a halo has a low relief. Rays of radiance are attached to the base of the halo along its perimeter, and in the center, there are faces that are carved with high relief. The figures of the Virgin Mary and John the Theologian date back to the last quarter of the eighteenth century.

The flat-relief figures with their bas-relief faces are endowed with peculiar features: delicate noses and rounded chins, small eyes and narrowly closed lips. The

Fig. 8. *Figure of Virgin Mary*. H4-NS-1200.

Fig. 9. *Figure of Ivan the Theologian*. H4-NS-1199.

full cheeks are disproportionate to the graceful phalanges of the fingers, thin legs and slender figures. Even the uniform draperies of the chitons, maphorions and himations visually emphasize the stout faces. This method of compositional accent resembles Gothic sculptures and, at the same time, calls for a search for analogies among folk figurative sculptures.

It is assumed that initially, the figures of the saints could have been created as silhouettes with low relief with their faces painted. Only later, probably due to the deteriorated layer of iconography, reliefs were carved which were applied to the picturesque faces. The difference between the oval of the face and the halo supports this hypothesis. If the master, according to the technological design, created the face separately from the entire figure, the configuration of the halo and the face would coincide.

We also rejected the idea that several masters participated in the making of the figures situated near the Crucifixion on the iconostasis from the church in the village of Richka. It would be plausible if the analysis of the monument revealed an obvious result of a collective step-by-step execution of the order, where more intricate work, such as making faces, would have belonged to the master carver, but simpler elements, including anthropomorphic silhouettes, were entrusted to a novice apprentice. The lack of anatomical knowledge is clearly evident on the right hand of John the

Fig. 10. *Figure of Virgin Mary*. H4-NS-1201.

Fig. 11. *Figure of Ivan the Theologian*. H4-NS-1202.

Theologian, which seems to grow from the ribs and not from his arm. There are also generalized garments that improbably repeat their vertical rhythm. The manner of such carving indicates that the creator is a folk master. However, the relief faces attached to the figures prove that these were created by an experienced professional carver who was well aware of the stylistic features of the widespread iconography of the time. Thus, we believe that the embossed faces were made by a professional carver and they were later attached to the figures of the attendants of the Crucifixion, which were made by a folk master.

The faces of the Virgin Mary and St. John the Theologian are quite similar: their smiles with raised eyebrow arches, pink cheeks, tousled hair that falls on the forehead, resemble the characteristic iconographic features of the faces of angels, or putti. They often accentuated the planes of the entablature of the altar partition, the wedges of the icon case, and the altars. Thus, we believe that the faces attached to the figures were originally faces of angels.

The relief figures of the Virgin Mary (H4-NS-1201) and St. John the Theologian (H4-NS-1202) (Fig. 10., Fig. 12.) are carved in a slightly different manner. The modeling of the face, the folds of clothing and the generalized interpretation of the hands indicate that they were created by a folk master. This is confirmed by the anatomical

disproportions of the heads relative to the entire figure. However, some cuts on the planes indicate a skillful hand and the considerable experience of the carver. The polychrome of the figures represents traditional colors of Ukrainian church art – azure, cinnabar and gold. Unfortunately, the origin of these artifacts is unknown.

Conclusions

A brief analysis of the several artifacts presented in this article proves the high level of religious art that existed in the most remote areas of the former Austro-Hungarian Empire. The rich variability of decoration in Ukrainian churches of the East Byzantine Rite indicate the constant development of their creative centers. However, the issues of provenance and certain aspects of attribution, especially the origin of the works, remain unclear.

The briefly-analyzed church works from Eastern Galicia are valuable artifacts for the National Museum in Prague. In addition, the museum funds contain additional examples of Christian art that are no less valuable, especially in historical, ethnographic, cultural, and artistic terms. The results of the thorough examination of these works will be covered in future publications.

It is important to state that the study of Řehoř's collection in the form of the Ukrainian-Czech research project will continue.

Employees of the Ethnographic Museum in Prague, in cooperation with scholars from the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, were of a great assistance in understanding the specifics of Eastern Galician culture, especially its folk art.

In the near future, it is planned that the Catalog of Museum Artifacts will be published as a source for studying the traditional culture of the Boyks, Hutsuls, Lemkos, Pidhiryan, Opolyan, Pokutyans, and the Podolians. It is this area where František Řehoř created his collections and pursued his research activities.

Ukrainian works of folk art of the Galicians and Bukovinians, which were collected in the last quarter of the nineteenth century and all but forgotten in the twentieth century, will become the basis of new modern research, confirmations and discoveries, which are now a common heritage for both European nations.²¹

---

21 This study is a result of the Cooperation Agreement (no. 200482 in 2020–2022) between the National Museum (Václavské náměstí 68, 110 00, Prague 1, Czech Republic, ID: 00023272) and Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (15 Svobody Avenue, Lviv, 79000, Ukraine). This work was financially supported by the Ministry of Culture of the Czech Republic (DKRVO 2019–2023/13.I.d, National Museum, 00023272).

References

The Bible. Mark 1:1.

- BOLYUK, Oleh: Aktual'nist' ukrayins'ko-ches'koho naukovo-doslidnoho proektu "Kolekciya tvoriv ukrayins'koho narodnoho mystectva u fondoshovyschah Nacional'noho muzeyu u Prazi: klasyfikaciya ta atrybuciya" In: Shvec, Alla (Ed.): *Dala nam Chehiya cholovika z zolotym sercem: Frantishek Rzhedorzh u paradihmi ukrayins'ko-ches'kyh kul'turnyh vzayemyn*. L'viv: Halych-Pres, 2017, pp. 105–111.
- BOLYUK, Oleh: Teoretychnyj instrumentarij piznannya fenomenu cerkovnoho hudozhn'oho dereva: do pytannya osnovnyh ponyat'. *Narodoznavchi zoshyty* 1 (139), 2018, pp. 138–149. [2021-11-04] Available from: <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2018-1/19.pdf>
- BOLYUK, Oleh: Kolekcioner vs muzejnyk? (na prykladi zbyral'nyctva narodnoho vbrannya). *Narodoznavchi zoshyty* 1 (145), 2019, pp. 168–178. doi: <https://doi.org/10.15407/nz2019.01.168>
- BOLYUK, Oleh: Tvory ukrayins'koho narodnoho mystectva u Prazi: zvyazok tr'oh stolit'. *Zbirnyk naukovykh statej "Mystectvo. Kul'tura. Osvita". Vyp. 1*. Ivano-Frankivs'k: Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylia Stefanyka, 2019, pp. 19–23. [2021-11-04] Available from: <https://art.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/9/2020/01/Збірник-1-2019.pdf>
- BOLYUK, Oleh: Problemy atrybuciji tvoriv uzhytkovoho mystectva (na prykladi zbirky Muzeyu ukrayins'koyi kul'tury u Svydnyku). In: *Mystec'ka kul'tura: istoriya, teoriya, metodolohiya: tezy dopovidej VIII Mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi*. (L'viv, 20 lystopada 2020 r.). L'viv: LNB im. V. Stefanyka, 2020, pp. 5–7.
- BOLYUK, Oleh: *Hudozhnye derevo u cerkvah (za materialamy zahidnyh oblastej Ukrayiny)*. L'viv: Instytutu narodoznavstva NAN Ukrayiny, 2020b
- FEDORCHUK, Olena. Nevidomyj plast etnografichnoyi kolekciyi Frantisheka Rzhedorzha (do pytannya zbirky Herminy Ozarkevych). In: Shvec, Alla (Ed.): *Dala nam Chehiya cholovika z zolotym sercem: Frantishek Rzhedorzh u paradihmi ukrayins'ko-ches'kyh kul'turnyh vzayemyn*. L'viv: Halych-Pres, 2017, pp. 94–104.
- FEDORCHUK, Olena. Vidkrylasya vystavka "Stara Ukrayina Frantisheka Rzhedorzha". *Narodoznavchi zoshyty* 6 (150), 2019, pp. 1738–1740. [2020-02-01]. Available from: <http://nz.lviv.ua/archiv/2019-6/40.pdf>
- FEDORCHUK, Olena – BOLYUK, Oleh – POHUNEK, Jan – VALÁŠKOVÁ, Nad'a: Lidová kultura Ukrajinců rakousko-uherské monarchie v etnografické sbírce Františka Řehoře z 80. a 90. let 19. století, *Český lid* 107: 71–92, 2020. doi: <http://dx.doi.org/10.21104/CL.2020.1.04>
- KRIL', Myhajlo: [Review]: Valášková N. FRANTIŠEK ŘEHOŘ (1857–1899) A JEHO ETNOGRAFICKÁ ČINNOST (S ukázkami článků F. Řehoře z Haliče). Praha, 1999. 167 s.+ 15 Il. *Problemy slov'yanoznavstva* 53, 2002, p. 207.

- MEDŘICKÁ, Helena – ZÁVESKÁ, Daniela – BLECHOVÁ, Kristýna – BOLJUK, Oleh – FEDORČUK, Olena: *Stará Ukrajina Františka Řehoře*. Praha: Národní muzeum, 2019.
- SAVCHUK, Oleksandr (Ed.): *Narodne mystectvo Karpat: al'bom*. Harkiv: Vydavec' Oleksandr Savchuk, 2019.
- MAKOVSKY, Sergey: *Narodnoe yskusstvo Podkarpatskoj Rusy*. Prague. Yzdatel'stvo Plamya, 1925.
- SLOBODYAN Vasyl': Do istoriyi cerkvy Blahovishhennya Pr. Bohorodyci v Kolomyi. *Visnyk Ukrzahidproektrestavracyi* 19, 2009, pp. 62–72.
- TOPINKA, Yevhen: Zbirnyk statej ta dokumentiv do istoriyi ches'ko-halyc'kyh stosunkiv. L'viv: Centr Yevropy, 2007
- Chyn vinchannya dlya mishanoho horu. Z repertuaru horu "Hloriya"*. Ternopil': Vydannya kafedry vokal'no-horovyh dyscyplin, 2010
- VALÁŠKOVÁ, Naďa: *František Řehoř (1857–1899) a jeho etnografická činnost (S ukázkami článků F. Řehoře z Haliče)*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 1999.
- VALÁŠKOVÁ, Naďa: Etnografické poznatky z Královéhradecka a češi v Haliči (z pozůstalosti Františka Řehoře). *Český lid* 87, 2000, pp. 155–168.
- VALASHKOVA, Nadya: Frantisek Rzhhehorzh ta joho kolekciya svitlyn z Halychyny. *Ukrayins'kyj zhurna*, 4, 2007, pp. 28–29.
- VERBYLENKO, Halyna: Kolomyya. In: Smolij Valerij (Ed.): *Encyklopediya istoriyi Ukrayiny*: T. 4: Ka-Kom. Kyiv: Naukova dumka. [2021-11-04] Available from: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolomyja>
- VLASENKO Ol'ha – TKACHUK, O.: Frantisek Rzhhehorzh ta joho kolekciya svitlyn z Halychyny. In: Berezyuk O., Vlasenko O. (Eds.). *Chehy na Volyni: istoriya ta suchasnist'*: zbirnyk naukovykh prac'. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014, pp. 126–131.
- ZÁVESKÁ, Daniela – MEDŘICKÁ, Helena: Doklady fotografické činnosti Františka Řehoře ve sbírkách Národního muzea. *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia* 74 (1–2), 2020, pp. 23–32. doi: <https://doi.org/10.37520/amnph.2020.003>.

Web sources

- VECHERS'KYJ, Viktor: *Blahovishhens'ka cerkva u Kolomyi. Velyka ukrajins'ka encyklopediya*. [2021-11-04] Available from: <https://vue.gov.ua/Благовіщенська церква у Коломиї>
- Derev'yani hramy Ukrayiny - Wooden Churches of Ukraine. Kolomyya. Blahovishhens'ka cerkva [2021-11-04] Available from: <https://derevkhramy.livejournal.com/189621.html>
- Národní muzeum. *Stará Ukrajina Františka Řehoře*, 2019. [2021-11-04] Available from: <https://www.nm.cz/historicke-muzeum/stara-ukrajinafrantiska-rehore>

Summary

This article presents results of the analysis of various artifacts from the collection of Czech ethnographer František Řehoř, which is housed in the National Museum in Prague. Our historical and artistic analysis concern religious objects that were collected in the former Kingdom of Galicia and Lodomeria during the last quarter of the nineteenth century. The oldest collectible works of art, representing the Eastern Byzantine Christian Rite, date from the eighteenth century. An attempt to reconstruct the original purpose and appearance of valuable artifacts is proposed.

Key words

Ethnography – František Řehoř – Ukrainian culture – museum collection – folk art – religious objects – Eastern Byzantine Christian Rite – end of the 19th century

Orlickoústecký betlém Františka Štancla ze sbírek Národního muzea. Tradice stavění betlému v rodině Jiřího a Zory Štanclových

Mgr. Daniela Závěská

Etnografické oddělení Historického muzea Národního muzea, Kinského zahrada 97, 150 00 Praha 5, CZECH REPUBLIC

Ústav etnologie FF Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00, Praha 1, CZECH REPUBLIC

daniela.zaveska@gmail.com

Úvod

Roku 2018 byl do sbírkového fondu Etnografického oddělení Historického muzea Národního muzea (dále HM NM) získán betlém, který pro rodinu svého syna Jiřího vytvořil orlickoústecký malíř betlémů František Štancl (1885–1963). Tradice stavění betlému byla v rodině Jiřího Štancla s láskou dodržována a předávána od roku 1952 a poji se k ní řada vzpomínek. Betlém se od té doby rozrůstal a proměňoval. Na základě rozhovorů se snachou Františka Štancla Zorou Štanclovou a vnukem Janem Štanclm byly na jaře roku 2018 pořízeny více než tři hodiny nahrávek, které přibližují podobu rodinné tradice a dodávají tak rozsáhlému souboru cenný kontext.

Orlickoústecké betlémy ve sbírkách Národního muzea

Město Ústí nad Orlicí a okolí představuje významnou betlémářskou oblast, jejíž tradice sahá na konec 18. století.¹ Orlickoústecké betlémářství ovlivnilo podobu betlémářské tvorby také v nedaleké České Třebové, na Litomyšlsku a na Poličsku.²

Od roku 1908 do roku 2018 bylo přijato do sbírek³ dle přírůstkových knih celkem deset betlémů, jejichž vznik je kladen do tradiční betlémářské oblasti Ústí nad Orlicí, případně blízkého okolí. Betlémy z uvedené oblasti ve sbírkách Etnografického oddělení HM NM nebyly dosud odborně zpracovány. Pro bližší poznání jednotlivých

1 KAFKA, Luboš – PETRÁŇ, Tomáš: *Betlémáři. Kapitoly z historie a současnosti tvorby betlémů*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2009, s. 126, s. 127–128; PROCHÁZKA, Karel: *O betlémech. Kulturně historická studie se zvláštním zřetelem k zemím koruny sv. václavské a uherskému Slovensku*. Praha: Cyrillo-methodějské knihupectví, 1908, s. 52.

2 KAFKA, Luboš – PETRÁŇ, Tomáš: *Betlémáři*, c. d., s. 128.

3 Základ sbírky betlémů položil v Národopisném muzeu československém svou sběratelskou aktivitou K. Procházka. S realizací výstavy betlémů, která se uskutečnila v Národopisném muzeu československém roku 1907, souvisela vlna významných akvizic často spojovaných právě s jeho osobou.

Obr.1. *Skupina daráků*. F. Štancel, nedatováno, 13,2 x 5,8 cm. „[...] to je právě figura, která patří před betlém. Protože tady se mu klaní dědeček a tady chlapeček mu nese ovečku. [...] To sme museli mít před betlémem.“ Z. Štanclová. Foto: D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM, H4-120111/36.

Jednotlivé figury jsou signovány a opatřeny vročením zahrnujícím roky 1968–1971.⁸

Roku 1971 se sbírka rozrostla o betlém,⁹ který muzeu prodala Marie Hernychová. Autorem betlému byl na základě informací majitelky manželův prastrýc Vojtěch Hernych.¹⁰ Datace na zadních stranách figur spadají do poslední

souborů je zapotřebí širší srovnávací studium. Na tomto místě jen shrneme údaje z přírůstkových a inventárních knih s vědomím, že tyto informace byly často poskytnuty prodávajícími a nebyly dále verifikovány. V budoucnu bude nezbytné zejména informace týkající se autorství figur podrobit kritickému rozboru.

První orlickoústecký betlém⁴ byl do sbírek přijat podle evidence v roce 1908. Stručné informace v přírůstkové knize nenaznačují bližší okolnosti jeho nabytí. K úvahám se však nabízí souvislost s činností sběratele a milovníka betlémů Karla Procházky.⁵ Další záznam svázaný s lokalitou Ústí nad Orlicí se v přírůstkových knihách objevuje o více než padesát let později. V roce 1959 rozšířila sbírku betlémů akvizice skříňkového betlému s drobnými malovanými figurami.⁶ V roce 1970 získalo muzeum betlém Jiřího Knapovského⁷ zhotovený na objednávku Národopisného oddělení Národního muzea. Betlém sestává celkem z 440 součástí a jeho druhá část byla dodána a zaevidována v roce 1972.

4 Byl veden pod inv. číslu H4-19657-19702.

5 Etnografické oddělení HM NM, Přírůstková kniha 01A 1899–1911, s. 111–113.

6 H4-66449, př. č. 145/59, Přírůstková kniha 05, 1957–1965, s. 86.

7 O životě a všestranném talentu J. Knapovského nově BARTOŠOVÁ-ŠPAČKOVÁ, Marie: *Jiří Knapovský, nejen betlémář*. Ústí nad Orlicí: Městské muzeum, 2021.

8 Je veden pod číslu H4-83412-83788, př. č. 130/70 a H4-87046–87110, př. č. 54/72. Přírůstková kniha 07, 1970–1975, s. 35–36, 146–148.

9 Soubor obsahuje 895 komponent a je veden pod číslu H4-85231-86126, př. č. 70/71. Součástí akvizice byla také fotografie části postaveného betlému, která byla zařazena do archivu a nachází se pod inv. č. OAE1971-4-1, př. č. 4/71, Archiv Národního muzea. Přírůstková kniha 07, 1970–1975, s. 98–100.

10 Vojtěch Hernych (1846–1893).

čtvrtiny 19. století. Postavy Panny Marie, Jezulátka, „andělů gloria“ a hlavy vola a osla představují dřevořezby opatřené polychromií.¹¹ V následujícím roce proběhla akvizice 82 betlémových figur od různých orlickoústeckých tvůrců.¹² Muzeum soubor zakoupilo ve starožitnostech na Uhelném trhu. Soubor zahrnuje práce Václava Štancla,¹³ Damiána Rybky,¹⁴ Jana Grubera, Josefa Springera,¹⁵ Jana Brožka,¹⁶ Františka Knapovského¹⁷ a Františka Štancla. Získané figurky byly rozříděny podle autorů a adjustovány do tabulí o rozměrech 34 x 70 cm. Provedení adjustace je prisuzováno Jiřímu Knapovskému.¹⁸

O rok později prodala Marie Horáčková muzeu betlém čítající téměř 400 komponent,¹⁹ který zdědila po otci Ludvíku Horáčkovi. Přírůstková kniha uvádí, že Ludvík Horáček působil v Ústí jako tkalcovský faktor. Autorství betlému je připisováno Jarolímu Štantejskému,²⁰ který měl betlém zhotovit Ludvíku Horáčkovi na objednávku.²¹ Na zadních stranách většiny figur se nachází modrý

Obr 2. *Skupina daráků*. F. Štancl, nedatováno, 13,6 x 11,3 cm. Foto D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM, H4-120111/14.

11 Z. Hakenschmied píše o V. Hernychovi jako o zručném řezbáři. Autorství vyřezávaných figur dosud nebylo určeno. HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*. Ústí nad Orlicí: Akademický klub Čada, 1999, s. 35.

12 H4-88481–88563, př. č. 111/72, Přírůstková kniha 07, 1970–1975, s. 168.

13 Václav Štancl (1810–1884).

14 Damián Rybka (1861–1927).

15 Josef Springer (1867–1946).

16 Jan Brožek (1855–1926).

17 František Knapovský (1900–1953). Otec Jiřího Knapovského.

18 Přírůstková kniha 07, 1970–1975, s. 168. O nástěnných „albech“, která J. Knapovský z ukázké prací orlickoústeckých betlemářů připravoval, se zmiňuje BARTOŠOVÁ-ŠPAČKOVÁ, Marie: *Jiří Knapovský, nejen betlemář*, c. d., s. 31.

19 H4-89419–89816, př. č. 67/73, Přírůstková kniha 07, 1970–1975, s. 213.

20 Jarolím Štantejský (1832–1899). Malířské dovednosti zdokonaloval Štantejský ve Vídni u malíře Josefa Führicha. SÜSSEROVÁ, Jarmila (ed.): *Jarolím Štantejský. Katalog k výstavě*. Ústí nad Orlicí: Městské muzeum, 1999.

21 V přírůstkové knize je dále uvedeno, že betlém stavěl dělník Faltejsek cca do roku 1949, „kdy byl zabaven obchod“. Přírůstková kniha 07, 1970–1975, s. 213. L. Horáčka jako majitele betlému od J. Štantejského připomíná HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*, c. d., s. 39.

Obr. 3. *Dudák*. F. Štancl, nedatováno, 12,5 x 8,9 cm. „Tenhle se nám líbil, toho jsme milovali a toho jsme dávali k betlému.“ Z. Štanclová. Foto D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM, H4-120111/21

zkušenostmi v Praze, Vídni a následně v Brně, kde působil jako malíř restaurátor v klášteře minoritů. Z Brna ho odvedla 1. světová válka. Po jejím skončení se navrátil do Ústí nad Orlicí. V rodném domku, který František Štancl zdědil po otci, si krátce po válce založil živnost. Dále se věnoval restaurování a maloval dřevěné hračky pro firmu Karel Blank Ústí nad Orlicí. K ukončení živnosti byl donucen okolnostmi po roce 1948. Kromě tvorby betlémů se František Štancl zajímal o dění v rodném městě, věnoval se práci v muzeu, v letech 1937–1953 vedl městskou kroniku a psal také rodinnou kroniku.²⁸

otisk razítka s textem: Ludvík Horáček Ústí nad Orlicí.

Betlém, který měl patřit orlickoústeckému tkalci Stanislavu Stelinovi narozenému okolo roku 1845, získalo muzeum v roce 1979. Betlém tvoří 152 součástí. Sdělení prodávajícího klade vznik betlému do 19. století.²² Zcela neznámé jsou okolnosti, které předcházely získání souboru figur zakoupenému na podzim 1983 v prodejně starožitností na Můstku.²³ Obdobně postrádáme bližší informace o souboru zařazenému do fondu v roce 1986.²⁴ K širšímu okruhu orlickoústecké betlémářské tradice²⁵ můžeme řadit přírůstek²⁶ z roku 1970, betlém připisovaný Karlu Jankelemu²⁷ z České Třebové.

Betlém Františka Štancla v rodině Jiřího a Zory Štanclových

František Štancl se narodil 23. ledna roku 1885. Vyučený malíř a pozlaccovač své dovednosti dále rozvíjel pracovními

22 H4-99043–99195, př. č. 133/79, Přírůstková kniha 08, 1975–1981, s. 107–410.

23 Př. č. 114/83, Přírůstková kniha 09, 1981–1983, s. 105. Inv. č. H4-102454-102599.

24 Př. č. 72/86, Přírůstková kniha 10, 1984–1997, s. 105. Inv. č. H4-105389-105697.

25 VACLÍK, Vladimír: *Lidové betlémy v Čechách a na Moravě*. Praha: Vyšehrad, 1987, s. 92.

26 H4-82918–83301, př. č. 73/70, Přírůstková kniha 07, 1970–1975, s.16.

27 Karel Jankele (1838–1919).

28 ŠTANCL, Karel: František Štancl – ústecký malíř, restaurátor, betlémář, muzejník a kronikář. In: *Štancl Václav, Leopold a František*. Ústí nad Orlicí: Městské muzeum, 2003, s. 24–27.

Rozsáhlý betlém, jehož tvůrcem je František Štancl,²⁹ byl do sbírek Etnografického oddělení Národního muzea přijat v roce 2018. Betlém sestává téměř z šesti set součástí a je doplněn dálinou o délce 250 cm a šířce 40,5 cm, jejímž autorem je syn Františka Štancla, Jiří. Ten je také autorem okolků, které byly součástí akvizice.³⁰ Součástí akvizice byla také malovaná truhla, kterou pro betlém vytvořil rovněž Jiří Štancl. V truhle rodina uchovávala veškeré malované součásti s výjimkou chlívku, dáliny a okolků. Délka postaveného betlému se v období největšího rozsahu a při využití plného počtu figur pohybovala okolo 6 m, hloubku pak původní majitelé odhadovali na 1,2–1,5 m.

František Štancl namaloval betlém jako dar pro oba své syny Karla³¹ a Jiřího.³²

Tradice stavění betlému se v rodině syna Jiřího Štancla „uhnizdila“ krátce po sňatku, na Vánoce roku 1952. „*Když jsme byli manželé, tak nám tchán namaloval takovej malej betlémeček s chlívkem, pár oveček a nějaký figurky. Tím jsme začali.*“³³ Od té doby rodina stavěla ve svém pražském bytě betlém každý rok.

U původního rozsahu však nezůstalo. „[...] *Jirka prostě trval na tom, že každéj rok nám dědeček musel přimalovat ještě nějaký figurky a ten betlém se pomalinku zvětšoval [...].*“³⁴ Kromě figurek namalovaných na synovo přání jsou v souboru zahrnuty také figury, které F. Štancl maloval na prodej. „*No a dědeček neměl velkou penzi, vlastně měl strašně malou penzi. A tak jsme měli takovej pocit, že aspoň vždycky nákupem těch figurek mu dáme něco vydělat [...]. Takže nám se ten betlém takhle hromadil.*“³⁵

Obr. 4. *Selka s krajáčem*. F. Štancl, nedatováno, 12,8 x 5,7 cm. „To je holka opravdu krev a mlíko, že jo.“ Z. Štanclová. Foto D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM, H4-120111/25.

29 Až na několik výjimek, např. hejno hus, dálina od J. Štancla. V jednotkách kusů nalezneme také několik očividně starších oveček s poznamenanou datací z konce 19. století. „Občas je tam taková vzácnost.“ Z. Štanclová, výzkum 10. 4. 2018.

30 Tři okolky zdobené květinovými motivy, každý o délce 270 cm.

31 Karel Štancl (1919–2006).

32 Jiří Štancl (1924–2017).

33 Rozhovor se Z. Štanclovou a J. Štanclm, Praha-Dejvice, výzkum 10. 4. 2018.

34 Tamtéž.

35 Tamtéž.

Obr. 5. *Dráteník*. F. Štancl, nedatováno, 12,5 x 5,1 cm. „A ten Slováček to je. [...] Tvářička taková junácká.“ Z. Štanclová. Foto D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM, H4-120111/56.

lém instalována nosná konstrukce zakotvená do zdi. „[...] *Jirka furt zvětšoval, zvětšoval. Budoval tam ty desky. [...] Tak to jsme táhli odněkad z Malýho [...] a nevím, jestli se to jmenovalo Malý technik nebo Malý budovatel. U Jindřišský věže, báječnéj kšeft. Voni tam prodávali ty desky v rozměru, který nám vyhovoval. [...] Jenom vím, že jsme museli jet tramvají. Jeden stál na předních a jeden na zadních schůdkách. Jednou rukou jsem se držela štangle a druhou rukou jsem držela popruhy, na který byla přivázaná ta deska. Ale podařilo se nám to sehnat. A to všechno Jirka stavěl a pak to udělal tak, aby ta dálina měla prostor. A ještě se tam věšel, říkalo se tomu lančoft, taková předdálina, kousek krajiny. Tak to von dokázal technicky připravit úplně bezvadně.*“³⁸

36 „[...] když byli ještě čilí a děda byl ještě v pořádku a dokonce ještě tenkrát neměl po operaci očí, takže dobře viděl, tak ho s tou babičkou stavěli. Takovej pěkněj betlémek, dejme tomu na délku postele. A dědeček zemřel, babička už na to nemohla [...]“ F. Hackenschmied ve své knížce z roku 1927 zmiňuje F. Štancla, který staví „svůj menší“ betlém. HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*, c. d., s. 40.

37 Velikost drobnějších figur zastoupených v souboru se pohybuje okolo 11–12 cm. Největší skupinka, namalovaná s drobnějšími proporcemi než zbytek betléma, má 13,6 cm.

38 Rozhovor se Z. Štanclovou a J. Štanclm, Praha-Dejvice, 10. 4. 2018.

Betlémový soubor se rozvíjel od roku 1952 až do smrti Františka Štancla v roce 1963. Součástí rodinného betlému se staly také figurky ze „starého betlému“, které František Štancl zhotovil pro vlastní užití a který stavěl až do stáří.³⁶ Tyto figurky časově předcházejí vznik figur vytvořených pro synovu rodinu. Od zbytku souboru se odlišují menšími rozměry³⁷ a jemnými tahy. Na nejmladších figurách je oproti tomu možné pozorovat těžknoucí ruku stárnoucího malíře. Podobu figur ze závěrečného období ovlivnila také nezdařená operace očí. „*Pak se nepovedla operace šedého zákalu a už to na těch figurkách bylo vidět, ale on furt maloval, to byla jeho obživa.*“

S rozrůstajícím se počtem figur úměrně vzrůstala náročnost stavby betlému. Zvyšovaly se jak nároky prostorové a časové, tak požadavky na množství materiálu potřebného ke stavbě krajiny.

Ve své nejrozsáhlejší verzi byla pro betlém instalována nosná konstrukce zakotvená do zdi. „[...] *Jirka furt zvětšoval, zvětšoval. Budoval tam ty desky. [...] Tak to jsme táhli odněkad z Malýho [...] a nevím, jestli se to jmenovalo Malý technik nebo Malý budovatel. U Jindřišský věže, báječnéj kšeft. Voni tam prodávali ty desky v rozměru, který nám vyhovoval. [...] Jenom vím, že jsme museli jet tramvají. Jeden stál na předních a jeden na zadních schůdkách. Jednou rukou jsem se držela štangle a druhou rukou jsem držela popruhy, na který byla přivázaná ta deska. Ale podařilo se nám to sehnat. A to všechno Jirka stavěl a pak to udělal tak, aby ta dálina měla prostor. A ještě se tam věšel, říkalo se tomu lančoft, taková předdálina, kousek krajiny. Tak to von dokázal technicky připravit úplně bezvadně.*“³⁸

Syn Jan Štancel doplňuje: „[...] když sem byl malej, tak ten betlém byl menší. Ale ten největší, ta konstrukce vypadala tak, že tam bylo takový těčko, nosiče, přes který se daly dvě trubky, bylo to zakotvený do zdi. Na to se položily ty desky. Na ty desky se dávaly krabice, který velmi nahrubo představovaly terén, to se potom zakrylo dřevitou vlnou,³⁹ to už ten terén byl jemnější. Pak se to překrylo mechem usušeným. A to už vlastně tvořilo takovou krajinu, zvlněnou, a do toho se píchal ty figurky.“⁴⁰

Sehnat dostatečné množství dřevité vlny představovalo každoroční úkol. Zora Štancelová o tom vyprávěla: „A mimochodem, dřevitou vlnu sehnat, to vlastně jsem taky musela já. Ale naštěstí ve Vokovicích, tam jsem jeden čas sloužila, tam byl truhlář. A já jsem ho šla prosit vo dva pytle dřevitý vlny a von jo, beze všeho mi je dal. Já tam potom šla druhaj a třetí rok a když jsem šla další rok, tak pán už byl po smrti a já musela shánět dřevitou vlnu jinde. To jsem chodila třeba do Diamantu.“⁴¹

Mech se rovněž obměňoval každoročně, i když ne v celém rozsahu. Jan Štancel vypráví: „Mech se řezal v lese, pak se musel vysušit, aby to nehnulo, neplesnivělo.“⁴² A doplňuje: „Vždycky na ty nejlepší místa okolo chlívků se dávaly nový pláty, který byly pěkně zelený.“⁴³ Sběr mechu pro rodinu tvořil důležitou součást léta tráveného v Ústí nad Orlicí. Zora Štancelová doplňuje: „Dokonce, když byla bída, anebo jsme v tom Ústí nechytli nic, tak jsme chodili na Přední Kopaninu.“⁴⁴

Obr. 6. Darák nesoucí klec s ptáčky. F. Štancel, nedatováno, 10,3 x 6,2 cm. „Jo tak toledto je figurka rodičů Jirkovejch.“ Z. Štancelová. Foto D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM H4-120111/55.

39 Jedná se o modifikaci tradičního postupu. Kromě krabic se v minulosti užívalo také rozpůlených košíků. Následně se nahrubo naskládáný terén obložil babinou – odpadem ze lnu. KAFKA, Luboš – PETRÁŇ, Tomáš: *Betlémáři*, c. d., s. 137.

40 Rozhovor se Z. Štancelovou a J. Štanclem, Praha-Dejvice, 10. 4. 2018.

41 Tamtéž.

42 Tamtéž.

43 Tamtéž.

44 Přední Kopanina je dnes městská část hlavního města Prahy. Rozhovor se Z. Štancelovou a J. Štanclem, Praha-Dejvice, 10. 4. 2018.

Obr. 7. Houslista sedící na pařezu. F. Štanc, nedatováno, 11,4 x 7,8 cm. „Ten byl vedle chlívku a jak byla kolem toho chlívku nahrnutá vlna a mech, tak on takhle vrzal Ježíškovi do ucha. Ten je nádhernej. Prostě musel bejt.“ Z. Štanclová. Foto D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM, H4-120111/96.

Na stavění a úklid betlému v dobách jeho největšího rozsahu si rodina s přípravami a následným úklidem vyčlenila dva až tři dny. Stavění probíhalo po práci, případně byl zvolen víkendový termín na počátku prosince. „*Takže jsme to vždycky po večerech nějak sflíkovali, nebo jsme si to vypočítali na sobotu, na neděli, že jsme měli na to víc volna [...].*“ Závazný termín, do kdy bylo nezbytné betlém postavit, byl předvečer 6. prosince. „*Na Mikuláše musel bejt.*“⁴⁵ Rozložení prací probíhalo následovně: „*My jsme s Jirkou museli jeden den věnovat vyklízení [...] obyčejně jsme už přitáhli i ty věci ze sklepa. Druhej den se stavěla hrubá stavba, a třetí den se zapichovaly figurky. To už u toho nikdo nebyl, jenom Jirka musel vylézt na ty kopce, kam já nedosáhla. No a pak se zase uklízelo a uklízelo. To byl nezapomenutelněj binec. Vono se z toho prášilo, z toho mechu, z tý dřevitý vlny taky, ale pak to bylo krásný.*“⁴⁶ Nemalé úsilí každoročně věnované stavění betlému se jako motiv

v rozhovoru objevilo opakovaně, ještě častěji však byly přítomny projevy upřímné radosti. „*To stavění, to je rozkoš, ale ten bordel, to je [...] to je neskutečný. Já jsem se vždycky těšila, když ráno sem věděla, že čekáme ten hroznej den D, [...] už aby byl večer a já už se zase vykoukala, protože ta špina byla všude, v nose, v uších, no prostě všude, ale betlém stál.*“

Betlém se na začátku prosince postavil celý včetně umístění Jezulátka. V několika případech docházelo k doplnění figur Tří králů 6. ledna, ale častěji byl betlém stavěn naráz. Ke kompletní přestavbě na tříkrálovou variantu nedocházelo.⁴⁷ „*My jsme upozadili krále a strkali jsme tam ty český postavičky. Ale králové byli taky fešáci,*

45 Tamtéž.

46 Tamtéž.

47 Betlémový soubor obsahuje figury Tří králů a tříkrálové družiny, celkem 27 kusů. Tříkrálová varianta Panny Marie s Ježíškem na klíně není v souboru zahrnuta. O tříkrálové variantě např. HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*, c. d., s. 19–20.

ale my jsme vždycky před ně postavili něco, aby se moc nenaparovali.“⁴⁸

„Měli jsme lucerničku s olejem a s kno-tem“⁴⁹ a tu jsme zapalovali až na Štědrej den. Ale velice krátce jsme to měli, protože jsme měli strach, aby [se] nám ten plamínek [...] průvanem nedostal na tu suchou drť.“⁵⁰ Betlém zůstával bez dalších obměn postavený i přes Hromnice⁵¹ a sklízel se na konci února. Význam jeho stavění a úklidu jako časového mezníku naznačují slova Jana Štancla: „Postavenej betlém byla jasná předzvěst Vánoc, sundanej betlém byl jasná předzvěst jara [...] Jsem to vnímal jako dítě, že to jsou takový dva symboly.“⁵²

V Ústí bylo stavění betlému tradičně vnímáno jako mužská záležitost. Přes počáteční námítky Jiřího Štancla došlo mezi manžely k rozdělení prací. Jiří Štancl připravoval konstrukci, instaloval dálnu a vytvářel reliéf krajiny, jeho žena Zora rozmísťovala jednotlivé betlémové součásti a utvářela tak výslednou kompozici betléma. „Von mě totiž Jirka pak nepomáhal, von udělal špinavou práci a já jsem dodála zbytek.“⁵³

Obr. 8. Betlémská hvězda s dělátkem. Autor neznámý, nedatováno, 19 cm. V rodině Štanclových se tradovalo, že autorem figurky je J. Štantejský. Foto D. Fotinakis, 2021. Etnografické oddělení NM HM, H4-120111/359.

Podoba betlému

Každoroční stavění betlému se v rodině Štanclových řídilo jednoduchým schématem, které s drobnými odchylkami dodržuje základní rozložení v Ústí.⁵⁴ Toto schéma se formovalo v průběhu let spolu s růstem betlému. Dominantu krajiny tvořily dva kopce, mezi kterými vedla „úžlabina“. Do ní byl obvykle umístěn mlýn a další prvky znázorňující

48 Rozhovor se Z. Štanclovou a J. Štanclm, Praha-Dejvice, 10. 4. 2018.

49 Užívání olejových lampiček bylo v Ústí nad Orlicí součástí tradice. F. Hackenschmied uvádí, že během hlavních svátků (Hod boží, Nový rok, Tři králové) se světlo v lampách nechávalo hořet i přes den. HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*, c. d., s. 21.

50 Rozhovor se Z. Štanclovou a J. Štanclm, Praha-Dejvice, 10. 4. 2018.

51 Hromniční varianta není součástí souboru.

52 Rozhovor se Z. Štanclovou a J. Štanclm, Praha-Dejvice, 10. 4. 2018.

53 Tamtéž.

54 Místo města, které nebylo součástí souboru figur byla na pravé straně stavěna vesnice. PROCHÁZKA, Karel: *O betlémech*, c. d., s. 50; HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*, c. d., s. 16.

vodní plochy.⁵⁵ „Vpravo na kopci, tam se udělalo hodně těch krabic, aby to bylo vysoko, bejvávala vesnice. A tam byl kostel. To byla součást ty vesničky a byl tam ten ponocný a nějaká baba, která pumpovala vodu.“ Scéna Zvěstování byla umístěna nalevo.⁵⁶

Centrální prostor zaujímal jeskyňka se svatou Rodinou. Místo v blízkosti stájkou patřilo oblíbeným figurkám. „Tak nad betlémem jsme mívali pravidelně ovečky, který byly parádní. Třeba ovečku, která se koukala nahoru do betléma. [...] Pak jsme tam měli třeba kozu, ta byla tak krásná. Ona to byla prostě koza, jak se sluší a patří a bílá a stála nad betlémem“. Nad stájkou se rozkládal také lesík. „Skupinku myslivce a srnky, tu jsme mívali nad chlívkem a skoro až k ty dálině [...]“.⁵⁷

Místo pro ovečky a další drobné součásti nebylo přesně určeno. „Toulaly se po celým betlému ty ovečky. Ty byly roztroušený, takže jednotný stádo oveček jsme neměli. To u toho třebíčskýho si pamatuju, že tam byly ovečky [ve stádu]. My jsme to měli rozstrkaný, kde něco chybělo, tam se dala ovečka, nebo ten malej předmět jako kytička nebo smrček.“ Stromy byly u Štanců rozmístovány dle následujícího klíče: borovice stály u Zvěstování, smrky tvořily lesík nad stájkou a topoly rostly za vesnicí.⁵⁸

Finální rozmístění figur ovlivňovali také další členové rodiny. „Přišla rodina a jako i širší rodina a říkali: ‚to je moje a já jsem to chtěla mít tady‘. Dcera, ta si strašně vážila těch františkánů a ti byli prostě jak Jiřinka určila. Tak maminka lezla na schůdky jak blbec a předávala to, aby dcéra byla spokojená. Pak přišel někdo jiný a zas říkal ‚no jo, ale my jsme mívali toho pastevce támhle‘ a tak se to tak postrkalo, aby to mělo ten celkový vzhled, jakž takž.“⁵⁹

Drobnější a menší figurky ze starého Štanclova betlému byly z hlediska perspektivy umísťovány do vzdálenějších částí betlému. Pravidlo však neplatilo vždy, při umístění vítězila především obliba jednotlivých figur. „Když byly hezký, tak jsme nekoukali na výšku osobnosti figurky i když byla menší [...]“.⁶⁰

S ubývajícími silami manželé Štanclovi rozsah stavěného betlému omezili. Zmenšující se stavěná plocha přímo ovlivnila počet stavěných figur. Důležitým kritériem výběru figur se v této fázi stala velikost. „Když malér byl, že už jsme neměli místo.“ Stavěny byly postavy drobnější, které nezabíraly příliš místa, aby bylo možné umístit jich co nejvíc. Větší součásti jako chalupy byly výrazně zredukovány. „My jsme měli ten betlém původně tak velikej, že se nám tam vešly. Postupně jsme to scvrkli na pár chaloupek takových výjimečných a ty byly součástí celého betlému.“⁶¹

55 Jedná se o malované součásti betlémů opatřené zápichem, např. potůček s mostem, tůňka a podobně.

Hedvábný papír a zrcátka na zpodobnění vodní plochy, jak uvádí Z. Hackenschmied, nebyla dle slov Z. Štanclové užívána. HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*, c. d., s. 18.

56 Rozhovor se Z. Štanclovou, Praha-Dejvice, 28. 5. 2018.

57 Tamtéž.

58 Tamtéž.

59 Tamtéž.

60 Tamtéž.

61 Tamtéž.

Závěr

Betlém malíře Františka Štancla sestávající téměř z šesti set součástí byl v rodině Jiřího a Zory Štanclových stavěn od Vánoc roku 1952. Zora Štanclová přejala tradici z rodiště svého muže za vlastní a s láskou se společně betlému věnovali. Počet figur se rozrůstal až do počátku 60. let⁶² a následně byl doplněn o figury z betlému „starých Štanclových“. Práce související s betlémem vnímala rodina jako důležitý mezník. Stavění ohlašovalo blížící se Vánoce a jeho úklid značil předzvěst jara. Rozsah stavěného betlému pak reflektoval životní etapy jeho stavitelů. V mladé rodině se betlém postupně

Obr. 9. František Štancl s vnučaty. Archiv J. Štancla.

rozvíjel až do své šestimetrové podoby stavěné na vrcholu sil. S přibývajícimi roky a ubývajícimi silami začali manželé plochu stavěného betlému redukovat. „*Nejdřív byl malinký. Pak na takovej ten šatník, co ještě máme schovanéj, to už taky bylo malý. No a pak jsme měli takovej rohovej, to už byl větší betlém a pak jsme měli přes celou tu místnost. No a pak jsme zase stárlí a stáhli jsme to na menší prostor tady v kuchyni. A letos jsme to stáhli úplně, [...] letos⁶³ už jsem nestavěla.*“

Po vzoru svého otce namaloval Jiří Štancl betlémy nejen svým dětem, ale také svým vnučatům. V jejich rodinách tradice stavění a s ní spojené technické nároky naráží na náročnost úkolu postavit betlém v předvánočním shonu.

Vyprávění Zory Štanclové a jejího syna Jiřího poskytuje cenný kontext k významnému betlémovému celku a zároveň ukazuje, jakým způsobem byla tradice z Ústí nad Orlicí přenesena a udržována v Praze.

Prameny

- Etnografické oddělení HM NM, Přirůstková kniha 01A, 1899–1911.
- Etnografické oddělení HM NM, Přirůstková kniha 05, 1957–1965.
- Etnografické oddělení HM NM, Přirůstková kniha 07, 1970–1975.
- Etnografické oddělení HM NM, Přirůstková kniha 08, 1975–1981.
- Etnografické oddělení HM NM, Přirůstková kniha 09, 1981–1983.
- Etnografické oddělení HM NM, Přirůstková kniha 10, 1984–1997.

62 F. Štancl zemřel v roce 1963.

63 O Vánocích 2015/2016 byl betlém z dílny F. Štancla postavený naposledy. Následující Vánoce již byl vystaven menší, na stavění méně náročný betlém, jehož autorem byl J. Štancl.

Literatura

- BARTOŠOVÁ-ŠPAČKOVÁ, Marie: *Jiří Knapovský, nejen betlémář*. Ústí nad Orlicí: Městské muzeum, 2021.
- HACKENSCHMIED, Zdeněk: *Ústecké betlémy*. Ústí nad Orlicí: Akademický klub Čada, 1999.
- KAFKA, Luboš – PETRÁŇ, Tomáš: *Betlémáři. Kapitoly z historie a současnosti tvorby betlému*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2009.
- PLESSINGEROVÁ, Alena: *Lidové jesličky ze sbírek Národopisného muzea v Praze*. Praha: Národní muzeum, 1969.
- PROCHÁZKA, Karel: *O betlémech. Kulturně historická studie se zvláštním zřetelem k zemím koruny sv. václavské a uherskému Slovensku*. Praha: Cyrillo-methodějské knihkupectví, 1908.
- SÜSSEROVÁ, Jarmila (red.): *Jarolím Štantejský. Katalog k výstavě*. Ústí nad Orlicí: Městské muzeum, 1999.
- ŠTANCL, Karel: František Štancl – ústecký malíř, restaurátor, betlémář, muzejník a kronikář. In: *Štancl Václav, Leopold a František*. Ústí nad Orlicí: Městské muzeum, 2003.
- VACLÍK, Vladimír: *Lidové betlémy v Čechách a na Moravě*. Praha: Vyšehrad, 1987.

Respondenti

- Štanclová, Zora (nar. 1928); výzkum 10. 4. 2018 a 28. 5. 2018.
- Štancl, Jan (nar. 1957); výzkum 10. 4. 2018.

Summary

František Štancl's Nativity Scene from Ústí nad Orlicí in the Collections of the National Museum. The Tradition of Building the Aforementioned Nativity Scene in the Family of Jiří and Zora Štancl

The article deals with the Nativity Scene which was made by the painter, restorer and gilder František Štancl (1885-1963) in Ústí nad Orlicí between 1952 and 1963. The text is based on the memories of Štancl's daughter-in-law Zora Štanclová and grandson Jiří Štancl and it focuses on the form of the tradition transmitted to and practiced in Prague. Attention is also paid to the technique applied over time to build the Nativity Scene.

Key words

Christmas – Nativity Scenes – building a Nativity Scene – Ústí nad Orlicí – František Štancl (1885–1963)

PhDr. Soňa ŠVECOVÁ, CSc.

(3. 3. 1929 Dubnica nad Váhom – 28. 8. 2022 Praha)

Právě jsem se chystal napsat Soni dopis, když mi moje sestřenice, etnografka Vanda Jiříkovská zatelefonovala, že Soňa zemřela. Vzápětí došla ta smutná a pro mne bolestivá zpráva i od našeho společného přítele Mirka Války z brněnské filozofické fakulty. Byl to bolestný zásah do mého vnímání, protože jsme si se Soňou byli blízcí jakousi nezávislostí na kolegiálním prostředí, a to jak při studiu, tak v dalším odborném působení. Snad proto jsem už při studiu historie na pražské filozofické fakultě vyhledával bádání orientovaná na způsob života ve vesnicích severozápadního Slovenska a odsakoval na katedru etnografie, kde Soňa přednášela podobnou tematiku orientovanou na jihozápadní Slovensko. Když si přečetla jednu moji ročníkovou práci (1956), tak mi řekla, že se už nemusím snažit studovat její obor, ale pokračovat ve svém badatelském směru dál. Od té doby jsme byli přátelé, a i když jsem po studiu (i s manželkou) mnoho let působil v muzeích na severoslovenské horní Oravě a potom trvale v Rožnově pod Radhoštěm na moravském Valašsku, naše přátelské kontakty pokračovaly. Při rodinných návštěvách u mých dvou sester žijících v Praze jsme s manželkou Soňu také navštěvovali, ale kontakty ve stáří postupně slábly. Zůstaly mi však vzpomínky na debaty v jejím bytě i v zahradě pod ním na strmém svahu nad Vltavou, pod námi přijímající vody Berounky a s výhledem na zalesněný jihozápad Hřebenů, kam jsem od mládí často chodíval pozorovat (v průběhu celého roku) pravidelné pohyby stád muflonů, ale i srn a jelenů (na jaře se postupně vzájemně vytlačovali z vápencové severní části na jih, kde ve vyšší poloze vrcholilo jejich říjení). Ekologie sledovaná v rámci etnografických a historických studií se mi přirozeně vloudila do oborové zájmové činnosti, nejen protože jsem rád kreslil v přírodě, ale protože jsem rané dětství (a v dalších letech všechny školní prázdniny) prožíval v lesích na okraji Adamova u Brna, při ústí desetikilometrového lesního údolí Křtinského potoka a celého kraje Dražanské vrchoviny. To vše vstupovalo do našich debat se Soňou. I ona měla podobný vztah k působení přírodního prostředí na sociální struktury. Ale můj poslední dopis z 28. února 2022 už u ní zůstal bez odpovědi a mně i manželce zbyly jen vzpomínky...

Jiří Langer

Rožnov pod Radhoštěm

Dne 28. srpna 2022 v úctyhodném věku 93 let odešla PhDr. Soňa Švecová, CSc., která patřila k nejvýznamnějším a nejnadanějším osobnostem československého národopisu. Svým pečlivým přístupem si mezi svými kolegy právem získala pověst vynikajícího terénního pracovníka a podstatnou měrou přispěla ke zvýšení prestiže etnologie jako vědního oboru. Zamyšlení nad výsledky její vědecké činnosti

vzbuzuje kolegiální respekt a přináší inspirační podněty. Výrazem společenského ocenění její práce bylo také udělení čestného členství v České národopisné společnosti i v Národopisné společnosti Slovenska.

Soňa Švecová se narodila 3. března 1929 v Dubnici nad Váhom. Maturitní zkoušku složila na Škole uměleckých řemesel v Brně a po krátké praxi textilní návrhářky v Ústředí lidové umělecké výroby se rozhodla pro studium národopisu. První ročník absolvovala v Bratislavě, druhý v Praze, třetí v Budapešti a poslední dva opět v Praze, kde v roce 1956 úspěšně zakončila studium. Vedoucí její diplomové práce s názvem „Príspevok k staviteľstvu roľníckeho obyvateľstva pod Vihorlatom“ byla Drahomíra Stránská. Mimo posledně jmenované se Soňa Švecová v období svých studií setkala s tehdejšími předními českými i slovenskými odborníky, Karlem Chotkem, Vilémem Pražákem, Jánem Mjartanem a poznala i klasiky maďarského národopisu. Jako vědeckovýzkumná pracovnice poté více než třicet let působila na tehdejší Katedře etnografie a folkloristiky Karlovy univerzity. Mezi nejvýznamnější etnografy nastupující generace se Soňa Švecová zařadila již v průběhu druhé poloviny 50. let. Za objevování nových témat při studiu lidové kultury i za hledání metodologických a teoretických východisek při jejich řešení si právem získala zasloužený obdiv a uznání.

V předmětu etnografického studia preferovala po příkladu svých pedagogů (především maďarského etnografa Istvána Tálasiho) význam historické metody. Většinu svého života prožila Soňa Švecová v Praze, její vědeckovýzkumná činnost ovšem zůstala těsně spjata se studiem lidové kultury na rodném Slovensku. Ke klíčovým tematickým oblastem patřilo lidové stavitelství a bydlení, jež sledovala z různých pohledů. Základem studia pro ni byl dlouhodobý stacionární výzkum, který porovnávala s výsledky analýzy archivních pramenů a s důslednou komparací odborné literatury. Soňa Švecová příkladně rozvíjela velké nadání, jimž byla obdařena. Zdatnou orientaci v terénu spojenou s její empatií, komunikativností, v neposlední řadě doplňoval pokorný a přátelský přístup k respondentům. Ve vztahu ke zkoumané problematice se neomezovala pouze na její technologickou, morfologickou a typologickou stránku, kterou dokonale analyzovala. Otázky jevů tradičního stavitelství vždy řešila s ohledem na jejich sociální kontext, což bylo velkým plusem Soni Švecové.

V roce 1966, poté co obhájila kandidátskou disertační práci „Spoločenské skupiny v Čičmanoch“, se Soňa Švecová stala uznávanou odbornicí v oblasti sociální kultury. Velkou pozornost věnovala výzkumu kopaničářských sídel, sociálních vztahů a způsobu života tamních obyvatel.

Z výzkumů v Maďarsku, ke kterým měla po své matce výborné jazykové předpoklady, vzešla její studie o lidovém stavitelství v Tótkomloši. Zvláštní pozornost Soňa Švecová věnovala otopnému zařízení. Její práce k tomuto tématu mají zásadní a průkopnický význam pro studium dané problematiky v širším geografickém kontextu. Podobně lze hodnotit i rozsáhlou analytickou studii o stavbách s přístěnnými

sloupky na západním Slovensku. Soňa Švecová se rovněž zaměřila na málo probádané téma maloměstských a městských forem lidového stavitelství. Z hlediska studia česko-slovenských vztahů v lidové kultuře je pozoruhodný její příspěvek o vývoji otopného zařízení na jižní Moravě a přilehlém území Slovenska. Velmi přínosnou je i její studie o lidovém stavitelství v obci Kostice na Břeclavsku.

Paní Soňa Švecová zemřela. Její nadčasové a inspirativní poznatky budou ovšem pro badatele a zájemce o tradiční lidovou kulturu stále živé a k dispozici formou časopiseckých studií i v řadě monografií.¹

Čest její památce!

Výběrová bibliografie Soni Švecové se zaměřením na lidové stavitelství, sídelní problematiku a bydlení

- Letné kuchyne vo Veľkých Zalužiciach. *Slovenský národopis* 2, 1954, č. 3–4, s. 386–390.
- Vývoj bývania v Trnave pri Laborci. *Československá etnografie* 4, 1956, č. 3, s. 219–237.
- Vývoj ohnisk v oblasti pod Vihorlatom. *Československá etnografie* 5, 1957, č. 2, s. 105–119.
- Abergläubische Vorstellungen und Praktiken in Volksbauwesen in der Slowakei. *Československá etnografie* 8, 1960, č. 2, s. 197–207.
- Die Entwicklung der Feuerstätten in Südmähren und den anliegenden Gebieten der Westslowakei. *Ethnographica* 2, 1960, s. 105–130.
- Stavby s prístennými stĺpmi na západnom Slovensku. *Slovenský národopis* 8, 1960, č. 3, s. 468–493.
- Eudové stavitelstvo v obci Kostice. *Československá etnografie* 8, 1960, č. 3, s. 273–294.
- Eudové stavitelstvo v obci Kostice II. *Československá etnografie* 9, 1961, č. 1, s. 59–75.
- Malomestské a mestské formy ľudového stavitelstva na západnom Slovensku. In: *Ľudové stavitelstvo a bývanie na Slovensku*. Bratislava: SAV, 1963, s. 141–176.
- Rodinné a majetkové delenie v ľudovom bývaní. *Český lid* 51, 1964, č. 1, s. 1–16.
- Die Beziehung zwischen Architektur und Familienorganisation in der Slowakei. In: *Europa et Hungaria*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965, s. 431–442.
- Haus- und Familienformen in der Slowakei. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 13, 1967, s. 89–100.
- Ľudové obydlie a rodinné formy na Slovensku. *Národopisný věstník československý* 2 (35), 1967, s. 107–125.
- Ohništia na juhozápadnom Slovensku (I. časť). *Zborník SNM* 62, 1968, *Etnografia* 9, s. 119–163.
- Ohništia na juhozápadnom Slovensku (II. časť). *Zborník SNM* 63, 1969, *Etnografia* 10, s. 109–140.
- Význam Malých Karpát pre formy a názvoslovie ohnisk na juhozápadnom Slovensku. In: *Ľudová kultúra v Karpatoch*. Bratislava: SAV, 1972, s. 227–235.
- Problém výberu prvkov ľudového stavitelstva pre mapovanie. *Slovenský národopis* 21, 1973, č. 4, s. 634–635.
- Spoločenské aspekty kopanicového osídlenia na Slovensku. In: Mjartan, Ján (ed.): *Ľudové stavitelstvo v karpatskej oblasti*. Bratislava: Veda, 1974, s. 125–132.
- Kopanicové sídla a dedina. Národopisná štúdia o spoločenských vzťahoch medzi obyvateľmi jednej slovenskej obce*. Praha: Univerzita Karlova, 1975, 152 s.

1 Personální bibliografii sestavily GABRHELOVÁ, Terézia – BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Soňa Švecová. Bibliografická příloha Národopisné revue č. 29*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2015.

- Társadalmi kapcsolatok egy szlovákiai falu „kopanyica“ települése in. *Ethnographia*, 86, 1975, s. 324–338.
- Názvoslovie lazového osídlenia v Honte. *Slovenský národopis* 27, 1979, č. 1, s. 25–48.
- Význam komasácie pre vývoj lazového osídlenia v Honte. *Slovenský národopis* 28, 1980, č. 1, s. 35–39.
- Chotárne sídla v československých Karpatoch. *Slovenský národopis* 28, 1980, č. 1, s. 4–6.
- Die Rodeackersiedlungen in der Slowakei und ihre Beziehung zu der Saisonwohnsitzen. *Ethnographica et Folkloristica Carpatica* 3, 1983, s. 35–48.
- Lazy v 19. a 20. storočí. Vývoj roľníckych chotárných sídiel v oblasti Krupinskej planiny*. Praha: Univerzita Karlova, 1984, 147 s.
- Lazy a lazníci. In: Botík, Ján (ed.): *Hont. Tradície ľudovej kultúry*. Banská Bystrica: Osveta, 1988, s. 392–425.
- Beitrag zur Konstruktion des Dachgerüstes in der Slowakei. In: Gunda, Béla – Lukács, László – Paládi-Kovács, Attila (eds.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. Székesfehérvár: István Király Múzeum, 1989, s. 57–64.
- Moje cesty po dedinách. *Slovenský národopis* 54, 2006, č. 1, s. 103–112.

Martin Novotný

Národní ústav lidové kultury Strážnice

Etnoložce a balkanistce Heleně Bočkové na rozloučenou

Letos v červnu zcela nečekaně a náhle zemřela ve věku sedmdesáti let brněnská etnoložka, balkanistka a vysokoškolská pedagožka PhDr. Helena Bočková. Kromě zarmoucené rodiny a přátel opustila také své studenty a kolegy etnology a balkanisty, kterým bude její pečlivá kritická práce, podnětné komentáře i cenná přátelská pošťouchnutí moc chybět. Helenu jsem poznala v roce 2007, kdy konzultovala mou bakalářskou práci věnovanou vývoji bulharské etnologie. Od té doby byly naše cesty propojené, a to nejen láskou k Balkánu. Během našeho posledního rozhovoru u kávy Helena prohlásila, že nejvíc ji zajímá kultura jako rozdíl mezi středoevropským a balkánským, mediteránním a středozápadoevropským prostředím, kultura jako každodennost obyčejných lidí v kontrastu ke kultuře jako umění, elitní, vzdělanécké... A co je klíčové – Helenu studium kultury bavilo. A to bylo na její práci, ať již badatelské, publikační či pedagogické, opravdu vidět.

Narodila se 7. dubna 1952 v Brně, vystudovala Střední všeobecně vzdělávací školu (dnes gymnázium) v Šumperku, v roce 1976 absolvovala studium národopisu a historie a 1984 postgraduální studium muzeologie na Filozofické fakultě Univerzity J. Ev. Purkyně (dnes Masarykova univerzita) v Brně. V letech 1973–1974 studovala na Univerzitě Sv. Klimenta Ochridského v bulharské Sofii. Na základě tohoto pobytu vznikla diplomová práce *Bulharská lidová kultura v díle Konstantina Jirečka*. Do Bulharska se od té doby pravidelně vracela, absolvovala také studijní

pobyty v (dnes již) Severní Makedonii a mnoho výzkumných cest do jaderského přimoří, především do Chorvatska a Černé Hory.

Helenina profesní dráha byla pestrá. Již během magisterského studia se pečlivě seznamovala s vědeckou prací jako pomocná vědecká síla docenta Václava Frolce a po ukončení studií v roce 1976 nastoupila jako odborný etnografický pracovník do Muzea Vysočiny v Jihlavě. Poté následovalo působení v Okresním muzeu v Pelhřimově, kde byla na postu vedoucího historika a etnografa. V letech 1983 až 1992 pracovala na brněnském pracovišti Ústavu pro etnografi a folkloristiku ČSAV, z toho v letech 1988–1990 v nově vytvořeném a pak zaniklém Ústavu slavistiky ČSAV Brno. Podílela na rozsáhlém výzkumném projektu urbánní etnologie *Město po Špilberkem*. Na odborných projektech spolupracovala také s Národním ústavem lidové kultury ve Strážnici, byla dlouholetou členkou České národopisné společnosti.

Mezi oblasti Helenina odborného zájmu patřila lidová architektura, etnologická historiografie, etnické otázky, urbánní etnologie či rurální kultura (výroční obyčeje, tradiční zemědělství, lidová strava), a to jak v česko-moravském, tak širokém balkánském kontextu. Její badatelská pozornost celoživotně oscilovala mezi etnologickou problematikou u nás a na Balkáně. Heleniny balkanistické zájmy překračovaly hranice slovanských států (přestože zde byla více doma i díky výborné znalosti bulharštiny), především do Řecka a Albánie. Je to logické, mnohé kulturní fenomény Balkánu je třeba studovat napříč regionálními, jazykovými, etnickými či náboženskými hranicemi. Dlouholetý zájem o lidové stavitelství na Balkáně v mediteránních souvislostech vyústil v sepsání balkánských oddílů dvou rozsáhlých syntéz *Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských* (1999) a *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu* (2010). Karpatskou část obou knih napsal Jiří Langer.

Od roku 2008 působila Helena Bočková na Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Ve své pedagogické činnosti se zaměřila na etnologii slovanských i neslovanských zemí na Balkáně, zejména na tradiční lidovou kulturu, etnickou a etnokulturní problematiku, architekturu, rodinu a problematiku migrace. Téměř celá generace studentů balkanistiky a jihoslovanských jazyků měla díky Heleně možnost si na vlastní kůži vyzkoušet etnologický terénní výzkum – ať již mezi komunitami z Balkánu u nás, nebo přímo v některé z balkánských zemí. Vyučovala také na Ústavu evropské etnologie na téže fakultě, kde zasvěcovala mladé etnology, orientované většinou na moravské nebo české prostředí, do tajů exotické, ale přesto nám v mnohém blízké balkánské duchovní, sociální i hmotné kultury. Přestože ji tradiční lidová kultura balkánských národů nepřestávala fascinovat, Balkán pro Helenu nebyl pomyslným etnografickým muzeem Evropy, ale terénem, ve kterém mohla aplikovat své přísně analytické vědecké metody.

Milá Heleno, děkuji Ti z celého srdce jako své učitelce za inspiraci, podnětné rady i za ten krátký čas, kdy jsme mohly být kolegyně. A jak by pravili Balkánci, ať

je Ti země lehká, Pánbůh Ti odpusť a ať se Tvé duši, která po čtyřiceti dnech loučení s pozemským životem vystoupila na nebesa, dostane spravedlivého odpočinku.

Barbora Navrátilová Machová
Ústav evropské etnologie FF MU Brno

Výběrová bibliografie Heleny Bočkové¹

Monografie

Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm a Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech, 1999 (s Jiřím Langrem).

Obydli v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu. Ostrava: Šmíra, 2010 (s Jiřím Langrem).

Kapitola v odborné knize

Výroční obyčej na jihu a západě Českomoravské vrchoviny. In: Frolec, Václav (ed.): *Výroční obyčej. Současný stav a proměny.* Brno: Blok, 1982, s. 164–192.

Společenský život v současné sídelní organizaci na Českomoravské vrchovině se zvláštním zřetelem k malému městu. In: Frolec, Václav (ed.): *Venkovské město 2.* Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1987, s. 147–156.

Zimní obchůzky maskovaných žen. K jejich výskytu a životnosti. In: Frolec, Václav (ed.): *Obřadní obchůzky.* Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1988, s. 37–57.

Vytváření národopisné stratifikace Brna. In: Frolec, Václav (ed.): *Město: prostor – lidé – slavnosti.* Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1990, s. 59–68.

Formování národopisné struktury Velkého Brna. In: Toncrová, Marta (ed.): *Národopisné studie o Brně.* Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1990, s. 5–27.

Brněnský region a jeho obyvatelé. In: Sirovátka, Oldřich a kol.: *Město pod Špilberkem.* Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR Brno, 1993, s. 20–31.

Všední a sváteční strava. In: Sirovátka, Oldřich a kol.: *Město pod Špilberkem.* Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR Brno, 1993, s. 78–88.

Cultural landscape, country seats, settlements and buildings. In: Šimša, Martin a kol.: *Open-Air Museum of Rural Architecture in South-East Moravia.* Strážnice: National Institute of Folk Culture, 2009, s. 203–224.

Národní paměť, lidové tradice a vytváření moderní české národní identity v Brně. In: Ferencová, Michaela – Nosková, Jana a kol.: *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století.* Brno – Bratislava: Etnologický ústav AV ČR – Statutární město Brno – Archiv města Brna – Ústav etnologie SAV, 2009, s. 205–236, 388.

Obytná architektura předměstských obcí. In: *Dějiny Brna 6. Předměstské obce.* Brno: Statutární město Brno, 2017, s. 192–205.

---

1 Publikáční činnost H. Bočkové je obsáhlá, proto přinášíme pouze výběr prací z let 1976 až 2021. Zahrnuje monografie, kapitoly v knihách a množství odborných statí publikovaných v časopisech a sbornících, četné recenze především balkanistické odborné literatury (recenze neuvádíme). Je autorkou také mnoha biografických hesel v *Lidové kultuře. Národopisné encyklopedii Čech, Moravy a Slezska* z roku 2007 (z kapacitních důvodů neuvádíme).

Stati v odborném periodiku

- Bulharská lidová kultura v díle Konstantina Jirečka. *Český lid* 66, 1979, č. 1, s. 30–41.
- Výroční obyčeje v oblasti Jihlavských vrchů. *Muzeum a současnost* 2, 1979, s. 107–115.
- Proměny lidového domu na česko-moravském pomezí ve světle archívních dokladů (Horní Dubenky). *Národopisné aktuality* 20, 1983, č. 3, s. 171–182.
- Tendence vývoje sváteční stravy v Brně od počátku 20. století. *Český lid* 75, 1988, č. 2, s. 95–99.
- Folklorismus a lidové obyčeje. *Národopisná revue* 2, 1992, č. 3, s. 107–114, 142.
- Ethnische Gemeinschaften und ethnische Prozesse auf dem Balkan im Werke Konstantin Jireček. *Ethnologia slovacica et slavica* 24–25, 1992–1993, s. 225–244.
- Zaniklé formy zemědělské práce a nářadí při orbě a seti v oblasti Jihlavských vrchů. *Vlastivědný sborník Vysočiny, oddíl věd společenských* 10, 1996, s. 313–328.
- Tradiční zemědělské nářadí, práce a technické inovace při sklizni a zpracování plodin v oblasti Jihlavských vrchů. *Vlastivědný sborník Vysočiny, oddíl věd společenských* 11, 1998, s. 247–266.
- The Carpathian-Balkan Comparison Enriches the Studies of the Carpathian Traditional House. Basic and Orientation of Research. *Ethnologia Europae centralis* 5, 2001, s. 30–56 (s Jiřím Langrem).
- Vlaši na Balkáně. Geneze, historie a kultura minority. Příspěvek k otázce etnokulturní tradice. *Ethnologia Europae centralis* 7, 2005, s. 73–90.
- Bulhaři v Brně. Proměny profesní a etnické minority. *Český lid* 93, 2006, č. 2, s. 113–135 (s Janou Pospíšilovou).
- Bálgari v čužbina. Sto hodiní bálgarska obštност v Bärno. *Bálgarska etnologija* 33, 2007, s. 10–35 (s Janou Pospíšilovou).
- Vicedílný dvůr na Balkáně – specifický fenomén mediteránní tradice v Evropě. *Český lid* 95, 2008, č. 2, s. 191–209.
- Brno a „jeho“ lidová kultura – fikce nebo skutečnost? *Brno v minulosti a dnes* 22, 2009, s. 179–196.
- Makedonská etnologie – minulost a současnost. *Ethnologia Europae centralis* 11, 2013, s. 69–76 (s Barborou Machovou).
- House in Carpathians. *Ethnologia Polona* 35, 2014, s. 25–77.
- Balkanistika v díle Václava Frolce. *Slovanský jih* 14, 2014, č. 5, s. 12–15.
- Kakakačani: kultura a identita. *Slovanský jih* 16, 2016, č. 3, s. 3–15.
- Bulhaři a další Balkánci v Česku. Pedagogické, metodologické a heuristické aspekty studentských výzkumů. *Studia Ethnologia Pragensia* 2016, č. 2, s. 36–50.
- Balkán jako etnografické muzeum Evropy? aneb Hledání ztraceného času. *Porta Balkanica* 9, 2017, s. 19–28.
- Balkánská muzea v přírodě a jejich internetové prezentace. *Museum vivum* 13, 2018, s. 41–56.
- Kulinární praxe českých Balkánců. Gastronomie v rodině, při menšinových akcích, balkánské restaurace. *Porta Balkanica* 11, 2019, s. 7–27.
- Srbská diaspora v Česku. K původu a formování menšiny (se zřetelem k Brnu). *Folia ethnographica* 54, 2020, č. 1, s. 17–35.
- Srbové v Česku – „skrytá“ menšina. Pohledy do soukromého života (se zřetelem k Brnu). *Folia ethnographica* 54, 2020, č. 2, s. 105–138.

Studie ve sbornících

- Geografická diferenciacie výročních obyčejů na jihu a západě Českomoravské vrchoviny. In: *Sborník prací z jihočeského národopisu I*. České Budějovice: Jihočeské muzeum, 1987, s. 33–73.

- Konstantin Jireček a bulharský folklór. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Studia Balcanica Bohemoslovaca III*. Brno: UJEP, 1987, s. 274–280.
- Vědecký přínos Konstantina Jirečka bulharskému národopisu a historii. Etnické otázky. In: Bartůšková, Sylva (ed.): *Československo-bulharské kulturní vztahy*. Brno: Ústav slavistiky ČSAV, 1990, s. 321–331.
- Zusammenleben der Brüner Tschechen und Deutschen: Licht und Schatten. In: Luther, Daniel (ed.): *Ethnokulturelle Prozesse in Gross-Städten Mitteleuropas*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1992, s. 127–135.
- Poznámky k vývoji české etnologie. In: Holubová, Markéta – Petráňová, Lydia – Woitsch, Jiří (eds.): *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002, s. 253–261.
- Východní cesta mediteránních inovací středoevropské lidové architektury. In: Holubová, Markéta – Petráňová, Lydia – Woitsch, Jiří (eds.): *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002, s. 83–104 (s Jiřím Langrem).
- Bulgarische Gärten in Brünn: ein Blick von innen und von aussen. In: Roth Klaus (ed.): *Vom Wandergesellen zum „Green Card“-Spezialisten. Interkulturelle Aspekte der Arbeitsmigrations im östlichen Mitteleuropa*. Münster – New York – München – Berlin: Waxmann, 2003, s. 83–105 (s Janou Pospíšilovou).
- Makedonie a evropské poznávání Balkánu z pohledu etnologie. In: Dorovský, Ivan – Mitrevski, Ljupčo (eds.): *Studia Macedonica*. Brno: Masarykova univerzita, 2008, s. 241–251.
- Makedonské regionální skupiny. Problémy klasifikace, etnonym a kolektivních identit. In: Dorovský, Ivan (ed.): *Studia Macedonica II*. Brno: Masarykova univerzita, 2015, s. 91–103.
- Balkán jako etnologický areál ze středoevropské perspektivy. Příspěvek k evropské kulturní rozmanitosti. In: Štěpánek, Václav – Mitáček, Jiří (eds.): *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VII*. Brno: Moravské zemské muzeum – Masarykova univerzita, 2017, s. 139–154.
- Rozhovory. PhDr. Helena Bočková. In: Hlaváček, Jiří – Bortlová-Vondráková, Hana (eds.): *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Československá etnografie a folkloristika ve vzpomínkách pamětníků*. Praha: Academia, 2018, s. 21–39.
- Kolonizace, dálkové cesty, čítlík – tři zdroje balkánské elementární kultury. In: Stehlík, Petr (ed.): *Od moravských luk k balkánským horám. Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*. Brno: Maticе moravská, 2019, s. 165–178.
- Tradiční zemědělství na Balkáně: problém elementární kultury. In: Štěpánek, Václav (ed.): *Ivanu Dorovskému ad honorem. Příspěvky z kolokvia k 85. narozeninám prof. dr. Ivana Dorovského, DrSc.* Brno: Masarykova univerzita, 2020, s. 195–214.
- Balkán a střední Evropa jako etnokulturní areály. Příspěvek k evropské interkulturní komparaci. In: Stanoev, Stanoj a kol.: *Stranstvašti idej po pätištata na humanitaristikata. Izsledvanija po folkloristika, kulturna antropologija i slavistika v čest na doc. d-r Katja Michajlova II*. Sofija: BAN, Institut za etnologija i folkloristika s Etnografski muzej, 2021, s. 469–490.

Rozloučení se Zdenkou Chocholáčovou, roz. Markovou

Dne 14. července 2022 odešla etnografka Mgr. Zdenka Chocholáčová, roz. Marková. Narodila se v Novém Městě na Moravě 22. června 1945 a zemřela po krátké nemoci ve věku 77 let tamtéž. Vystudovala národopis na Filozofické fakultě Univerzity Jana Ev. Purkyně v Brně a prací v novoměstském Horáckém muzeu strávila téměř polovinu svého života. Zažila s ním období rozkvětu i pádu

a nejdramatičtější chvíle byly v porevolučních časech, kdy bojovala proti zrušení všech expozičních kromě lyžařské. Pro muzeum vykonala spoustu záslužné práce na poli etnografie. Svědčí o tom kvalitní sbírka textilu, na které se už jako studentka podílela s bývalou ředitelkou Věrou Večeřovou, a především rozsáhlý archiv dokumentující místní lidovou architekturu a několik publikací na toto téma. Zabývala se historickým vývojem sídel na Novoměstsku, ale i změnami v bydlení na Horácku v přítomnosti. V archivu muzea jsou uloženy dosud nezpracované sběry lidových zvyků na Novoměstsku; její sbírka lidové slovesnosti vyšla pod názvem *Pověsti z Novoměstska*. Publikovala také na téma horáckých lidových hraček a výšivek, napsala knihu o sgrafitech Karla Němce na kostele svatě Kunhuty na novoměstském náměstí.

I po odchodu do důchodu zůstávala aktivní, psala odborné články do kostelního časopisu *Kunhuta* a přispěla například ke vzniku obou dílů knihy *Zmizelé Nové Město*. Až do své smrti byla takovým dobrým duchem muzea, na kterého se dalo vždy obrátit s prosbou o odbornou radu. Její znalosti a vzpomínky byly nenahraditelné, Zdenka sama byla originál. Skromná a přesto výrazná, s velkým srdcem a smyslem pro humor a krásu. Své mládí strávila v zápalu práce a vdávala se až ve středním věku. Dojemná „love story“ na této zemi skončila, když po několika týdnech následovala svého milovaného „Kaštánka“, Aleše Chocholáče. Rozloučení proběhlo 20. července 2022 v Kostelíčku na katolickém hřbitově v Novém Městě na Moravě. Odešla významná moravská etnografka.

Výběrová bibliografie Zdenky Chocholáčové (roz. Markové)

- MARKOVÁ, Zdenka: *Lidové stavitelství na Novoměstsku v 19. a 20. století*. Diplomová práce. Filosofická fakulta University J. Ev. Purkyně v Brně, 1968.
- MARKOVÁ, Zdenka: Formování sídelních typů na Novoměstsku. *Český lid* 57, 1970, č. 4, s. 235–241.
- MARKOVÁ, Zdenka: *Příspěvek k bibliografii Novoměstska: soupis publikací Horáckého muzea a galerie v Novém Městě na Moravě a jiných regionálních institucí*, Brno, Universitní knihovna, 1972 (spolu s Karlem Daňkem a Blankou Daňkovou).
- MARKOVÁ, Zdenka: *Lidové stavitelství v oblasti v oblasti Žďárských vrchů*. Nové Město na Moravě: Horácké muzeum a galerie, 1973.
- MARKOVÁ, Zdenka: *Památky lidového stavitelství na okrese Žďár n. S. Žďár nad Sázavou: Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody*, 1982 (spolu s Věrou Kovářů).
- MARKOVÁ, Zdenka: *Horácká lidová výšivka*. Žďár n. Sázavou: Okresní kulturní středisko, 1988.
- MARKOVÁ, Zdenka: *Pověsti z Novoměstska*. Nové Město na Moravě: Horácké muzeum, 1997.
- CHOCHOLÁČOVÁ, Zdenka: *Sgrafita na kostele svatě Kunhuty v Novém Městě na Moravě*. Nové Město na Moravě: Horácké muzeum, 2001.

Alice Hradilová
Horácké muzeum Nové Město n. M.

Za Evou Romanou Melmukovou Šašecí 25. 2. 1932 – 5. 11. 2022

Zemřela statečná a moudrá žena s nebývale širokým rozsahem odborného zájmu, a to nejen v oblasti historie, archivnictví, teologie a etnografie.¹

Eva Romana se narodila a léta útlého dětství prožila v Římě obklopena nejen rodinou, ale také poměrně širokým okruhem rodinných přátel, většinou intelektuálů.

Školní, středoškolská i vysokoškolská léta prožívala v Praze. Nejdříve ve válečné době, později v temném období totality. Zde jsou možná kořeny její nezlomné víry v dobro, statečnost i vytrvalost, s níž po mnoho let čelila nepříznivé situaci, a přesto i tu dokázala přetavit v pozitivum.

V době, kdy z politických důvodů ztratila možnost působit jako farářka Českobratrské církve evangelické a později jako vědecká pracovnice v národopisných odděleních muzea v Telči a v Jihlavě, přijala práci ve zcela odlišném oboru. I tuto etapu života pojala jako možnost rozšířit svoje dosavadní vzdělání.

V osmdesátých letech 20. století spolu s manželem ThDr. Jiřím Melmukem a synem ThDr. Petrem Melmukem, Ph.D., věnovala velké úsilí zpracování archivních materiálů z tolerančního období. K této dobrovolnické vysoce odborné a pečlivé práci přizvala i laiky, které nejen pracovně vedla, ale také odborně vzdělávala. Založila historickou společnost Veritas, která působí dosud, a také výsledky badatelské činnosti byly postupně publikovány. V této činnosti pokračovala i po Listopadu 89, kdy se jí otevřely nejen odborné pracovní možnosti; v té době už přednášela na Evangelické teologické fakultě UK a vstoupila také do komunální politiky v Telči.

Eva Melmuková spolu s manželem věnovala velké úsilí vybudování Tolerančního areálu ve Velké Lhotě u Dačic. Kromě jiného zde po řadu let pořádali letní tábory pro mladé historiky. Na tomto místě se konalo také poslední rozloučení. Pohřební bohoslužbu vedl Mgr. Ondřej Macek, Ph.D., za spoluúčasti Mgr. Richarda F. Vlasáka, M.Th., jimž oběma otevřela v jejich mládí cestu do tajů historického i teologického bádání.

*Lia Ryšavá
Miroslav*

---

1 Eva Romana Melmuková Šašecí byla dlouholetou členkou České národopisné společnosti. V *Národopisném věstníku* 1/2022 byl otištěn jubilejní článek k jejím devadesátým narozeninám včetně personální bibliografie.

Pozdrav jubilantce Jiřině Kosíkové

V červenci měla PhDr. Jiřina Kosíková narozeniny (nar. 30. července 1952), které prožila v ústraní, a proto jí do dalšího života chceme popřát hodně sil a zdraví. Při té příležitosti připomeneme alespoň ve stručnosti některé její publikační počiny a úspěchy na poli etnologické dokumentace. Odbornou činnost Jiřiny Kosíkové popsal důkladně Miroslav Válka už v roce jejich šedesátin (NR 3/2012), a tak další jubileum chceme spojit s jejími zaznamenaníhodnými výstupy a činnostmi, které se do jeho textu nevešly nebo ještě nebyly dokončené. Absolventka studia dějin umění a národopisu (1975) na Filozofické fakultě UJEP v Brně (dnes Masarykova univerzita) se v osmdesátých letech 20. století etablovala jako odborná pracovnice Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (nyní Etnologický ústav AV ČR), kde se vedle soustředěné práce ve fotografické sbírce „našla“ v péči o filmové dokumenty uložené v archivu ústavu, a také ve vlastní práci s kamerou. V oddělení dokumentace byla na ústavu následovnicí historičky Věry Doležalové (1924–2015) a ve filmové tvorbě etnografky Vlasty Svobodové (nar. 1930), při čemž jejími poradci byli výborní brněnští filmaři Aleš Záboj a Petr Baran.

Její několikaletá soustředěná práce s filmy uloženými v ústavu přinesla ovoce ve formě filmografie *Lidové tance a dětské hry ve filmotéce Etnologického ústavu AV ČR v Brně* (1999), která je stále využívána odborníky i laiky. Zodpovědná péče jubilantky a snaha o záchranu filmů uložených v nevyhovujícím prostředí dospěla k tomu, že po osobním vyjednávání s tehdejšími ředitelem Vladimírem Opělou filmy převzal Národní filmový archiv v Praze, a tak byly díky přesvědčení o správnosti tohoto kroku staré filmy zachráněny a jejich kopie v kazetách jsou k dispozici v ústavu (na VHS).

Myslím, že je třeba zdůraznit také její průkopnické texty. Za prvním z nich stál vedoucí pracoviště Karel Fojtík (1918–1999), který Jiřinu přivedl k práci s dokumenty osvětlujícími jednu dosud málo probádanou oblast dějin Brna. Článek *Dobová fotografie jako pramen studia interiéru dělnického obydlí* (Český lid 75, 1988, s. 105–111) byl uveřejněn v tzv. brněnském čísle uvedeného časopisu naplněném texty pracovníků, kteří se soustředili na etnologický výzkum moravské metropole. Vzpomínám si, že v tehdejší atmosféře ovlivněné ředitelem ústavu Antonínem Robkem byla tato příležitost vnímána jako výjimečná. Nevyužité materiály z výzkumu k dějinám Brna – opět se jednalo o sociálně slabé vrstvy obyvatel města – uplatnila ještě jednou, a to ve sborníku věnovaném významné znalkyni brněnských dějin Mileně Flodrové *A chleba maminka před nama zamykala. O životě v nouzové kolonii Na Novém hřbitově* (2010, spolu s Janou Pospíšilovou). Její jméno je také spojené s novátorským výzkumem oděvu marginálních a alternativních skupin mládeže (zejména punkerů, skinheadů, skateboardistů a metalistů). Jedna ze statí na toto téma *Jak se někteří oblékají* byla uveřejněna v publikaci věnované kultuře dětí a mládeže *Rajče na útěku* (2003).

Vedle množství záznamů pořízených při terénním výzkumu vznikla díky kameře Jiřiny Kosíkové řada videodokumentů, z nichž některé zaznamenaly ohlas mezi odbornou veřejností na domácích a zahraničních festivalech. Byly to především filmy, které točila sama anebo na nich spolupracovala s Michalem Pavláskem a Petrem Baranem, jak je patrné z příložené filmografie. S filmy se účastnila domácích i zahraničních festivalů a přehlídek (Bělehrad, Göttingen, Lublaň, Čadca, Olomouc, Uherský Brod ad.).

V roce 2008 byla pozvána prof. Karlem Vachkem, vedoucím katedry dokumentární tvorby na FAMU, do semináře k projekci svého filmu *Daj bože što je dobro* a k diskusi se studenty. Po shlédnutí filmu respektovaný režisér řekl, že slyšel o jejím dobrém dokumentu, ale že je překvapený, jak je dobrý!

V posledním filmovém projektu *Rozhovory s osobnostmi oboru etnologie* se jí podařilo zachytit některé vývojové linie a zvraty našeho oboru a taky osobnostní vklad aktérů do rozvoje disciplíny v druhé polovině 20. století. Audiovizuální záznamy rozhovorů vznikaly v letech 2012–2013 v rámci interního projektu nebo během terénních výzkumů v rámci jiných projektů v dřívějších letech. Neformální atmosféra při rozhovorech umožnila dotazovaným vyjevit to, co považovali za významné v oboru nebo ve svém životě. Rozhovory vedly Jana Pospíšilová a Marta Toncrová, přítomni byli jen dotazovaní a Jiřina Kosíková, popř. Michal Pavlásek, kteří pořizovali záznam. Sestřihy rozhovorů s Janem M. Kristem, Karlem Pavlišťíkem, Josefem Jančářem, Věrou Kovářů, Alenou Jeřábkovou a Milošem Melzerem jsou zveřejněny na webových stránkách Etnologického ústavu AV ČR – Audiovizuální výstupy-Etnologický ústav AV ČR (avcr.cz).

O mimořádných charakterových vlastnostech jublantky víme všichni, kdo jsme s Jiřinou Kosíkovou pracovali nebo se přátelsky stýkali. Pečlivá a skromná, ale za kamerou nečekaně ztrácela ostych i plachost. Dostávala se díky svému umu do těsné blízkosti interpretů a nositelů folkloru a věrně dokumentovala okamžiky všedního i svátečního života ve městě a na vesnici.

Přejeme „Jiřince“, jak ji nejbližší přátelé důvěrně nazývají, následující klidná léta a ještě jednou dobré zdraví.

Filmografie Jiřiny Kosíkové

Daj bože što je dobro. Scénář a kamera: Jiřina Kosíková a Petr Baran. Režie: Jiřina Kosíková. Brno 2007.

Crnajka. Kamera a režie: Jiřina Kosíková, Petr Baran. Střih: Petr Baran. Produkce: Etnologický ústav AV ČR Praha, pracoviště Brno 2008.

Moje války. Věra Fialová (*1918). Námět, kamera a režie: Jiřina Kosíková. Scénář a střih: Petr Baran. Produkce: Etnologický ústav AV ČR, pracoviště Brno 2010.

Pod tíhou hroznů čas se sklání. Češi a Němci v srbském Banátu. Režie: Michal Pavlásek. Scénář: Michal Pavlásek a Jiřina Kosíková. Kamera: Petr Baran a Jiřina Kosíková. Střih: Petr Baran. Produkce: Etnologický ústav AV ČR, pracoviště Brno 2011.

Stoleté vzpomínky. Anežka Zatloukalová (*1908). Námět a spolupráce: Alena Cedidlová. Kamera a střih: Petr Baran. Scénář a režie: Jiřina Kosíková. Etnologický ústav AV ČR, pracoviště Brno 2013.

Stoleté vzpomínky. Jan Nitka (*1906). Námět a spolupráce: Alena Cedidlová. Kamera a střih: Petr Baran. Scénář a režie: Jiřina Kosíková. Etnologický ústav AV ČR, pracoviště Brno 2013.

Účast na festivalech a přehlídkách

International Film Festival Belgrade / Mezinárodní festival etnologického filmu. Bělehrad 2007 a 2008.

International Ethnographic Film Festival. Göttingen 2008.

43. mezinárodní festival populárně vědeckých a dokumentárních filmů *Academia Film*. Olomouc 2008.

Mezinárodní festival *Days of Ethnographic Film*. Ljubljana 2009.

Musaionfilm. Videopřehlídka muzeí ČR. Muzeum Jana A. Komenského. Uherský Brod 2008, 2011, 2013 a 2014.

Etnofilm. Čadca 2008, 2012 (cena Etnológ za kamerou) a 2014.

Beskydský ještěr. 34. ročník celostátní soutěže neprofesionálních filmů. Frýdek-Místek 2014.

Rychnovská osmička. 56. ročník soutěže neprofesionálních filmů s mezinárodní účastí. Rychnov nad Kněžnou 2014.

Litomyšlská lilie. 35. ročník soutěže medailonů, historických a vlastivědných filmů. Litomyšl 2014.

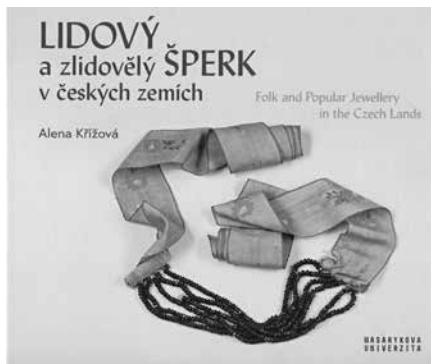
Jana Pospíšilová
Brno

Alena KRÍŽOVÁ: Lidový a zlidovělý šperk v českých zemích / Folk and Popular Jewellery in the Czech Lands.

Brno: Masarykova univerzita, 2021, 359 s., barevné ilustrace a fotografie, mapy. Edice Ethnologica.

Šperk používaný mezi lidovými vrstvami v českých zemích představuje téma, jež dosud postrádalo souborné zpracování. Odborné i laické veřejnosti se nyní dostává do rukou výpravná, graficky přitažlivá publikace, jež přibližuje fenomén šperku, který v daném prostředí nabyl specifických podob. Jeho autorka Alena Křížová se dlouhodobě věnuje studiu úzce souvisejících témat – šperku, zdobnosti a lidové oděvní kultury. Pro jejich zpracování je osobou nejpopovolanější, neboť v sobě slučuje nezbytné předpoklady interdisciplinárního studia zahrnujícího uměleckohistorickou a etnologickou problematiku. Obtížně exaktně uchopitelné téma z lidového prostředí totiž předpokládá znalosti širokého spektra problémů. Jde o jev typově, historicky i geograficky mnohotvárný. Lidový šperk úzce souvisí s regionálními typy lidového oděvu, který se vyvíjel od 16. a 17. století až do současnosti a jehož formování ovlivňovala řada faktorů. Některé šperky se v určitém regionu staly nedílnou součástí oděvu a symbolizují lidový či zlidovělý šperk (např. české granátové náhrdelníky či jehlice – třaslice, valašské kotule, těšínské hočky a pásy aj.). Publikace je završením mnohaletého bádání, jehož dílčí výsledky

autorka již uveřejnila v samostatných studiích. Zpracování daného námětu předcházela náročná příprava spočívající v shromáždění zejména písemných a obrazových pramenů od konce 18. století. Zde se autorka opřela o důkladnou znalost ikonografických dokladů lidového oděvu, kterou získala mj. při tvorbě jejich přehledu (*Lidový oděv na Moravě a ve Slezsku I. Ikonografické prameny do roku 1850*. Strážnice 2012; společně s Martinem Šimšou). Dalším důležitým předpokladem bylo seznámení s památkovým materiálem uloženým v muzeích, o jehož šíři svědčí použité údaje a obsáhlá obrazová dokumentace.

V úvodní kapitole se Alena Křížová věnuje systematice lidového šperku a na základě způsobu vzniku a výroby přijímá jeho řazení do tří kategorií, zároveň vyjadřujících určitou časovou posloupnost. První zahrnuje lidový šperk, jehož autory byli samouci z venkovského prostředí. Druhou kategorií tvoří zlidovělý šperk, který představuje výrobek profesionálních řemeslníků, jenž prošel procesem zlidovění. Poslední kategorii, spadající do nejmladší fáze vývoje

lidového oděvu, reprezentují produkty dílenské, resp. tovární bižuterní výroby. Autorka podává definici šperku, dotýká se terminologie a naznačuje osobité funkce v lidovém prostředí. V něm byly artefakty zařaditelné do kategorie šperku nahlíženy nejen z hlediska funkce okrasné nebo dekorativní. Šperk nebyl jen ozdobou, nýbrž nedílnou součástí „těla“ nebo oděvu; často se stal symbolem společenského a sociálního postavení, náboženské příslušnosti, zařazení nositele do společenské hierarchie, popř. profesní komunity. Současně deklaroval názor člověka jako individua na svět. U řady artefaktů převládla funkce praktická (jehlice, spínadla, přezky, háčky a knoflíky), u jiných magická a náboženská s apotropajním významem (škapulíře, mince a medaile s Pannou Marií či císařovnou Marií Terezií jako ochránkyní rodiny, poutní medailky a křížky). Uvedené předměty věnované hlavně k narození a ke křtu měly charakter rodinného šperku, za který byly považovány zejména prsteny. Významnou skupinu šperků tvořily ozdoby svatebního oděvu ženicha a nevěsty, družby a družiček. V průběhu vývoje projevovali obyvatelé venkova úsilí přizpůsobovat se městským zvyklostem a šperky získávaly hlavně reprezentativní funkci (náušnice, pečetní prsteny, kapesní hodinky s řetízkiem).

Základní rozdělení šperků rozebírá pasáž věnovaná systematice a typologii lidového šperku. Zásadní dělení šperků, jež se objevilo v odborné literatuře, vychází z jejich funkce – praktické nebo estetické, a potom rozlišuje šperky

užitkové (jehlice, spínadla, přezky aj.) a dekorační (prsteny, náhrdelníky). Druhé dělení rozeznává ozdoby těla s magickou nebo reprezentativní funkcí a součásti oděvu s praktickou funkcí. Snaha o důsledné rozřídění lidového šperku však naráží na obtížně překonatelné problémy, které představuje různorodost vzhledu, regionální specifčnost, časové období (v mladší době se ke kroji nosily běžné civilní šperky). Dále se autorka podrobněji věnuje stáří a dataci šperku. V oddílu o vazbě šperku na region poukazuje na nezaměnitelný charakter šperků příslušníků německého etnika v západních a severozápadních Čechách a na Broumovsku, které zastupují víceméně doklady profesionální řemeslné práce se zjevnou vazbou na dobový styl. Závěr úvodní kapitoly tvoří pojednání o pramenech a dosavadní literatuře.

Následující část knihy je koncipována jako medailony jednotlivých etnografických regionů z hlediska lidového a zlidovělého šperku. Šperk tvořil součást kroje, což vymezilo prameny, mezi něž patří zejména ikonografické doklady od nejstarších dostupných záznamů lidového oděvu. Vodítkem pro stanovení regionů se stal etnografický atlas. Samostatné kapitoly si všímají uplatnění šperků ve středních Čechách, na Tábořsku, Blatech, Doudlebsku, Prácheňsku, Klatovsku, Chodsku, Plzeňsku, Chebsku, Podkrušnohoří, Turnovsku, Broumovsku, Náchodsku Litomyšlsku, Horácku, Jihlavsku, Brněnsku, Moravském Slovensku, Hané, Hřebečsku a Kravařsku, Valašsku, Opavském Slezsku a na Těšínsku. V každém detailně

zpracovaném regionu je věnována pozornost zachytitelným ukázkám a zejména projevům typickým pro danou oblast, text doprovázejí ikonografické doklady a snímky artefaktů z muzejních sbírek.

Autorka si dále všímá šperku Romů, v jejichž kultuře má funkci amuletu chránícího svého nositele. V dnešní situaci je kladen důraz hlavně na reprezentaci, což se odráží v uplatnění drahých kovů. V romské populaci se vyskytují náhrdelníky z korálků, náušnice v podobě kruhů, knoflíky, řetízky z mincí a v 20. století především masivní řetězy nebo oválné prsteny, jež jsou zhotovovány na zakázku profesionálními výrobci.

Z širšího hlediska přináší velmi cenné informace kapitola zaměřená na amulety a devocionálie, jež v lidovém prostředí hrály důležitou úlohu. K nim patřily zejména předměty získané při narození nebo křtu od rodičů, kmotřů či dalších příbuzných. Šlo hlavně o mince zavěšené na stužce, řetízku či korálech nebo mince zasazované do řetízkových náhrdelníků (zejména u německého obyvatelstva západních a severozápadních Čech). Mince byly postupně nahrazovány medailkami, jež se staly křestními a bířmovacími dary. Svátostky, agnůsky, si lidé přinášeli z poutních míst podobně jako prstýnky z obecného kovu nebo olova. Za významný artefakt platily různé devocionálie plnily magickou, estetickou i reprezentativní funkci jako šperky.

Samostatné kapitoly se dostalo knoflíkům, jež se vyznačovaly především praktickou funkcí, avšak zároveň představovaly důležitou dekorativní součást

lidového oděvu. K jeho reprezentativnosti přispívaly zejména knoflíky kovové nebo perleťové. V 19. století nastal rozvoj bižuterní produkce, která zahrnovala rovněž sledovaný jev.

Pro novodobou existenci lidové tradice sehrála důležitou úlohu inspirace lidovým šperkem, jak se projevila zejména po roce 1945 ve výrobcích ÚLUV. Počátek zájmu o lidový šperk je však nutno spojovat s činností spolku Artěl (založen 1908) hledajícího podněty mimo vládnoucí dekorativismus v prostých artefaktech z lidového prostředí. Cesta vedla přes inspiraci valašskými kotulemi k náhrdelníkům ze sušených plodů a semen, minimalistickým šperkům z perleti, náramkům, brožím, náušnicím, sponám do vlasů, manžetovým knoflíkům.

Závěr publikace tvoří nezbytný aparát obsahující seznam literatury a vyobrazení, soupis zdrojů citátů z lidových písní, jež vhodně dokreslují dobovou atmosféru, tematický slovník a nakonec rejstříky (jmenný, místní a věcný).

Je třeba vyzdvihnout vědeckou a informativní hodnotu knihy (promyšlená obrazová dokumentace) a rovněž přístup k řešení dílčích problémů, který se vyznačuje exaktností, precizním nakládáním s prameny a využíváním mezioborových poznatků. Předložený materiál osvětluje historickou podobu šperku představuje podklad pro komparativní studium domácích – a díky překladařu textu do angličtiny – také zahraničních badatelů. Kniha je zpracována s vysokou odbornou erudicí a obtočí v evropských dimenzích. Domnívám se,

že se publikace stane nepostradatelnou pomůckou badatelů při studiu daného námětu, ale též souvisejících oblastí lidové kultury (lidová zbožnost, oděv, řemeslo).

Alena Kalinová

Etnografický ústav MZM Brno

Jan Doubek – Břetislav Koč – Radim Urbánek: *Co roztácel vítr. Historie a současnost větrných mlýnů, mlýnků a čerpadel.*

Brno: Nakladatelství PhDr. Ivo Sperát, 2020, 342 s., 2 přílohy.

Problematika větrných mlýnů a větrného mlynářství je interdisciplinární záležitostí. Vedle historie a technických oborů se jí věnovala také řada etnografů. Zmínit můžeme výzvu k dokumentaci větrných mlýnů, kterou v meziválečném *Českém lidu* otiskl Čeněk Zíbrt, nebo výzkumy vědeckého pracovníka Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV Josefa Vařeky završené publikací *Větrné mlýny na Moravě a ve Slezsku* (1967, 1982). Dalšími významnými badateli byli olomoucký historik Václav Burian nebo odborný pracovník Technického muzea v Brně Ota Pokorný. V posledních desetiletích je ústřední postavou výzkumu a různých osvětových a záchranných aktivit Ing. Jan Doubek, předseda Sekce větrné mlýny v rámci Kruhu přátel Technického muzea v Brně. Ten ke spolupráci na nové publikaci přizval další dva členy zmíněné sekce

Břetislava Koče a Radima Urbánka, kteří zpracovali některé dílčí kapitoly, ale převážná část knihy je dílem J. Doubka.

Publikace je koncipována jako populárně vědná a představuje vlastně syntézu dosavadních poznatků o větrném mlynářství zasazených do širokých historických souvislostí. Proto úvodní kapitola stručně nastiňuje dějiny mletí obilí (B. Koč a R. Urbánek). Následný obsáhlý výklad o historii větrných mlýnů ve světě a konkrétně přímo v českých zemích umožnil Janu Doubkovi uplatnit jeho detailní vědomosti o typologii větrných mlýnů, jejich konstrukci, vývoji technologie mletí a o dalším využití větrné energie v technických zařízeních sloužících nejen k mletí obilí, ale i jiných komodit. Dlouholetý zájem o větrné mlýny a o jejich dokumentaci autor zužitkoval v kapitole zahrnující detailní soupis dochovaných větrných mlýnů na území České republiky. Kriticky hodnotí novostavby větrných mlýnů, které jako atrapy slouží turistickému ruchu a zneužívají „kouzla“, které tyto technické památky mají. Protože většina větrných mlýnů v důsledku modernizace mlynářské technologie zanikla, jejich význam a masové rozšíření v minulosti, zejména na moravsko-slezském teritoriu dokládá kapitola *Zajímavosti zaniklých větrných mlýnů*. Zahrnuje také informace o jejich identifikaci v terénu s využitím historických map i specifika technického rázu. Autor neopomenul ani sociální rovinu větrného mlynářství a přináší poznatky ze života mlynářů a krajánků, stejně jako o stavitelích větrných mlýnů a rozvětveném mlynářském rodu Bahnerů.

Teprve v posledních letech se pozornost upřela i na malé větrné mlýnky, které sloužily k potřebě jen rodiny majitele. Byly rozšířeny hlavně na těšínském Slezsku a o jejich prvotní dokumentaci se zasloužil Karel Mlýnek. Ten a členové sekce zjistili jejich počet v řádu několika set a rozšíření ve 250 lokalitách; do současnosti (2020) se jich zachovalo jen 76. Masové rozšíření mlýnků souvisí s hranickou firmou „Kunz“, která zájemcům dodávala potřebnou technologii zhruba od konce 19. století do 40. let století dvacátého. Soupis dochovaných mlýnků s větrnou turbínou a snahu o jejich záchranu jako technických památek najdeme také v jedné z kapitol knihy.

Technický pokrok, modernizace a inovace se nevyhnuly ani větrnému mlynářství, jak dokládá kapitola *Větrná čerpadla – nejen dekorace pro westery* z pera Břetislava Koče. Jako integrální součást amerických farem, kde zařízení sloužilo k čerpání vody, našlo své uplatnění i na evropském kontinentu včetně českých zemích. Autor uvádí dvě základní formy pohonu, rotor typu Eclipse a Halladayova turbína, jejich výrobu (firma Antonína Kunze v Hranicích od 1883 ad.) a stejně jako v případě větrných mlýnů a mlýnků pořídil seznam dokumentovaných objektů.

Knihy přináší také praktické informace pro případné zájemce o tuto součást našeho kulturního dědictví. Najdou zde údaje, které větrné mlýny v České republice jsou veřejně přístupné, nebo kde je možné tyto památky navštívit v okolních zemích, tj. na Slovensku, v Rakousku, Maďarsku a v Polsku.

Rozsáhlé muzeum větrných mlýnů v přírodě najdeme v dolnosaském Giffhornu, kde na ploše 12 ha vedle transferovaných staveb stojí vědecké kopie mlýnů z různých koutů Evropy. Do této informativní části publikace jsou zařazeny také základní údaje o činnosti Sekce větrné mlýny založené v roce 2005 v rámci Kruhu přátel Technického muzea v Brně. Pro své členy sekce vydává zpravodaj *Hasačert* (zařízení uvádějící do pohybu vysévací zařízení v moučnici), původně tištěný, dnes v elektronické formě. Z publikační činnosti můžeme uvést několik titulů, např. *Dochované větrné mlýny a mlýnky v České republice* (2005). K propagaci větrného mlynářství sloužily více jak tři desítky výstav i stálá expozice *Cesta větru* na tvrzi v Rymicích u Holešova. Členové sekce se zasloužili o dokumentaci a záchranu malých větrných mlýnků s turbínou na těšínském Slezsku nebo přispěli k obnově větrného mlýna ve Spálově (okr. Nový Jičín). Poznávací cesty za větrnými mlýny do řady evropských zemí patřily k tradičním akcím členů sekce.

Zásady a principy stavebních úprav, svépomocné údržby a péče o větrné mlýny zpracované Radimem Urbánkem mají napomoci majitelům zachovat historickou hodnotu těchto technických památek. Publikace o větrných mlýnech není jen kulturně historicky zaměřeným dílem, ale větrná energie jako jedna z forem „čisté“ energie je aktuálním tématem diskusí o energetické politice nejen u nás. Tuto problematiku shrnul Břetislav Koč v kapitole *Od větrných mlýnů k větrným elektrárnám*.

Orientaci v používané mlynářské terminologii usnadňuje mlynářský slovník, který zpracoval Radim Urbánek. Obsáhlý soupis literatury a pramenů je svědectvím odborného zájmu o problematiku větrného mlynářství, ale také návodem, kde hledat další informace. Podrobná obrazová a kresebná dokumentace stejně jako tabulky přispívají k pochopení odborného textu i lajky. Jako příloha se v knize nachází jednak „Mapa dochovaných a obnovených větrných mlýnů v ČR“ a dioramatická „Historie zpracování zrna“ z pohledu světa a českých zemí.

Drobné připomínky se týkají některých jmen, názvů děl či lokalizací: slezský historik se jmenoval V. Prasek (s. 23), Komenského dílo nese název *Orbis sensualium pictus* (s. 25.), obr. schodiště mlýna na s. 41 se nachází ve Velkých Těšanech (ne Bařících), muzeum v přírodě nad Uherským Hradištěm se nazývá Rochus (s. 75, 165; správně na s. 165), umělecká historička spojená se severními Čechami byla Jana Scheybalová (s. 96), její manžel, etnograf a dokumentátor Josef V. Scheybal (s. 165). Mlýnky s větrnou turbínou nejsou rozšířeny na severní Moravě, ale hlavně na historickém těšínském Slezsku (s. 199, 206). Opravdu jen marginálně z neobyčejně faktograficky hutného textu.

Publikace *Co roztácel vítr. Historie a současnost větrných mlýnů, mlýnků a čerpadel* lze označit za vyčerpávající syntézu dosavadního poznání o větrném mlynářství v České republice. Jak se ukazuje, využití větrné energie je nejen předmětem historického bádání, ale více

než aktuálním tématem v dnešní společnosti při hledání bezemisních zdrojů energie.

Miroslav Válka

Ústav evropské etnologie FF MU Brno

Helena BERÁNKOVÁ – Hana DVOŘÁKOVÁ (eds.): *Lidová kultura na Moravě v zrcadle času.*

Brno: Moravské zemské muzeum, 2021, 328 s.

Odborná i laická veřejnost se letos v dubnu dočkala po mnoha letech napjatého očekávání nové stálé expozice o tradiční kultuře Moravy instalované v někdejší Ústavu šlechtičen, nyní Etnografickém ústavu Moravského zemského muzea v Brně. Její zpřístupnění jen o krátký čas předešla doprovodná publikace (s vročením 2021), která se zrodila pod redakčním vedením Heleny Beránkové a Hany Dvořákové, autorcky se na ní ovšem podílel širší tvůrčí kruh rekrutující se především z kurátorek etnografického pracoviště muzea. Kdo by očekával, že *Lidová kultura na Moravě v zrcadle času* bude mít povahu standardního katalogu expozice, bude nejspíše překvapen. Kniha není postavena na výčtu a detailním popisu katalogových položek ani neobsahuje dlouhé analytické studie. Je spíše nahlédnutím či pomyslnými okny, jimiž můžeme poznat rozsáhlý sbírkový fond Etnografického oddělení MZM. Poučený čtenář ví, že jeho rozmanitost přiblížila v minulém

desetiletí publikace *Lidová kultura v muzeu* vydaná v rámci společného projektu Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Etnologického ústavu Akademie věd ČR, pracoviště Brno, a Etnografického ústavu Moravského zemského muzea. Její kvalita a přínos pro hlubší poznání sbírek EÚ MZM je i po téměř deseti letech nepopíratelná. Se zpřístupněním nové expozice, byť oproti původní koncepci a také někdejšímu výstavnímu počínu Ludvíka Kunze ze šedesátých let 20. století až příliš redukované jen do jednoho patra, vystala před vedením muzea a jeho odbornými pracovníky výzva, jak přistoupit k naplnění doprovodné publikace.

Cesta, kterou nakonec editorský tým zvolil, má své opodstatnění a také logickou návaznost na novou expozici. Stejně jako v ní je tradiční kultura ve svých hmotných i nehmotných podobách prezentována skrze vybraný užší soubor artefaktů, popř. obrazových a zvukových dokumentů, podobně je tomu i v knize *Lidová kultura na Moravě v zrcadle času*. Čtenáři tedy nepřibližuje komplex lidové kultury v tematicky uzavřených kapitolách, ale prostřednictvím konkrétních sbírkových předmětů, jejich souborů, popř. v několika případech i vybraných osobností, které se na dokumentaci tradiční kultury v minulosti podílely (Erwin Raupp, Antonín Václavík, Robert Smetana a někteří další). Po historickém exkurzu do dějinného vývoje Etnografického ústavu i příběhu „domu“ (tedy Ústavu šlechtičen) je čtenáři nabídnuta téměř osmdesátka medailonů, v závěru doplněných ještě o dvě etnokartografická díla. Slovo a obraz mají

v rámci jednotlivých kapitol zcela rovnoprávné postavení, obrazový materiál text nejenže atraktivně vizuálně doplňuje, ale je jeho plnohodnotným protějškem s vlastní výpovědní hodnotou. Nemalou měrou k tomu jistě přispívá citlivé grafické pojetí, které nestaví na efektnosti nebo individualitě grafika, naopak je koncipováno s plným respektem k dokladům minulosti a sdělné hodnotě, které napříč generacemi nesou.

Je přirozené, že stejně jako je realita v procesu muzealizace redukována jen na vybrané předměty, které mají o ní zachovat svědectví, a další redukce pak přichází při tvorbě výstav nebo expozic, kdy autor a kurátor musí opět přistupovat k selektivnímu výběru pouze užší skupiny vhodných dokladů za účelem jejich vystavení, nemůže recenzovaná kniha přinést „příběhy“ všech předmětů zahrnutých do stálé expozice. Na to, čím je, a naopak čím není naplněn její obsah (a co tedy čtenáři může chybět), mohou být různé názory, které zpravidla odrážejí ryze subjektivní pohledy na svět i jeho obraz vytvářený skrze muzejní sbírky. Proto se jistě setkáme s výtkami, proč ten či onen předmět autorský tým do knihy nezpracoval, že ta či ona skupina artefaktů je zastoupena více než jiná, která by si to více zasloužila apod. I přes možné zdlouhavé diskuse se ale fakticky nikdy k objektivnímu závěru v této věci asi stejně nedobereme. Na vybraný soubor dokladů ze sbírek Etnografického ústavu MZM zahrnutého do recenzované knihy však lze pohlížet jinou optikou: můžeme ho vnímat jako jistou generační výpověď, která sekundárně svědčí o přístupech

nyňějších pracovníků, jejich odborném vyhodnocení a interpretaci jim svěřených sbírkových celků. S jistou nadsázkou můžeme tedy tento přístup chápat coby pomyslnou kapitolu z dějin moravského etnografického muzejnictví.

Co však čtenáři nejspíše chybět bude, je úvod, který by stručně informoval o koncepci a poslání celé knihy. Tvůrcí tým možná sledoval cíl v motivování čtenáře k aktivnímu a důkladnému studiu knihy, aby skrze její intenzivní četbu pochopil, jakými směry se tvůrci ve svých záměrech ubírali. I kdyby tomu tak ovšem bylo, jen stěží bude moci odkrýt příčinu, proč je mu na stranách 318 až 321 nabídnuta dvojice map kartograficky zpracovávající historické vnímání etnografických regionů a rajonizaci slavnostních krojů na přelomu 19. a 20. století. Oprávněně se může ptát, proč editoři/autoři vybrali zrovna tato dvě témata a proč jiná opomenuli.

Když čtenář zavítá zpět do textových částí, může se znovu ponořit do mnoha příběhů, které zrcadlí, v souladu s názvem knihy, lidovou kulturu předešlých generací. S ohledem na rozsah jednotlivých medailonů i jejich obrazový doprovod může kniha oslovit stejnou měrou odbornou i laickou veřejnost. Především pro skupinu druhou může být atraktivním náhlednutím do toho, co o minulosti, lidech na Moravě a jejich kultuře skrývají deponitáře Etnografického ústavu Moravského zemského muzea. A v tom především tkví přínos recenzované publikace.

Daniel Drápala

Ústav evropské etnologie FF MU Brno

Jan ŠIMÁNEK: *Doudlebsko v kuchyni a u stolu. Lidová strava z jihu Čech.*

České Budějovice: nakl. Veduta, 2021, 272 s.

Na publikaci o obyčejové tradici Doudlebska navázal Jan Šimánek knihou o lidové stravě, v níž si klade za cíl vylíčit venkovskou kuchyni a stravu jako součást lidové kultury kraje. V *Úvodu* vymezuje Doudlebsko v geografickém prostoru mezi Českými Budějovicemi, Českým Krumlovem, Borovany, Kaplicí a Trhovými Svinými. Sousedství s německými obcemi podpořilo uchování svébytnosti regionu a projevy tradiční lidové kultury. V práci se zaměřuje na období druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století (volně je vymezuje léty 1850–1953). Informace čerpá z písemných pramenů, kronikářských zápisů, memoárových textů a z výpovědí pamětníků při terénních výzkumech ve dvanácti farních obvodech regionu.

Poměry v zemědělství a s tím zdroje obživy lidí na Doudlebsku v souvislosti historických událostí a probíhajících společenských změn od 17. století autor sleduje v úvodní kapitole (*Vývoj lidové stravy do 19. století – zemědělské poměry*). Postupně docházelo k rozrůzněni nejen v množství a hodnotě potravy, ale i v její kuchyňské úpravě. Autor seznamuje se stravou rolnického obyvatelstva, přináší na základě archivních materiálů i pohled do jídelníčku jiných sociálních vrstev (*Vaření u pánů – na farách a panských sídlech*). V kapitolách *Venkovská kuchyně – prostor k vaření, Kuchyňské*

nádobí a náčiní se autor věnuje rolnickému obydlí, zvláště vybavení kuchyně nábytkem a nádobím, nepomíjí ani informace o prostorách a zařízení na uchovávání potravin. Sleduje vývoj topeniště, tzv. černou kuchyni v síni propojenou s kachlovými kamny ve světnici, kde se na otevřeném ohništi připravovaly pokrmy až do sklonku 19. století, a zavedení sporáku, které znamenalo významnou změnu v práci žen během přípravy jídel. Následně se autor zaměřuje na hlavní suroviny v procesu jejich zpracování a na jejich konzumaci ve vesnických domácnostech (*Chléb a pečivo, Mléko a vejce, Ovoce a zelenina*). Zvláštní pozornost věnuje chlebu a domácímu pečení chleba. Až do začátku 20. století se nákupy poživatin dotýkaly poměrně úzkého výběru produktů (cukr, sůl, koření, pamlsky pro děti), veškeré potřebné potraviny vznikaly v hospodářství, připomíná autor v kapitole *Nákupy, koření, pamlsky*. Co se jedlo a pilo ve vesnických domácnostech o všedních dnech a o svátcích předznamenávají už názvy dalších tří tematických oddílů (*Z mouky a brambor – jídlo všedního dne, Maso – jídlo sváteční, Nápoje*). Na prvním místě mezi surovinami pro přípravu všedního jídla stála žitná mouka (pšeničná se šetřila na sváteční pečivo) a brambory, jež se v kraji rozšířily od poslední třetiny 18. století. Nezbytnou součástí jídelníčku bylo zelí jako příloha i v polévkách, bramborák *zv. cmunda*, různé druhy knedlíků z brambor a žitné mouky (zvané *buchtý*) či ze syrových brambor (*drbáky*), oblíbený *šterc* ze zapražené mouky anebo v podobě šišky z opečeného

bramborového těsta a konečně omáčky z ovoce, kořenové zeleniny či hub. Teprve od konce 19. století se s rozšířením řeznických obchodů stala konzumace masa o svátečních dnech pravidlem i u chudších rodin. Nejdůležitějším masem na venkově bylo maso vepřové z domácí zabíjačky, která zásobila rodinu masem a tukem na několik měsíců. Význam zabíjaček pro rolnické hospodářství dokládá autor z memoárových vyprávění. V kapitole *U stolu* se věnuje průběhu a pravidlům selského stolování. Sleduje úpravu stolu, modlení před jídlem, tradiční zasedací pořádek stolovníků u stolu, požívání z jedné mísy, právo hospodáře začít s jídlem, uvítání návštěvníka výzvou k ukrojení chleba. V kapitole *Od snidaně k večeri* popisuje pracovní a stravovací režim na selské usedlosti v průběhu prací během letního a zimního období. V uceleném detailním přehledu je v knize pojednáno o pokrmech a stravovacích zvyklostech o svátcích v běhu roku (*Svátky během křesťanského roku*) a o pohoštění a hostinách při významných rodinných událostech (*Narození, svatba, pohřeb*). Na základě memoárových textů naznačuje autor možnosti stravování v hospodách i jídelní režim řemeslníků (*V hospodách, Řemeslníci – doma i na vandru*). V kapitole *Stravování v dobách zlých* se zaměřuje na stravu lidí v období nedostatku, poukazuje na poměry v dostupnosti potravin v letech první a druhé světové války a v poválečných časech (přídělový systém v zásobování potravinami, úloha poválečné UNRY, negativní vlivy dodávek na zemědělce v době kolektivizace).

V závěru autor shrnuje své poznatky o stravování doudlebského venkova v průběhu posledních dvou století, zamýšlí se nad trendy v poslední třetině 20. století, které přinesly mnohé inovace ve vybavení vesnických domácností (např. plynový sporák, lednička) a zejména postupný ústup od starého režimu samozásobitelství. Zaznamenává, že regionálních specifik v lidové stravě Doudlebska není mnoho, projevují se v pokrmech svátečních, kde uvádí např. sladké štedrovečerní *šišky* či úpravy ryb na černo, na modro. Publikace je dopl-

něna podrobným seznamem pramenů a literatury i obrazovou dokumentací. Příloha *Recepty z Doudlebska* obsahuje kuchařské předpisy získané během terénního výzkumu.

Knihy Jana Šimánka vyniká detailní znalostí pramenů, utříděností obsáhlého materiálu a přehledností v interpretaci pramenů. Rozšiřuje naše znalosti o stravování zemědělského obyvatelstva v jižních Čechách a je příkladem pro zpracování podobné tematiky i v jiných regionech.

Eva Večerková
Brno

Družební setkání na Velké Javořině

Ze setkání českých a slovenských etnologů na Velké Javořině, které se poprvé uskutečnilo v roce stého výročí vzniku Československé republiky a které iniciovala Hanka Hlôšková, se již stává tradice. Nebyla přerušena ani covidovou karanténou. Letos se uskutečnilo v sobotu 15. října 2022, kdy nás tato hraniční hora, na níž se Češi a Slováci setkávali již v předminulém století, přivítala neproniknutelnou mlhou, víchrem a pořádnou zimou, ale to nás – skupinu etnologů z různých institucí, po šesti z české a po šesti ze slovenské strany – neodradilo. Na hřebeni pronesla úvodní řeč předsedkyně Národopisné společnosti Slovenska Katarína Popelková,

zazpívali jsme obě státní hymny a zkřehlými prsty pak rozdělovali přípitek na zahřátí a slané i sladké občerstvení. Do Holubyho chaty jsme se rádi vrátili. Posezení zde však nesestávalo jenom z konzumace: kolega Arne Mann přečetl zajímavosti z historie Holubyho chaty a jejích dlouholetých správců a připomněl účastníky bojů na zdejší hranici v období druhé světové války; následně Pavel Popelka zahrál na gajdy, zazpíval a vyznal se vlastními verši ze svého vztahu k Javořině.

Příští rok ve stejnou dobu – setkání je naplánováno už na sobotu 7. října 2023 – a věříme, že kromě stálých účastníků se připojí i mladší kolegové.

*Helena Beránková
Uherský Ostroh*

Obr. 1. Účastníci družebního setkání na Velké Javořině. Foto A. Mann, 2022.

Contents

Articles (peer reviewed)

Alena Křížová: <i>Authors of Pictures with Folk Costumes from Bohemia, Moravia and Silesia in the Compendium Titled “Kronprinzenwerk”</i>	5
Petr Lozoviuk: <i>A Wedding in Šumice. A Communal Activity in the Disappearing World of a Czech Enclave (Part 2)</i>	25
Radovan Nečas – Martin Novotný – Dalibor Všianský: <i>Ultramarine – a Distinct Pigment of Traditional Vernacular Architecture (House of Pannonian Type)</i>	39
Michal Uhrin: <i>Cooperation, Relatives, and Neighbours in the Current Rural Environment in Slovakia</i>	52
Oleh Bolyuk – Jan Pohunek: <i>Religious Objects in František Řehoř’s Ethnographic Collection: An Analysis of Wooden Works of the Byzantine Rite</i>	75

Material Articles (peer reviewed)

Daniela Závěská: <i>František Štancl’s Nativity Scene from Ústí nad Orlicí in the Collections of the National Museum. The Tradition of Building the Aforementioned Nativity Scene in the Family of Jiří and Zora Štancl</i>	93
---	----

Personalia	105
-------------------------	-----

Books	118
--------------------	-----

Reports	128
----------------------	-----

ČESKÁ
NÁRODOPISNÁ
SPOLEČNOST

1891